

Шановні друзі!

Радий нагоді презентувати читачам це своєрідне й, безумовно, потрібне видання. Інформаційно насичене та добре ілюстроване воно адресується як науковцям, так і тим, хто цікавиться історією рідного краю.

З яскравої і багатопланової палітри на сторінках книги до нас промовляє історія Трипільської цивілізації. Її таємнича мова ллється прекрасними орнаментами розпису на кераміці і зачаровує довершеністю і витонченістю, безмежною кількістю форм, інформаційною глибиною образів.

Приємно відзначити посилення інтересу українських дослідників до першокоріння дерева нації, джерел нашої самосвідомості, зокрема до історії Київщини. Біля шести тисяч різноманітних пам'яток історії та культури, від найстародавніших часів і до наших днів, знаходяться на території Київської області. У 237 музеях і заповідниках зберігаються унікальні експонати. Ці багатства належать до наших духовних надбань і мають велике значення для утвердження почуття національної гідності й поваги до багатотисячолітньої історичної спадщини України. Такою спадщиною могла б гордитися кожна нація, кожна держава.

Вітаючи автора видання і читачів бажаю, щоб ця книга служила благородній справі відродження національної самосвідомості народу. А гостей, які приїдуть до України подорожувати та відпочивати, запрошую помилуватися чарівною природою Київщини, розмаїттям її культурних надбань, віднайти перлини духовного багатства центральної області держави, почерпнути тієї чудодійної сили, яку випромінює ця земля.

Анатолій Засуха

*Голова Київської
Обласної державної
адміністрації*

М.Ю.ВІДЕЙКО

ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

1

ББК 63.3(2)2+4укр.

Відейко М.Ю. ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ . - Київ: Академперіодика, 2002. - 142с.

Під цим полем поховане одне з найбільших поселень Старої Європи середини IV тис. до Христа. Поселення трипільської культури біля с.Майданецького Тальнівського району Черкаської області мало площу біля двох квадратних кілометрів і налічувало до двох тисяч будівель.

Я хочу розповісти про історію, яка не була записана ні на кам'яних плитах, ні на пергаментях, а якщо і була – то ті письмена або загинули в полум'ї тисячоліть, або ще не відкриті вченому світу. Історію таку давню, що нам'ять людська перетворила її на міфи та легенди. Через відсутність писаних джерел ту історію називають праісторією – тобто тим, що було до історії. Я хочу розповісти про Трипільську цивілізацію. Шість тисяч років тому на землі, яку сьогодні називають Україною, стояли величезні поселення - міста. Коли "історія починалася в Шумері", їх руїни вже давно були сховані під різнотрав'ям лісостепу між Бугом та Дніпром. Люди, яких ми називаємо трипільцями, заклали підвалини цивілізації на

нашій землі. Вони одними з перших почали тут вирощувати хліб і плавити метал, збудували тисячі селищ і десятки міст. Вони прагнули вічного життя, молячись і приносячи пожертви вищим силам, створили дивовижні магічні орнаменти, які зачаровують нас і сьогодні.

Ця давня історія, цей Трипільський Світ відкриті нам завдяки праці кількох поколінь вчених, які називають себе археологами, дослідниками давнини. Ця книга - про історію пошуків трипільської цивілізації та її відкриття, про те, що відбувалося на землях Старої Європи в VI - III тисячоліттях до Христа.

Я присвячую її творцям трипільської цивілізації та археологам, які відкрили світові цю сторінку праісторії України.

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ,
НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ШЛАПАКА ВІКТОРА ПАВЛОВИЧА,
А ТАКОЖ ФУНДАЦІЇ КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ,
ОСОБИСТО ЇЇ ПОЧЕСНОГО ПРЕЗИДЕНТА ТОЛСТОУХОВА АНАТОЛІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА
ТА ВИКОНАВЧОГО ДИРЕКТОРА КАЛАШНІКОВА ВОЛОДИМИРА ІЛІЧА**

© М.Ю.Відейко, 2002
© Академперіодика, 2002

ISBN 966-8002-27-X

З М І С Т

ВСТУП,	4
ВІДКРИТТЯ І ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ,	8
СКІЛЬКИ РОКІВ ТРИПІЛЬСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ,	24
ПРИРОДА , ПОГОДА І ЕКОНОМІКА МІДНОГО ВІКУ,	32
ТРИПІЛЬСЬКА АРХІТЕКТУРА ,	53
ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА,	71
В ПОШУКАХ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ	87
ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ДАВНІЙ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ	99
ПІСЛЯМОВА	112
ЛІТЕРАТУРА	115
АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	120

ВСТУП

Трипільська культура, культура Кукутені, культура Трипілля-Кукутені... Назви, дані вченими різних країн старожитностям, які вони відкрили під час археологічних розкопок понад сто років тому. Але в усіх випадках йдеться про одну й ту саму давню цивілізацію. Справжня назва цієї цивілізації невідома, але відомі окремі сторінки її історії, яка налічує понад два тисячоліття.

Вікентій Хвойка. Археолог, який відкрив трипільську культуру. Пам'ятник в с. Трипілля на Київщині. Скульптор М.Горловий.

Створення світу, як вважали давні шумери, почалося з появи всього суцього, слів, які дали імена небу, землі, дням, які змінювалися ночами, безкінечним рокам. А сталося те в передвічні роки, коли в оселях людських почали

їсти хліб та плавити метал. Для тих, хто записав ці сторінки праісторії на глиняних табличках в давній Месопотамії наприкінці третього тисячоліття до Христа, власна історія почалася з початком створення світу, а світ був створений разом з хліборобською цивілізацією. Підвалини і початок цієї цивілізації - це хліб і метал.

Коли ж на нашій землі люди почали їсти хліб та плавити метал, коли починається історія України, Європи? Відбулося це в шостому тисячолітті до нашої ери, майже в той час, що й на Давньому Сході. Археологами різних країн у Подунав'ї та на Балканах, у Трансільванії та Молдові, в українському лісостепу відкриті ряд блискучих цивілізацій, що дали початок сучасній цивілізації народів Європи. Трипільська цивілізація, яка існувала майже сім тисячоліть тому на території України є частиною цього давнього хліборобського світу.

У кінці шостого - на початку п'ятого тисячоліть до нашої ери величезні території Євразії було заселено переважно мисливськими племенами. У порівнянні з ними хліборобські оази були осередками культури й цивілізації, що визначали поступ людства та його майбутню історію. Мотичне та орне землеробство, розвинуте тваринництво, перші міста, обробка металів, гончарство, ткацтво, епохальні винаходи у галузі різних технологій, нарешті колесо, без якого не можна уявити сучасної цивілізації - всім цим ми завдячуємо цивілізації мідного віку. Мабуть, недаремно вона збереглася, як вважають деякі дослідники, у міфологічній пам'яті європейців як Золотий Вік.

Нині на шляху дослідника, який захотів би вивчати праісторію, є чимало перешкод. До їх числа належить насамперед специфіка археологічних джерел. Що ж це таке, археологічні джерела? Це мільйони фрагментів кераміки, десятки тисяч посудин, вироби з кременю, каменю, металу, залишки давніх поселень і поховання, словом все, знайдене в землі під час розкопок. І все це є єдиними свідченнями, що хоч якось відбивають давно забуті сторінки дописемної історії, або "праісторії" людства. Жодних написів, жодних архівів, жодних свідків. Саме тому питання методики та правдивості історичних реконструкцій на підставі виключно археологічних матеріалів так хвилювали - і продовжують хвилювати - науковий світ.

Нарис Трипільської цивілізації шостого - третього тисячоліття до Христа складено на підставі археологічних джерел, переважно на ґрунті сучасних наукових розробок та концепцій, причому плин часу та нові археологічні відкриття змушують дивитися на певні речі інакше, ніж двадцять - тридцять років тому.

Насамперед ми намагаємося подати читачеві певну суму фактів, викласти наукові погляди з тих чи інших проблем, показати як ведуться дослідження, робляться ті чи інші реконструкції. Треба дати можливість всім, хто цікавиться археологією, давньою історією орієнтуватися в химерному на перший погляд мереживі археологічних культур, безконечному числі знахідок, фактів та думок, з ними пов'язаних.

З часу відкриття Трипільської культури наприкінці XIX ст. минуло понад сто років. За цей час знайдені тисячі поселень та поховань, розкопано сотні жител, а видобуті під час розкопок давні речі - посуд, знаряддя, прикраси, зброю - важко і перелічити. А, отже, багато що змінилося в поглядах археологів та істориків на Трипільську культуру. Не змінилася за сто років хіба що назва - Трипільська культура.

Київський обласний археологічний музей в Трипіллі. Весна 2002 року. Архітектор А.Ігнащенко, заслужений діяч мистецтв України, лауреат національної премії ім. Т.Шевченка.

Вона існувала, як свідчать новітні ізотопні дати, понад дві тисячі років - з другої половини шостого до першої чверті третього тисячоліття до Христа. Відповідно до археологічної періодизації, цей період в Центральній Європі вчені називають неолітом, тобто новим кам'яним віком, на Балканах та в Україні - енеолітом, віком мідно-кам'яним, або мідним віком. Найпізніший час існування трипільської культури, межа четвертого - третього тисячоліть відносять вже до раннього бронзового віку.

Нині трипільські старожитності відомі на землях трьох держав - Румунії, Молдови (там їх називають культурою Кукутень) та України. Від Трансильванії на Заході до Середнього Дніпра на Сході, від Волині на Півночі до узбережжя Чорного моря на Півдні знайдено сліди цієї давньої цивілізації.

ТРИПІЛЛЯ: КУЛЬТУРА, ЦИВІЛІЗАЦІЯ ?

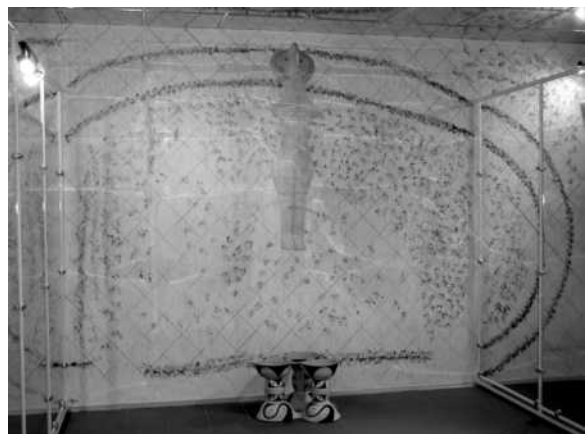
Який сенс ми вкладаємо в слово "цивілізація", ведучи мову про старожитності, вік яких понад шість тисячоліть ? Що ж змушує науку знову і знову звертатися до витоків суспільного поступу? Мабуть, пошуки загальних закономірностей в історії суспільства, свого місця в

історії людства та, звичайно, нові археологічні відкриття, які час від часу змушують змінювати усталені погляди.

Адже саме археологічні відкриття на землях Південно - Східної Європи останніх двох десятиріч досить суттєво змінили уяву про початок цивілізації на Європейському континенті. Серед них - відкриття мідних копалень Аї-Бунару, золотий Варненський некрополь, тертерійські таблички з загадковими письменами, трипільські поселення - протоміста. І це тільки частина того, що було відкрито. У чому ж значення цього періоду праісторії?

Доба перших цивілізацій є одним з найважливіших етапів в історії людства. Ця доба пов'язана з утворенням нових, раніше невідомих суспільних структур, у тому числі перших держав. Саме поняття "цивілізація" пов'язане (в одному з своїх визначень) з певною межею в історії людства, до усвідомлення існування якої люди прийшли, як свідчать клинописні тексти, ще у III тисячолітті до Христа. Для міфологічного мислення людства доби руйнування традицій суспільно-економічних систем (які проіснували у незмінному вигляді десятки, а може і сотні тисяч років) типовим стало уявлення розвитку суспільства як такого, що йде від кращого до гіршого. Лише з часом ці уявлення змінилися на полярно протилежні, і доба цивілізації для нас достойним чином увінчує довжелезну й одноманітну, на перший погляд, історію розвитку «первісного» суспільства.

Англійські та американські вчені схильні до того, що основними археологічними ознаками цивілізації слід вважати: міста, монументальну архітектуру (храмові комплекси), писемність, а також ремісничу спеціалізація, суспільна стратифікація. Археологи в СРСР виділяли практично ті ж ознаки цивілізації - міста (монументальна архітектура, укріплення), ремісничу спеціалізація (суспільний поділ праці), суспільна диференціація, отримання в достатньому обсязі додаткового продукту (як необхідна умова).

Фрагмент експозиції археологічного музею, присвячений трипільській культурі.

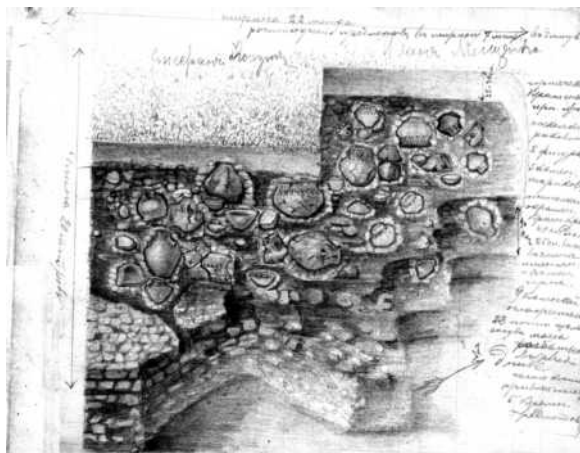
Дійсно, отримавши з археологічних джерел інформацію про наявність переліченого вище комплексу ознак ми можемо із значною долею впевненості сказати: так, ми маємо справу з цивілізацією. А коли якась з ознак вимальовується

не досить чітко, то скажемо: це суспільство, яке стало на шлях до цивілізації, це протоцивілізація (до речі, останнє слово досить поширене в працях поміркованих археологів).

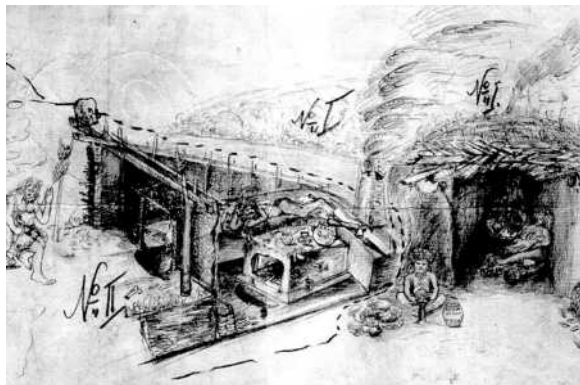
Отож які підстави маємо, щоб назвати сліди трипільської археологічної культури слідами Трипільської цивілізації? Де її міста, храми, письменна? Що ж відкрили і продовжують відкривати археологи в далекому доісторичному минулому України?

Трипільська культура не залишила після себе ні пірамід, ні величних храмів, ні камінних палаців і фортець. Її матеріальна спадщина, всі свідчення її існування понад шість тисячоліть були сховані в землі. Сховані до того часу, поки в другій половині XIX століття археологи не відкрили її світові. Точніше почали відкривати, адже наукові дослідження тривають, весь час додаючи щось нове до наших уявлень про давню історію.

Сторінка з польового щоденника В.Хвойки. Запис про розкопки в околицях Трипілья восени 1897 року. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Восени 1897 року Вікентій Хвойка на пагорбах та в долинах навколо містечка Трипілья відкрив перші сліди цієї загадкової цивілізації - глиняні "площадки" з чудовим посудом, статуєтками. Через сто років в Україні було відомо понад тисячу трипільських поселень.

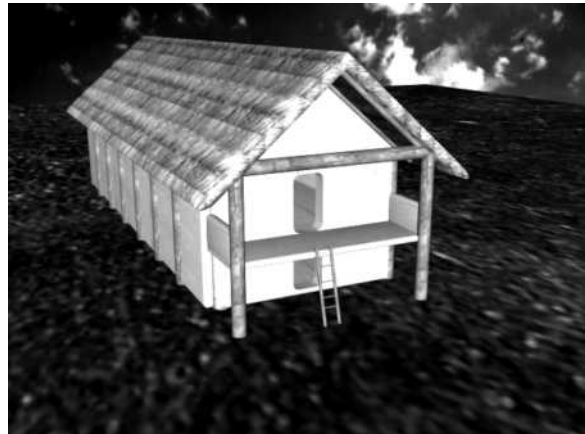

Життя в трипільському поселенні. Власноручний малюнок В.Хвойки, 1893 рік.

В 1934 року біля села Халеп'я на Київщині розпочато розкопки, а через 5 років майже

повністю досліджене трипільське поселення з 40 жител в урочищі Коломийщина - I. А через сорок років по тому на Черкащині за допомогою комплексних досліджень було відкрито найбільше поселення Європи мідного віку - трипільське протоміста з тисячами будинків біля сіл Майданецьке, Тальянки, Доброводи та багатьох інших.

В.Хвойка вважав, що трипільці жили в куренях та землянках - навіть намалював відповідну картину з їх життя. Нині археологами доведено, що трипільці будували житла з дерева і глини, в тому числі двоповерхові, вони заклали основи монументальної архітектури.

Комп'ютерна реконструкція двоповерхового трипільського житла за даними археологічних досліджень.

Пів - століття тому науковці вважали, що трипільська культура почалася в четвертому, а скінчилася в другому тисячолітті до Христа. Нині, завдяки ізотопним датам ми знаємо, що вона почалася ще в шостому, а зійшла з історичної арени в третьому тисячолітті до Христа.

Ці віхи показують, яким довгим і непростим був шлях пізнання і як змінювалися уявлення про трипільську культуру за останні сто з лишком років. На жаль науково - популярних праць, присвячених трипільській культурі за останні сто років вийшло всього кілька. Праці В.Хвойки, видані на початку XX ст., давно стали бібліографічними раритетами і відображають уявлення про трипільську культуру столітньої давнини.

Останню науково - популярну книжку, присвячену трипільській культурі, написану професійним археологом, було видано в Києві у 1941 році. Її автор - відома дослідниця Трипілья та інших культур неоліту та мідного віку Тетяна Сергіївна Пассек.

Наукових праць опубліковано тисячі, але чи зможе хтось, крім вчених розібратися до кінця в них? У підручниках та узагальнюючих працях з історії України трипільцям (і то в кращому випадку) присвячено кілька сторінок та кілька малюнків, які мандрують по книжкам ще з 40 - 50 - х років. І майже ніхто не має змоги прочитати про нові відкриття, побачити нові знахідки, справжні мистецькі скарби, видобуті в останні 20 - 30 років.

Але найголовніше - нині ця культура за-
слуговує на те, щоб бути описана, як важлива
складова частина цивілізації Старої Європи.

Так було визначено головні сюжети для
цієї книги історія наукових досліджень, основи
історії культури, трипільська архітектура та про-
томіста, магія трипільських орнаментів, нарешті
місце трипільців в світі давньоземлеробських
цивілізацій. Зрозуміло, кожне з перелічених пи-
тань могло б стати темою окремої книги, адже
розповісти сьогодні є про що.

*Зал Археологічного музею Інституту археології
НАН України в Києві, де виставлено речі з
розкопок трипільської культури.*

Той, хто захоче побачити скарби
трипільського світу на власні очі, зможе сьогодні
завітати до багатьох музеїв. Національний музей
історії України зберігає матеріали з розкопок
В.Хвойки та багатьох інших досліджень ; в архео-
логічному музеї Інституту археології НАН України
зібрані чудові знахідки з розкопок за останні 50
років. Є трипільські експонати і в кожному облас-
ному краєзнавчому музеї на правому березі Дніпра
- від Львова до Одеси. Той, хто захоче ступити на
землю, де була відкрита ця давня цивілізація, нині
зможе завітати до музею в самому Трипіллі.

Археологія – річ цікава. Трипільська в
тому числі. В цьому мене переконує власний
досвід роботи та двадцять сезонів археологічних
розкопок на трипільських поселеннях, в яких випа-
ло брати участь.

Відкриття останніх десятиріч, останні нау-
кові розробки повинні стати більш доступними для
широкого кола читачів, які цікавляться
праісторією. Вони мають право отримати
інформацію з першоджерел, спробувати самі
розібратися в мереживі давно минулих часів. То-
му книжка була задумана також як і своєрідний
путівник, довідкове видання – з великою
кількістю ілюстрацій, списками літератури та ар-
хеологічним словником.

Автор вдячний за допомогу та підтримку у
написанні та підготовці цієї книги кандидату
історичних наук Н.Бурдо . В книзі використані
комп'ютерні реконструкції будівель трипільської
культури, створені М.М.Відейко.

*Ось вона, трипільська земля. Вид з кручі в Трипіллі на Дніпро.
Весна 2002 року.*

ВІДКРИТТЯ І ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історія археологічних досліджень трипільської культури налічує понад сто років, Вона починається в 70-і роки дев'ятого століття. Це був час, коли перші розкопки всім відомого Генріха Шлімана в Трої, Мікенах та інших місцях суттєво змінили наукові погляди на стародавню історію Європи. Саме ці археологічні сенсації стали тлом, на якому відбулися перші розкопки пам'яток трипільської культури.

Кілька поколінь археологів доклали зусиль для створення того портрета трипільської цивілізації, який ми презентуємо сьогодні.

ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

Слід відзначити, що тоді знайдені старожитності ще не були названі трипільськими, через те, що поняття "трипільська культура" було введено в науковий обіг лише через 30 років – наприкінці XIX ст. Це були археологічні розкопки біля Кошилівців, Більча – Золотоного, Городниці та Васильківців в тодішній Галичині. Дослідження були проведені А. Шнейдером, Г. Осовським, І. Коперницьким та В. Пшебиславським на початку 70-х років.

У 1891 році відомий історик В. Антонович разом з Ч. Зборовським провів розкопки трипільського поселення біля села Кринички на Поділлі. Матеріали нині зберігаються в Петербурзі, у Ермітажі. Перші речі з трипільських пам'яток Середнього Придніпров'я потрапили до музейних збірок ще у 50-і роки дев'ятого століття,

однак розкопки почалися лише у 1893 році з досліджень київського археолога В. Хвойки на Кирилівських висотах у Києві. Восени 1897 р. В. Хвойка починає вивчати поселення в околицях містечка Трипільля¹, біля сіл Верем'я, Щербанівка, Стретівка та інших.

Коли мова йде про відкриття трипільської культури В. Хвойкою, то мається на увазі не його пріоритет у польових дослідженнях – вони почалися за довго до того, як археолог В.Хвойка почав свою працю на ниві "матері історії", а саме наукове відкриття, тобто визначення місця відкритих старожитностей в давній історії краю. Про те, що це було справою не простою, свідчить той факт, що на одинадцятому Археологічному з'їзді в Києві під час виставки археологічних старожитностей матеріали трипільської культури, в тому числі представлені В. Пшебиславським, експонувалися в розділі . . . скіфських старожитностей.

Але цей самий XI Всеросійський археологічний з'їзд, став важливою віхою у вивченні старожитностей України та становленні археологічної науки. 11 серпня 1899 року учасники з'їзду – всього 40 чоловік на пароплаві відправилися вниз по Дніпру, в район с. Гребені та

¹ На рисунку вгорі - вид на місце розкопок в долині біля містечка Трипільля восени 1897 року. Малюнок В.Хвойки з наукового архіву Інституту археології.

міста Ржищів, де відвідали місця розкопок В. В. Хвойки. Одне з них було біля с. Гребені, інше – на території хутора Юшки (урочище “Попове Поле”). Бажаючі змогли оглянути, як виглядають місця розкопок загадкових трипільських “точків” – решток давніх жител. Учасники екскурсії розібрали речі, знайдені на місці розкопок, частина була передана в музей.

Розкопки трипільського поселення в околицях містечка Трипілля. 1897 рік.

16 серпня 1899 року сталася подія, з якої можна почати відлік наукового життя поняття “Трипільська археологічна культура”. Саме цього дня В. Хвойка, київський археолог виступив з доповіддю про свої археологічні розкопки у Київському повіті. Серед досліджених ним старожитностей були поселення в районі містечка Трипілля. Саме воно дало назву новій археологічній культурі – найдавнішій культурі землеробів на Дніпрі.

Розкопки трипільського поселення в околицях містечка Трипілля. 1897 рік.

Як повідомляється в протоколі засідання, після доповіді В. Хвойці було влаштовано шумну овацію захопленими учасниками. Матеріали доповіді було опубліковано в першому томі матеріалів з'їзду. Це видання є найповнішим зводом матеріалів з розкопок В. Хвойки на Дніпрі. Восени відкрився Міський музей (нині – Національний історичний музей України), окрасою якого стали речі з розкопок поселень трипільської культури.

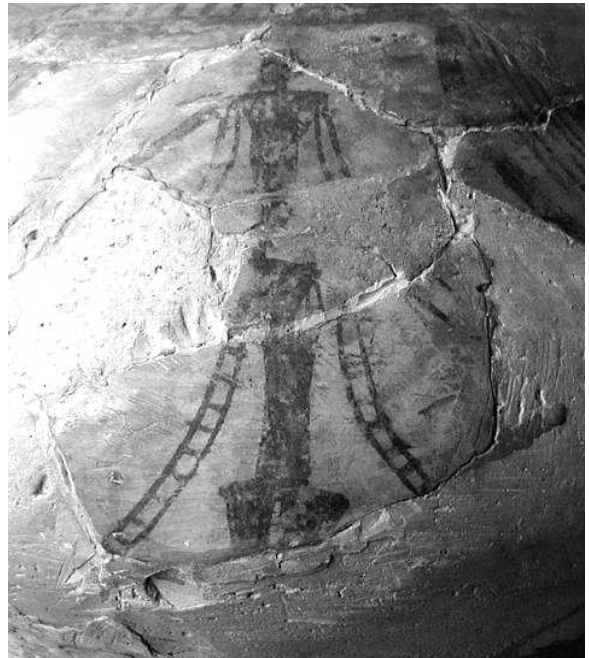
У 80 – ті роки XIX ст. почалося дослідження пам'ятки, яка дала назву західній частині трипільської культури – поселення Кукутень, що під Яссами в Румунії. Вперше це поселення було помічене у 1884 р. ясьським фольклористом Т. Бурада, що під час відвідин місцевої каменоломні зібрав залишки розписного посуду і пластики. У 1885 р. з'являється стаття Н. Белдичану ‘Кукутенські старожитності’, а археолог Г. Буцуряну починає розкопки. Результати своєї праці він виклав у доповіді, яку разом зі знахідками надіслав на міжнародний конгрес

доісторичної археології та антропології в Парижі. Розкопки тривали з перервами до 1889 р., а у 1909 – 1910 рр. були відновлені під керівництвом професора Г. Шмідта, яким була встановлена класифікація типів кераміки культури Кукутень, періоди її існування (А, АВ, В).

Вид на місце розташування поселення Кукутень в Румунії.

Важливе місце серед перших дослідників трипільської культури займає постать професора, археолога Е. Р. фон Штерна, який очолював Одеський археологічний музей Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей. У 1902 – 1903 рр. він розкопав залишки восьми трипільських жителів в Петренах біля Бельць в Молдові.

Петрени. Фрагмент мальованої посудини з антропоморфним зображенням. Одеський археологічний музей.

Величезна колекція, насамперед трипільського розписного посуду, яка нині є окрасою Одеського археологічного музею Національної академії наук, була опрацьована фон Штерном дуже докладно. Його доповідь на тринадцято-

му археологічному з'їзді в Катеринославі у 1905 році була практично повним зведенням відомостей про культури з розписним посудом, які були відомі в той час у Європі, називалася "Догреческая культура на Юге России".

Пам'ятки Прото – Дністровського басейну були включені цим автором до кола культур Подунав'я та Середземномор'я, віднесені до домікенського періоду і датовані третім тисячоліттям до н. е. Слід зауважити, що це датування протрималося фактично до початку 60 – х років, коли з'явилися перші абсолютні дати для трипільської культури, отримані радіовуглецевим методом датування. Трипільський мальований посуд фон Штерн розглядав як першу ступінь і попередню фазу розвитку мікенського вазового живопису, тим самим переносючи центр розвитку європейської цивілізації у третьому тисячолітті до н. е. з Греції до Північного Причорномор'я! Однак далі дослідження не підтвердили цих висновків.

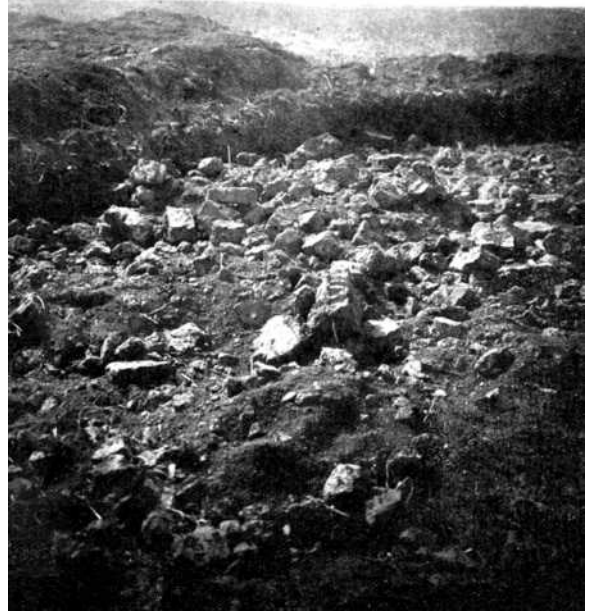
Праці В. Хвойки та фон Штерна привернули увагу археологічних товариств Російської імперії. Імператорська археологічна комісія доручила відомому археологу О. Спіцину провести розкопки в Колодистому (Черкащина), де перед тим о. Василь Доманицький відкрив трипільські "точки". У 1906 – 1907 рр. М. Якимович досліджує пам'ятку з мальованим посудом в с. Стара Буда. С. С. Гамченко у 1909 – 1913 рр. проводить розкопки на Поділлі. Московське археологічне товариство виділяє В. Хвойці у 1909 р. гроші на розкопки поселення в с. Крутобородинці. Розгортається наукова дискусія, до якої приєднується відомий археолог В. Городцов, який присвятив окрему працю залишкам трипільських жителів.

Модель трипільського житла, знайдена Маріаном Гімнером біля с. Попудня.

Цікаві розкопки в 1911 році провів під Уманню М. Гімнер, який розкопав великі площі на поселеннях П'яніжкове та Попудня, що представляли різні фази розвитку трипільської культури в цьому районі. Військовий льотчик, капрал Маріан Гімнер загинув під час першої світової війни, однак колекції ним були опрацьовані і вийшли друком у Польщі

1933 року. Чудово ілюстроване видання дає змогу відтворити весь процес розкопок та побачити фотографії великої кількості чудових знахідок. Окремою колекцією була глиняна модель трипільського житла – чи не перша знахідка такого типу. Нині знахідки з розкопок М. Гімнера зберігаються у Національному археологічному музеї у Варшаві.

Рештки житла трипільської культури, розкопаного М. Гімнером біля Попудні.

У 1916 р. в районі Умані, під Сушківкою, провела перші розкопки співробітниця В. Хвойки Валерія Козловська, перша жінка – археолог, яка зайнялася вивченням трипільської культури. Крім мальованого посуду та антропоморфної пластики, їй також пощастило знайти глиняну модель трипільської "хатки", де з усіма подробностями було показано інтер'єр житлового приміщення, а також жінку, яка меле зерно.

Глиняна модель трипільського житла, знайдена В. Козловською під час розкопок біля с. Сушківка.

Закордонний науковий світ був ознайомлений з результатами досліджень на ниві Трипільської культури завдяки реферату, прочи-

таному Ф. Вовком на міжнародному археологічному конгресі в Парижі у 1910 р. Матеріали з розкопок пам'яток трипільської культури, кінця дев'ятнадцятого – перших двох десятиліть двадцятого віку увійшли у 'золотий фонд' трипільознавства, без їх вивчення і нині неможливо уявити собі наукові дослідження з цієї проблематики. Ідеї, висловлені провідними археологами того часу, відповідають сучасному їм стану археологічної та історичної науки, кількості і якості наявних археологічних джерел. Разом з тим багато з них становлять нині хіба що історіографічний інтерес – наприклад погляди на етнічну приналежність Трипілля, висловлені В.Хвойкою на XI археологічному з'їзді 1899 року.

Однак археологи і досі користуються, наприклад, класифікацією кукутеньського посуду, розробленою Г. Шмідтом, а погляди В. Хвойки про багатоповерховість трипільських будинків знайшли підтвердження в дослідженнях археологів у 70 – 80 роки двадцятого століття.

ДОСЛІДЖЕННЯ 1920 – 1941 рр.

Розкопки по Першій світовій війні поновилися на початку 20 – х років як в Україні, так і Румунії. На Заході активно працювали польські археологи.

Реконструкція житла трипільської культури (за Л.Козловським).

Л. Козловський у 1922 р. поновив розкопки в Бучачі, а у 1926 р. разом з англійським археологом Г. Чайлдом – у Кошилівцях. У 1926 р. разом з Гатчінсоном та Петерсоном Л. Козловський досліджував багатшарове поселення у Незвиську. Матеріали з тих розкопок хоча одразу і не були опубліковані, однак розкопки на Україні були враховані Г. Чайлдом в його праці по праісторії Подунав'я. Згадаємо також розкопки Т. Сулімірського, Й. Журовського в Заліщиках, М. Смішка в Городниці. Слід відзначити, що дослідження ці не мали систематичного характеру, велись на обмежених площах. Подібний характер мала і видавнича діяльність. З'являлися переважно короткі повідомлення про проведення тих чи інших розкопок.

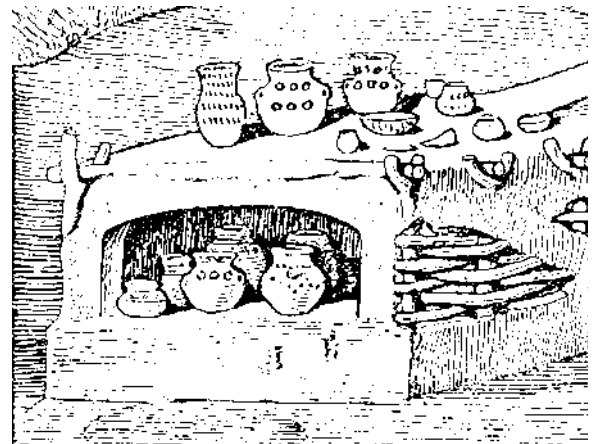
Винятком стала праця О. Кандиби (Ольжича) відомого літератора, політичного діяча і археолога. У 20 – 30 – і роки О. Кандиба при підтримці Наукового товариства ім. Шевченка провів ряд археологічних експедицій, в тому числі трипільських пам'яток в Більчі – Золотому (печера Вертеба), Ланівцях, Заліщиках, Шипенцях. Його монографія 'Шипенці' була першим монографічним

виданням матеріалів з розкопок трипільського поселення в Галичині, де автором, крім того, дан глибокий аналіз і інших відомих на той час матеріалів трипільської культури. О. Кандиби належить найбільш ґрунтовна на той час розробка з хронології цієї культури у верхів'ях Дністра та Пруту, яка спиралася на типологічний і стилістичний аналіз знайденого там мальованого посуду.

В 30 – ті роки розпочав археологічну діяльність, в тому числі на розкопках трипільських пам'яток. Я. Пастернак, який через три десятиліття стане автором виданої в Канаді українською мовою монументальної "Археології України".

Не припинялися археологічні дослідження трипільських старожитностей і в Радянській Україні. В системі Всеукраїнської академії та поза нею діяло чимало наукових установ, фахівці з яких вели археологічні розкопки. Для координації досліджень в галузі трипільознавства було створено Трипільську комісію. У 20 – ті роки досліджувалися насамперед традиційні місця, відомі пам'ятки: під Трипіллям, у Верем'ї, Ржищеві, Халеп'ї, Балико – Щучинці (В. Козловська).

Поновилися археологічні дослідження на Уманщині, в нинішній Черкаській області. В. Козловська відновила розкопки у Сушківці, обстежила поселення біля с.Володимирівка, розкопки якого розпочалися вже перед війною.

Реконструкція печі в трипільському житлі, опублікована П.Куріним в 1926 р.

П. Курінний в 1924 – 27 рр. провів археологічні розкопки у Томашівці, яка дала назву локальному варіанту трипільських старожитностей. Є.Безвенгліньський в 1927 р. працював на поселенні у Майданецькому (цій пам'ятці через сорок з чимось років судилося суттєво змінити канонічні уявлення про трипільську культуру).

На Поділлі працювали такі відомі археологи, як М. Ф. Біляшівський – у Борисівці та Ільїнцях, Б. М. Рудинський – у Кадіївцях, Попов – Городі, Озаринцях, С. Гамченко разом з М. Макаревичем вів розкопки в Райках, Білому Камені. Під час розкопок 'Раецької могили' на Житомирщині – кургану з похованнями доби бронзи, були виявлені (чи не вперше в Україні)

кераміку та прясельця з найпізнішого періоду існування трипільської культури.

Було відкрито нові типи трипільських пам'яток. У 1921 р. під Одесою М.Болтенко розпочинає розкопки біля с. Усатове – спочатку поселення, а з 1926 р. поховальних пам'яток. Під час розкопок, які з перервами тривали до 1948р. М. Болтенко разом з О.Лагодовською відкрили залишки поселення, двох курганних та двох ґрунтових некрополів – перші відомі на той час поховальні пам'ятки, пов'язані з трипільською культурою.

Розкопки кургана з камінними конструкціями біля Усатова. 1940 рік.

У курганах було зафіксовано складні кам'яні конструкції – кромлехи, знайдено плиту з гравірованими зображеннями людей і тварин, центральні поховання супроводжувалися багатим інвентарем: металевою зброєю, посудом. Ці знахідки дозволили вже тоді поставити питання про високий рівень суспільного розвитку племен доби міді – бронзи над Чорним морем.

Плита з розкопок біля Усатова. Близько 3000 р. до н.е.

У 1925 р. починає роботу над трипільською проблематикою Тетяна Сергіївна Пассек, яка в Одесі працювала з колекцією із розкопок Штерна в Петренах. Пізніше, в 1927 – 28 рр. вона ра-

зом з Л. Дінцесом провела розкопки на багатощаровому поселенні під с. Євминки на Десні, яке було відкрито свого часу В. Хвойко і в 1925 – 26 рр. досліджувалося М. Макаренком. В науковому архіві ІА АН України зберігається рукопис спільної статті Б. Латиніна та Т. Пассек, присвяченої періодизації трипільських пам'яток, датований 1929 р. Ця стаття містила практично всі основні положення кандидатської дисертації Т. Пассек, присвяченої періодизації трипільської культури, захищеної нею на початку 30 – х років.

В 1929 році С.Гамченко разом з М.Л.Макаревичем розпочав дослідження великого поселення трипільської культури біля с.Стіна. Було розкопано залишки трипільських жителів і здобуто велику колекцію мальованого посуду і антропоморфної пластики.

Пакування знахідок з розкопок С.Гамченка біля с. Стіна. 1929 рік.

Ми бачимо, таким чином, що вже на межі 20 – 30 – х років з'явилися три фундаментальні праці, присвячені класифікації трипільської (кукутенської) кераміки – Г. Шмідта, Т. Пассек, О. Кандиби, які лягли в основу періодизації трипільських пам'яток в майбутньому. Цьому передувало нагромадження значних археологічних матеріалів, дальша робота з якими потребувала певного їх упорядкування. Зрозуміло, що кожен з авторів спирався насамперед на доступні йому матеріали, які походили з окремих регіонів поширення культури, що створювало проблему кореляції запропонованих схем. Але перший крок було зроблено, і зроблено, на наш погляд, незалежно кожним з дослідників.

В 1926 р. побачив світ перший том видання Трипільської комісії "Трипільська культура в Україні" що містив як публікації матеріалів розкопок, так і перші спроби аналітичних розробок з питань господарства, вивчення окремих категорій знахідок. Матеріали до другого тому, який так і не був виданий, зберігаються нині в науковому архіві Інституту археології НАН України.

Реорганізація, яка охопила Академію наук на початку 30 – х років не сприяла в перший час розширенню археологічних досліджень. В 1933 році вісім різних установ археологічного профілю було злито у єдину організацію, яка в 1934 р. отримала назву Інституту історії матеріальної культури (з 1938 р. – Інститут археології). Постає питання про розробку нових програм наукових

досліджень в археології, в тому числі по трипільській проблематиці, як справедливо вважалася однією з основних.

Вченим секретарем ІІМК Т. Мовчанівським була написана спеціальна праця, присвячена "черговим методологічним питанням трипільської проблеми", що являла собою своєрідний стратегічний план, визначила цілі і структуру майбутніх археологічних досліджень. Пропонувалося розпочати дослідження трипільських поселень широкою площею, не обмежуючись вивченням лише окремих споруд. В науковому плані Т. Мовчанівський найбільш актуальним вважав дослідження соціально – економічного характеру: вивчення осілости, хліборобства, скотарства, гончарного виробництва, як окремих науково – дослідних проблем на основі міждисциплінарних досліджень. Сьогодні ми бачимо, що такі погляди значно випереджали час, коли були сформульовані. Рух наукових досліджень в напрямку, окресленому Т. Мовчанівським розпочався вже в 1934 р. роботою Трипільської експедиції ІІМК АН України на поселенні біля с. Халеп'я, в урочищі Коломийщина – І. Ця пам'ятка була відкрита свого часу В. Хвойкою, сліди розкопів якого неодноразово траплялися дослідникам в давньому урочищі.

Розкопки Коломийщини - І, 1935 рік. Йде розчистка залишків житла трипільської культури. Фото з архіву Інституту археології.

Розкопки на Коломийщині – І об'єднали сили археологів з Києва – керував експедицією на початку С. Магура, працювали в ній М. Макаревич, В. Петров, К. Коршак, В. Козловська, Н. Кордиш. З Москви запросили – Т. Пассек, із Ленінграда – Ю. Кричевського. Сім наукових співробітників працювали одночасно на одному трипільському поселенні – такого ще не було в історії досліджень (і досі цей рекорд концентрації наукових сил лишається неперевершеним). Вперше в історії археологічних досліджень трипільське поселення було систематично, на великій площі розкопане майже повністю, за методикою, якою користуються і сьогодні.

Результати досліджень в Коломийщині дозволили дослідникам вирішувати велике коло питань як польової археології (методика розкопок, проблеми житлобудування, технологія будівництва), так і інтерпретації отриманих матеріалів для реконструкції системи господарства, суспільного ладу. Образ трипільської культури, сформований в 40 –

50 – ті роки насамперед працями Т. Пассек, має за основу саме розкопки в Коломийщині.

Реконструкція поселення Коломийщина - 1 за результатами розкопок 1934 - 1939 років (За Т.С.Пассек).

Слід згадати, що в Коломийщині – І на розкопі у В. Петрова працювала письменниця Докія Гуменна – автор кількох науково – популярних книжок про трипільську культуру, виданих в 60 – 70 – і роки у США. В другому томі своїх мемуарів вона лишила цікаві спогади по цю експедицію та її учасників – Т.Пассек, В.Петрова, Н.Кордиш а також інших дослідників Трипільської культури з Києва.

Доля цього грандіозного дослідницького проекту 30 – х років виявилася трагічною і нещасливою. Не всім дослідникам судилося закінчити розкопки в Коломийщині – були репресовані начальник експедиції С. Магура та її науковий співробітник К. Коршак (автор праць про землеробство і скотарство Середнього Подніпров'я доби міді – бронзи, які зберігають свою актуальність). Так і не було видано обіцяну монографію про ці фундаментальні розкопки, величезна колекція здобута на Коломийщині – І ще чекає на дослідників у фондах Національного музею історії України в Києві. Лише частково ці матеріали було видано 1940 року та у повоєнній монографії Т. Пассек .

Співробітники Трипільської експедиції на розкопках поселення трипільської культури біля с. Володимирівка, 1936 рік.

Фото з архіву Інституту археології.

Співробітники Трипільської експедиції вели розкопки і в інших місцях. У 1936р. В. Петров, в 1937 р. – Ю. Кричевський, а в 1939 –

1940 рр. М.Макаревич досліджували поселення в Городську – одну з найпізніших трипільських пам'яток, що відкривало перспективи вивчення проблеми зникнення трипільської культури. В. Козловська у 1936 – 1939 р. почала розкопки найбільшого серед відомих на той час трипільських поселень біля с. Володимирівки на р. Синюха. Серед її знахідок – унікальна глиняна модель трипільського житла, вкрита поліхромним розписом, реалістична портретна статуетка. Було відкрито також залишки жител з хрестовидними жертвниками.

З розкопок румунських археологів у 30 – 40 – і роки слід згадати дослідження В. Думітреску на багаточаровому поселенні Траян. Велике значення мали тривалі розкопки Р. Вульпе поселення Изваре, вивчення якого мало величезне значення для встановлення відносної хронології кукутенсько – трипільських пам'яток.

Розкопки поселення трипільської культури біля с. Володимирівка, 1946 рік. Землю скидають в протитанковий рів. Фото з архіву Інституту археології.

Друга світова війна перервала археологічні розкопки. Драматичною була доля археологів та їх знахідок. Загинув у німецькому концтаборі О. Кандиба. Під час евакуації з Ленінграда попав під бомбування і загинув Є. Кричевський. У квартиру М. Болтенка в Одесі попала авіабомба, на щастя його самого вдома не було. Залишилися на "тимчасово окупованій території" і опинилися по війні на Заході В. Козловська та П. Курінний. В Румунію були вивезені колекції Одеського археологічного музею. У вересні – жовтні 1941 р. відправлено до Німеччини з Києва трипільські знахідки з Коломийщини та околиць Халеп'я. Вивезено було також колекції Уманського музею. Багато колекцій загинуло.

Через трипільські пам'ятки у Подніпров'ї пролягли укріплення "Східного валу" – траншеї, бліндажі пройшли через поселення в Гребенях, воронки від авіабомб та снарядів перетворили на порох поселення під Григоровкою та Ржищевом – на Букринському плацдармі. Протитанковий рів перетнув десятки жител у Володимирівці...

ШИРОКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЛЯ – КУКУТЕНІ : 1945 – 1970

Скінчилася війна, і вже в 1945 р. Т. Пассек очолила розвідкову експедицію у Пороссі, де в числі інших було виявлено ряд нових трипільських пам'яток, а С. М. Бібіков розпочинає розкопки у Луці – Врублівецькій на Дністрі. У 1946

році відновлення дослідження у Володимирівці. В 1949 р. вийшла в світ "Періодизація трипільських поселень" Т. С. Пассек, докторська дисертація, в якій було підведено підсумки передвоенних досліджень на Україні, дано розгорнуту картину трипільської культури, як частини давньоземлеробського світу Європи.

Друга половина 40 – 50 – х років були часом нових археологічних відкриттів, масштабних розкопок, які поширилися не лише на всю територію України, але й на приєднану в 1940 р. до СРСР Молдову. Молдавська археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР вела розкопки під керівництвом Т. С. Пассек. Було досліджено багаточарові пам'ятки у Солончонах і Флорештах – I, Голерканах та інших місцях. З 1952 р. велися розкопки ґрунтового могильника пізнього етапу трипільської культури у Вихватинцях, відкритого у 1947 р. експедицією М. Воеводського та О. Аліхової. В результаті цих досліджень на початок 60 – х років Молдова перестала бути білою плямою на карті трипільської культури.

Наприкінці 40 – х років вдалося знайти і розкопати, нарешті пам'ятки раннього етапу трипільської культури. Хоча перші ранньотрипільські старожитності було зібрано ще С. С. Гамченко під час робіт на Поділлі у 1913 р. в районі Саврані, ця проблема майже півстоліття залишилася відкритою. Розкопувалися ранньотрипільські поселення на Південному Бузі: під Сабатинівкою (В. Даниленко та М. Макаревич), в Данилової Балці (Е. Симанович) та на Середньому Дністрі в Луці – Врублівецькій (С. М. Бібіков) та Ленківцях (К. К. Черниш).

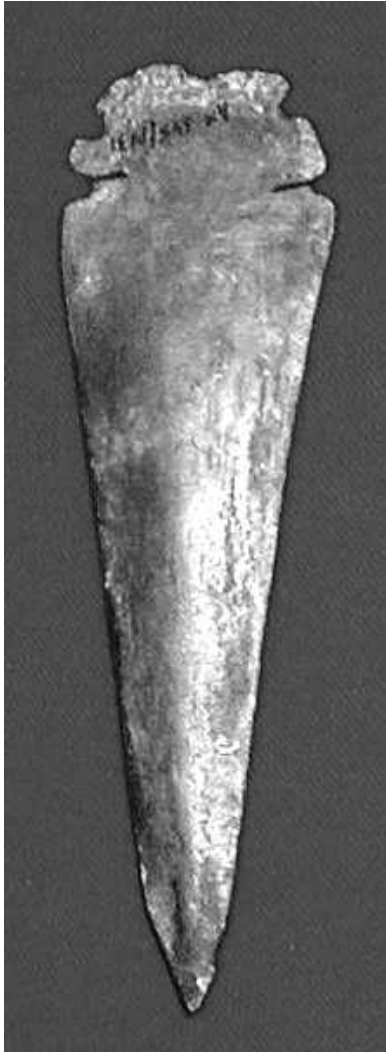
Фрагмент антропоморфної вазы. Поселення Лука – Врублівецька, біля 4800 р. до н.е. Розкопки С. Бібікова.

Ініціатива розкопок Луки – Врублівецької належала директору Інституту археології АН України, академіку П. Єфименку, який оцінив її наукове значення. Тут працювала спільна експедиція археологів з Москви та Києва під керівництвом С. Бібікова. На протязі 1946 – 1950 рр. поселення було повністю розкопане, а у 1953 р. вийшла друком монументальна моно-

графія С. М. Бібікова про Луку – Врублівцецьку, де були розглянуто археологічні матеріали та відтворено на їх основі історію ранньоземлеробських племен на Південному Сході Європи.

Слід відзначити, що 50 – і роки стали часом дискусії про походження культури Трипілля – Кукутені. Вона поживилася після розкопок Володимира та Гортензії Думітреску найдавнішого поселення серед відомих – Траян – Дялул – Вей у Молдовському Прикарпатті. Тоді ж до проблем генези культури Прекукутені – Трипілля А звернулася Т. Пассек, спираючись на матеріали з поселення Флорешти у Молдові, де було знайдено посуд з рисами культури Боян.

Мідний кинджал з Краснохутірського могильника. Біля 2900 р. до н.е. Розкопки В.Даниленка та М.Макаревича.

Новий тип пізньотрипільських пам'яток було відкрито у 1947 р. в Середньому Придніпров'ї – тілопальні могильники софіївського типу. Епонімна пам'ятка – могильник біля с. Софіївка, розташований на піщаній дюні, було відкрито в 1947 р. І.Самойловським і розкопано з ініціативи академіка Єфименка науковим співробітником Інституту археології Ю. Захаруком в 1948 р. Аналогічний могильник біля с. Червоний хутір відкрив у 1950 р. В. Даниленко і дослідив у 1951 р. разом з М. Макаре-

вичем. Ще один могильник з трупоспаленням біля с. Чернин розкопав В. Канівець. Так було відкрито одну з сторінок, якою закінчується історія трипільської культури на Дніпрі.

У 50 – ті роки було досліджено багаточисельну трипільську пам'ятку Поливанив Яр біля с. Комарове на Дністрі. Тут було виявлено кілька горизонтів з матеріалами, починаючи від Трипілля В-І до С-II, а також рештки майстерень по обробці кременю. Продовжено розкопки у Незвиську. Результати робіт у Молдові та Придністров'ї Т. Пассек видала у 1961 р. Продовжував дослідження на трипільських поселеннях Подністров'я С. М. Бібіков. Крім розвідок було проведено розкопки біля с. Жури та с. Попенки на Дністрі. М. Л. Макаревич у 1958 – 60 рр. вивчав комплекс пам'яток пізнього етапу трипільської культури біля с. Стіна на Дністрі, де було виявлено велике (біля 100 га площею) поселення та знайдено цікавий комплекс розписного посуду.

Грушоподібна посудина з ритмом спіральним орнаментом. Біля 4400 р. до н.е. Поселення Жури, розкопки С.М.Бібікова.

Значні роботи було проведено на Волині, де у 1956 – 59 рр. Т. Беланівська та М. Шмаглій на значній площі розкопали поселення Троянів. Спираючись на вже відомі данні і матеріали нових розкопок М. Шмаглій розробив питання періодизації та розвитку пам'яток троянівсько – городського типу етапу СII трипільської культури, обстоюючи їх автохтонний розвиток.

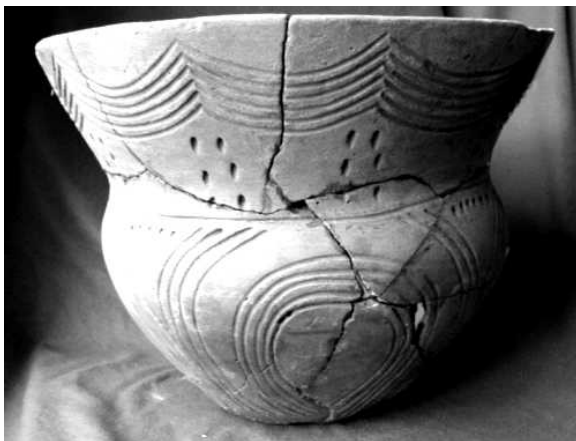
Якщо 50 – ті роки були часом значних досліджень у Подністров'ї, то на початку 60 – х поновилося масштабні дослідження трипільських поселень у Подніпров'ї та на Південному Бузі, пов'язані з новобудовними розкопками в зоні будівництва каскаду водосховищ, які загрожували руйнуванням пам'яток, розташованим у прибережній смузі. Чотири роки тривали розкопки на поселенні біля с. Гребені, якими керував член – кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков. Тут, як колись в Трипільській експедиції 30 – х років зібрався значний науковий колектив, на долю якого випало дослідження Трипілля в наступні десятиріччя: М. Шмаглій, О. Цвек, В. Збеневич.

Залишки житла трипільської культури, розкопані біля с.Гребені на Київщині в 1961 р. Експедиція під керівництвом С.Бібікова. Фото з архіву М.Шмаглія.

Розкопки в Гребенях надихнули С. Бібікова в 1965 р. на оригінальну працю, в якій було реконструйовано господарський комплекс та суспільну структуру трипільського населення з використанням нових методів палеодемографічного та палеоекономічного моделювання, які з того часу увійшли до наукового арсеналу дослідників різних епох. Зауважимо, що розробка подібної тематики на Заході почалася лише в наступні десятиліття.

В.Даниленко також розпочав розкопки трипільського поселення біля с.Завалля (увійшло в літературу під кількома назвами - Березівська ГЕС, Березівка), які дали цікаві свідчення контактів між трипільцями та степовим населенням початку мідного віку: кераміку, а також виготовлений з каменю скіпетр у вигляді голови коня. Дослідження цієї пам'ятки продовжили В. Цибесков, а пізніше – О. Цвек.

Посудина з ритим орнаментом. Біля 3800 р. до н.е. Гребені.

На Південному Бузі В.Даниленко відкрив цілу низку неолітичних поселень буго- дністровської культури. Опрацювавши матеріали з цих розкопок, а також досліджень ранньотрипільських поселень, проведених спільно з М.Макаревичем, він розробив теорію про походження культури Трипілля (в східній її частині) на основі місцевого, буго – дністровського неоліту.

Однак через багато років все ж виявилось, що місцевий неоліт не доживає до появи на Південному Бузі трипільців кілька сотень років.

Ритуальна біноклеподібна посудина. Біля 4300 р. до н.е. Поселення Шкарівка, розкопки О.Цвек.

Цікаві розкопки на пізньотрипільських поселеннях Подніпров'я проводили Ю. Захарук та В. Круц. Були розкопані поселення біля Софіївки, Підгірців, Чапаївки. Біля села Казаровичі, на Дніпрі, В.Круц відкрив укріплене ровом селище – поки що єдине з відомих трипільських городищ в цьому районі. В. Круцом була розроб-

лена періодизація пізньотрипільських пам'яток в Середньому Подніпр'ї з виділенням трьох послідовних типів пам'яток – чапаєвського, лужанського та софіївського. Ця робота фактично підвела підсумки досліджень у Подніпр'ї в повоєнні роки.

Антропоморфна посудина з покришкою. Біля 4200 р. до н.е. Поселення Веселий Кут, розкопки О.Цвек.

Після двадцятирічної перерви відновилися розкопки у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, де О. Цвек досліджувала поселення середнього етапу трипільської культури біля с. Шкарівка, Гарбузин, Веселий Кут, Миропілля. До того часу такі пам'ятки були відомі лише за розкопками В. Хвойки (Верем'я, Щербанівка) та М. Гімнера (П'яніжкове). Вивчивши дані типи пам'яток, О. Цвек прийшла до висновку про існування особливої, східнотрипільської культури.

Розписна посудина. Біля 4200 - 4100 р. до н.е. Кліщів, розкопки І.І. Зайця.

І. І. Зайць провів в кі на початку 70 – х років масштабні розкопки на поселенні Кліщів (Південний Буг) та інших пам'ятках цього району, які виявилися дуже цікавими в плані розуміння поширення трипільської культури на схід та взаємодії між різними трипільськими племенами. Матеріали з Кліщева було видано 1993 року І. Зайцем та С. Рижовим. Результати досліджень поселень більш пізнього часу на Південному Бузі висвітлені у монографії С. Гусева.

Тривали, хоча і не такі масштабні, як раніше, розкопки в Подністр'ї, де було виявлено скарб прикрас та майстерню, пов'язану з їх виготовленням на поселенні в Цвіклівцях Т. Мовшею. Вона також розкопала біля Жванця поселення з залишками двошарових гончарних печей – найбільший серед ремісничих комплексів цього часу.

Під керівництвом С. Бібікова наприкінці 60 – х років в Подністр'ї проводилися масштабні розвідки і було картографовано десятки трипільських поселень різного часу. Серед них слід відзначити кілька ранньотрипільських поселень – Бернашівку, Окопи, які в 70 – 80 – ті роки досліджував В. Збеневич. Вони виявилися найдавнішими трипільськими пам'ятками в Україні.

На Дністрі та Південному Бузі числені трипільські пам'ятки було знайдено розвідкою М. Артамонова. Тривало вивчення усатівських пам'яток на півдні України. Е. Патокова продовжила дослідження Усатівських некрополів. Було виявлено нові поховання, які супроводжувалися інвентарем – посудом, статуетками, зброєю, прикрасами та знаряддями праці. В. Збеневич в 1964 – 65 і 1970 рр. провів розкопки поселення усатівського типу в Маяках. Тут було виявлено залишки двох ровів, заповнених культурними рештками.

З утворення новобудовної Дністро – Дунайської експедиції, яка працювала в зоні створення зрошувальних систем, значно розширилися розкопки курганних старожитностей Північного Причорномор'я. Експедиція, якою керував М. Шмаглій і в якій брали участь І. Черняков, Л. Суботін, І. Алексєєва, відкрила ряд курганів (1964 – 1970 рр.) в яких основними, найдавнішими були переважно поховання усатівського типу. Таким чином було встановлене хронологічне співвідношення між Трипіллям та культурами ранньобронзового віку. Крім того було відкрито ряд поховань, датованих мідним віком, які передували усатівському часу і репрезентували невідомі раніше найдавніші культурні типи з курганним обрядом поховання в степах Північного Причорномор'я.

Підсумки археологічних досліджень трипільської культури цього періоду було підведено в ряді узагальнюючих та монографічних видань. Серед них праці В. Збеневича, В. Круца, В. Дергачова, Е. Патокової, М.Шмаглія, автори яких розглядали окремі варіанти трипільської культури пізнього етапу її існування. В 1971 р. вийшло перше видання тритомника "Археологія Української РСР", яке містило значний розділ, присвячений трипільській культурі, написаний великим колективом дослідників, серед яких С. Бібіков, В. Збеневич, Ю. Захарук, Т. Мовша, М. Шмаглій, В. Круц.

*В.Маркевич на розкопках поселення Бринзени -VIII (Молдова), 1981 рік.
Зліва - округлий глиняний жертвник.*

Було підведено підсумки картографування трипільських пам'яток . У випуску археологічної карти Молдови, присвяченому первісній археології, В. Маркевич вмістив дані про 329 пам'яток трипільської культури різних періодів, більшість з яких була ним відкрита особисто. Виданий в 1966 р. короткий список археологічних пам'яток України налічував 968 трипільських пам'яток .

Таким чином на початок 70 – х років в Молдові та Україні вченим було відомо про існування 1297 поселень, могильників та окремих поховань Трипільської культури. Зрозуміло, що не всі трипільські пункти, що існували, потрапили до тих карт. Приведемо для порівняння, що перелік кукутенських старожитностей у Румунії налічує понад 3000 пунктів, а територія на якій вони розташовані в кілька разів менша за трипільську на сході.

ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: 1971 – 1993.

На початку 70 – х років сталися дві події, які суттєво вплинули на подальшу долю досліджень трипільської культури. Перша з них – відкриття трипільських протоміст – поселень – гігантів мідного віку на Черкащині. Історія їх відкриття та вивчення певною мірою нагадує історію відкриття самої трипільської культури. Пам'ятки були відомі давно, але знадобився певний час та зусилля для того, щоб зрозуміти, що було знайдено. Друга подія пов'язана з першою і невід'ємна від неї . Для

того, щоб розібратися у знайденому (і зробити відкриття) потрібні були нові методи досліджень. Ними стали аерофотозйомка та геомагнітне картографування. Власне ці методи не були в археології новими. В археології аерофотозйомка використовувалася вже на початку двадцятого століття, а геомагнітна розвідка в з кінця 50 – х років, а в трипільській археології – з початку 60 – х років. Новим стало їх комплексне поєднання з традиційними методами археології – розвідками та розкопками.

Саме такими комплексними були роботи, які почалися 1971 року під керівництвом М. Шмаглія на трипільському поселенні біля с. Майданецьке, яке у 20 – і роки досліджував В. Безвенглінський. Вважалося, що на цьому місці існувало не одне, а кілька поселень – так визначив на підставі поверхневих розвідок В. Стефанович, невтомний шукач трипільських поселень на Черкащині.

Відкриття почалося з того, що К. Шишкін, військовий топограф, фахівець в галузі дешифрування аерофотознімків, вивчаючи знімки різних районів України, виявив на території Черкащини сліди величезних поселень. 1964 року він разом з В. Стефановичем відвідав околиці с. Вільховець під Звенигородкою, де оглянув одне з таких місцезнаходжень, яке виявилось поселенням трипільської культури, більшим за всі відомі на той час – площею в 110 гектарів. Потім до камерального аналізу було залучено 11 пам'яток, описаних в працях Т.

Пасек, місце розташування яких було добре відоме. Результати визначення реальної площі давно відомих археологам поселень були приголомшливими: Майданецьке – 270 га, Косенівка – 70 га, Сушківка – 27 га, Чичиркозівка – 50 га, П'яніжкове – 60 га. Після аналізу аерофотознімків було виділено понад 100 поселень – гігантів, у списку В. Стефановича значилося 30 з них, серед нових – справжні гіганти: Тальянки – 450 га, Доброводи – 250 га, Небелівка – 300 га.

План трипільського поселення Доброводи (площа 250 га). Біля 3700 р. до н.е. Дешифрування аерофотознімка (За К.Шишкіним).

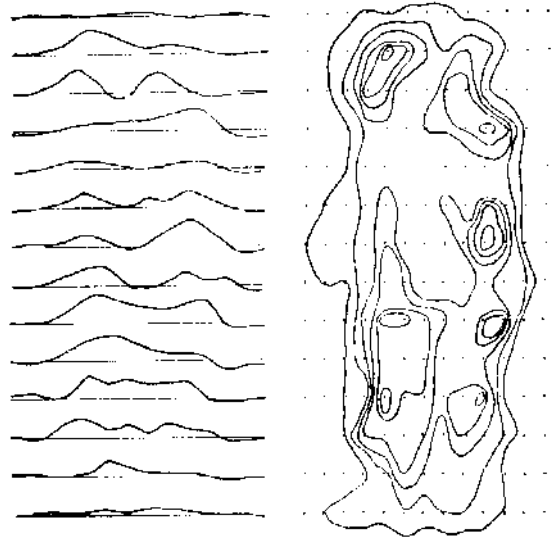
На знімках чітко читалися величезні кільцеві структури, що складалися з окремих жител, вулиці та квартали, сліди ровів – тож 'родові' (за визначенням Т.Пасек) поселення трипільців мали вигляд великих міст (Шишкін, 1973). В це важко було повірити, і дійсно, наукова громадськість сприяла перші повідомлення К. Шишкіна, що були зроблені наприкінці 60 – х років, з недовірою. Лише в 1969 р. Південно - Бузька експедиція, в роботі якої брав участь автор відкриття, підтвердила в загальних рисах наявність та структуру камерально визначених поселень – гігантів на Уманщині. 1971 року розвідувальний загін під керівництвом М. Шмаглія обстежив поселення біля с. Майданецького. В основу дослідження було покладено знімки К. Шишкіна, підтвержені візуальною розвідкою. Тепер не викликали сумніву величезні розміри пам'ятки. Вона мала форму еліпса розмірами близько 1500 – 2000 м, житла групувалися у декілька концентричних еліпсів. На поверхні після оранки виявлено близько 400 жител – по плямам обпаленої глини на ріллі, які було нанесено на окремі план, потім успішно суміщений з аерофотознімком. Загальна ж кількість жител в Майданецькому за самими приблизними підрахунками мала наблизитися до 2000. Результати були сенсаційними, бо найбільше з відомих на той час поселень у Володимирівці налічувало за даними Т. Пасек до 200 жител.

Однак подібні результати потрібно було ще й надійно перевірити, але як це зробити? Розкопки

в Гребенях, де на площі в 3 га виявилось 25 – 30 жител коштували Інституту археології в 1960 – 64 рр. 50000 карбованців. В роботах брали участь значні наукові сили Інституту, але в польовий сезон не вдавалося розкопати більше 10 жител. При таких темпах розкопки Майданецького вимагали б принаймні 150 років, а вартість робіт, які тривали б 2120 року могла скласти біля двох мільйонів карбованців в цінах 1960 – х років. Реально ж на розкопки у Майданецькому не могло бути виділено більше кількох тисяч карбованців щорічно, разом з відповідними науковими силами. Отже слід було або знайти вирішення проблеми, або відмовитися від надії отримати підтвердження цього відкриття при житті як нинішнього, так і кількох наступних поколінь археологів.

Розкопки залишків трипільських жител на поселенні біля с.Майданецьке, 1972 рік.

Графік магнітних аномалій та план залишків трипільського житла, побудований на їх основі. Майданецьке, дослідження 1971 року (За В.Дудкіним).

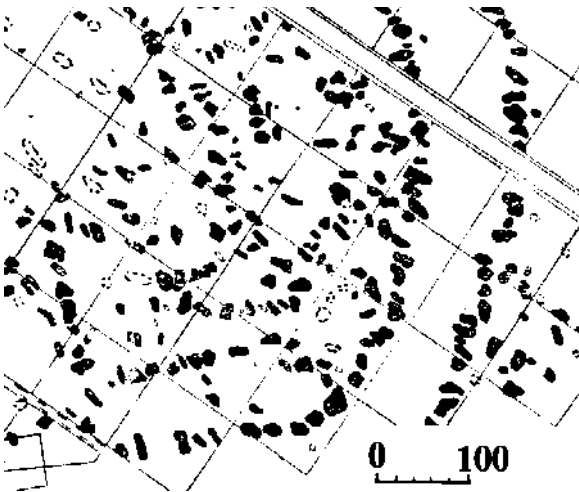
І вирішення проблеми було знайдено – у вивченні Майданецького було застосовано геофізичні методи. Магнітна зйомка на трипільській пам'ятці була проведена В. Дудкіним у 1966 р. Виявилось, що скупчення обпаленої глини – залишки трипільських жител – мають значну залишкову термона – магнічність і надійно фіксуються різними типами маг-

нітометрів – приладів, які застосовуються при пошуках корисних копалин.

Г. Загній та О. Русаков наприкінці 60 – х років співпрацювали з В. Круцом на розкопках в Подніпров'ї (Чапаївка), де за допомогою магнітної зйомки вдалося виявити житла різних типів. В 1969 – 71 рр. Г. Загній за допомогою магнітометра відшукав окремі житла на трипільських поселеннях в Кліщеві (розкопки І. Зайця), Гарбузині та Шкаровці (розкопки О.Цвек). Таким чином магнітна зйомка на трипільських поселеннях себе непогано зарекомендувала.

Однак лишалася проблема вироблення методики застосування магнітометрів не лише для пошуку окремих жител, а картографування поселення площею в сотні гектарів. Ця проблема була успішно розв'язана В. Дудкіним, під керівництвом якого було повністю відзнято в 1971 – 74 рр. поселення в Майданецькому, яке було розбито на ділянки 100 на 100 метрів, в межах яких велася зйомка по сітці квадратів 4 м. Застосовувалися оптико – механічні магнітометри М – 27. При такій сітці зйомки контури жител визначалися з точністю до 1 м, а при детальній зйомці (по сітці 1 x 1 м) – з точністю до 25 см, що було перевірено контрольними розкопками.

Фрагмент плану трипільського протоміста біля с.Майданецького, складеного за допомогою магнітної зйомки. Близько 3600 - 3500 рр. до н.е. (За В.Дудкіним)

Для створення загального плану знадобилося три польових сезони, було виконано сотні тисяч вимірів. Роботи, проведені В. Дудкіним в Майданецькому, за масштабами та результатом не мали (і не мають досі) аналогів у світовій археологічній практиці. В 1974 р. загальний план Майданецького за даними магнітної зйомки було закінчено. На нього було нанесено 1575 аномалій – слідів трипільських жител (трохи більше, ніж прогнозовано розвідкою), встановлено планування пам'ятки за кількома концентричними еліпсами, підтверджено наявність вулиць та кварталів, які прочитав на аерофотознімках К. Шишкін.

Таким чином замість ста п'ятидесяти сезонів для перевірки відомостей про структуру трипільського поселення знадобилося лише три, замість двох мільйонів карбованців – біля десяти тисяч. Стало зрозуміло, що застосування комплекс-

них методів в дослідженні трипільських поселень відкриває перед трипільознавством нові можливості. На жаль, в 70 – ті роки не вдалося розгорнути масштабні дослідження великих трипільських поселень, хоча доповіді М. Шмаглія на міжнародних та всесоюзних наукових форумах про результати робіт в Майданецькому викликали величезне зацікавлення науковців.

Фрагмент посудини з ритим зображенням змії. Близько 5400 р. до н.е. Поселення Бернашівка, розкопки В.Збеновича.

В семидесяті роки значні розкопки розгорнулися в Подністров'ї, що було пов'язано з рятувальними розкопками в зоні будівництва водосховища Могилів – Подільської ГЕС. Ми вже згадували про розкопки ранньотрипільських пам'яток В. Збеновичем. Їх результати дозволили автору розкопок поставити питання про походження трипільської культури на території України, яке він пов'язував з просуванням населення з Молдовського Прикарпаття на схід.

Розписна посудина. Біля 3800 р.до н.е. Поселення Конівка, розкопки М.Шмаглія та С.Рижова.

Цікаві результати були отримані під час розкопок М. Шмаглія та С. Рижова на поселенні середнього етапу трипільської культури в урочищі Пуцита біля с. Конівка. Перед розкопками В. Дудкіним було проведено магнітну зйомку та

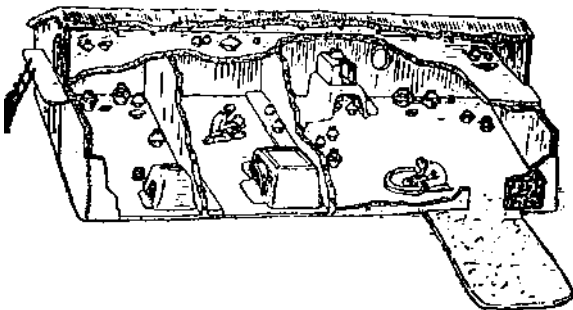

встановлено планування і загальну чисельність жител на поселенні площею біля 10 га, що дозволило спланувати роботи зазделегідь і отримати цікаві результати. Так, виявлене магнітною зйомкою центральна споруда поселення, як показали розкопки, була культового призначення з певним набором речей: антропоморфної та зооморфної пластики, розписного посуду. Садиби за околицею поселення належали до більш пізнього часу, ніж основна кількість жител в центральній частині.

Велика розписна посудина - зерновик. Близько 3400 - 3200 р. до н.е. Поселення Старі Бадражі (Молдова), розкопки В.Маркевича.

Широкі розкопки на території Молдови розгорнув В. Маркевич. Він дослідив поселення різних періодів – від Трипілля А до С – II. Ще в 60 – ті роки він провів розкопки на поселенні біля с. Варварівка на Реуті (Варварівка VIII), вивчення залишків жител якого дало йому підстави запропонувати нове трактування залишків згорілих трипільських жител як міжповерхових та горищних перекриттів будинків, що було переглядом домінуючої на той час концепції трипільського житлобудування, створеної Є. Кричевським та Т. Пассек в 30 – ті роки.

Двоповерхове трипільське житло - майстерня гончара. Поселення Варварівка - VIII. Близько 3500 р. до н.е. Реконструкція В.Маркевича.

Ідеї В. Маркевича були підхоплені К. Черниш та К. Зінковським, перевірені ними під час розкопок в кінці 60 – х і 70 – ті роки у Раковці (в Молдові) та Майданецькому. Це мало значення

для поліпшення методики польових досліджень, розуміння археологічних решток, а також вивчення загального рівня розвитку трипільської архітектури. Разом з відкриттям трипільського поселення – гігантів висновки про двоповерховість будинків на них суттєво змінювали погляди на рівень розвитку трипільської цивілізації в цілому.

В 1970 р. В. Маркевич почав вивчення пізньотрипільських пам'яток в районі с. Бринзени на півночі Молдови. Серед них було виявлено і повністю розкопано укріплені поселення, розташовані на високих товтрах, захищених ровами та валами. Досліджувалися поселення біля с. Костешти (1973 – 74 рр.), де на пам'ятці Костешти 4 виявлено розташування будівель на терасованому схилі пагорба. У пункті Костешти-IX Е. Рикман та В. Гроссу знайшли двоярусний гончарний горн, заповнений трипільським посудом, який було передано для дослідження В. Маркевичу

В 1971 р. В. Дергачов відкрив та дослідив пізньотрипільську пам'ятку біля с. Гордінешти. Він же дослідив могильники усатівського типу біля с. Данку. Курганні старожитності з похованнями усатівського типу на території Молдови в 70 – 80 – ті роки вивчали різні новобудовні експедиції під керівництвом В. Дергачова та Є. Ярового. Тут було виявлено також численні енеолітичні комплекси, в тому числі з трипільським посудом більш ранніх етапів.

Крім багатьох новобудовних збірників, що містять публікації цих знахідок, в 80 – ті роки вийшло ряд узагальнюючих праць з трипільської та курганної археології Молдови. Серед них слід виділити працю В. Маркевича, присвячену пізньотрипільським пам'яткам на півночі Молдови, яка є своєрідною енциклопедією, де всебічно відтворено не лише історію та хронологію пам'яток, але й господарську систему, заняття і побут трипільського населення, його ідеологію.

Для праць В. Дергачова характерною рисою є охоплення не лише території Молдови, а всього пізньотрипільського ареалу, застосування формально – статистичних методів для опису та дослідження трипільських пам'яток, їх співвідношення та періодизації. Разом з І. Манзурою В. Дергачов у 1991 р. видав збірник поховальних пам'яток пізнього трипілля, який є першою працею такого плану у трипільській історіографії.

Цікаві розкопки провели в 60 – 80 – ті роки румунські археологи. У 1984 р. вони відсвяткували сторіччя відкриття культури Кукутені, організувавши на місці розкопок міжнародний конгрес (на якому, на жаль, не було дослідників трипільської культури з України). Серед найбільш видатних досліджень згадаємо роботи Ц. Матаси 60 – х років на поселеннях Тиргу – Окна – Подей, Фрумушика, розкопки С. Марінеску – Билку багатощарового поселення Тирпешти, розкопки А. Кришмару у Дрегушені.

В 1979 р. було почато дослідження на території Східної Румунії багатощарового поселення Подурь – Дялуп – Гіндару, розкопки якого проводилися під керівництвом Д. Монаха. Висота пагорба, що складається з культурних нашарувань – 4, 5 м. В основі лежать мате-

ріали Прекукутені II – Трипілля А, далі йдуть шари Прекукутені III – Трипілля А, Кукутені А1, А3, АВ. Останній кукутенський шар відноситься до етапу Кукутені В – тобто вперше отримано таку повну стратиграфічну колонку для культури Кукутені – Трипілля. Було відкрито залишки кількох святилищ в центрі поселення, зібрано багату колекцію посуду та пластики різних етапів розвитку культури.

Жіночі та чоловічі статуєтки. Близько 4400 - 4300 рр. до н.е. Поселення Скінтейя (Румунія). Розкопки К. Манту. З виставки "Остання цивілізація мідного віку".

Для румунської археології характерна широка популяризація результатів досліджень кукутенських пам'яток. Значний інтерес становлять праці В. Думітреску, присвячені неолітичному мистецтву і мистецтву культури Кукутені, видані в 60 – 80 – ті роки. В 1997 році в Греції побувала виставка кукутенських старожитностей (назва виставки – "Остання цивілізація мідного віку в Європі", до якої було видано англійською мовою чудовий каталог з кольоровими фотознімками не тільки старожитностей, але і місць, де їх було знайдено.

Вісімдесяті роки в трипільській археології України пройшли під знаком досліджень поселень – гігантів. З 1981 до початку 90 – х років працювала велика Трипільська експедиція, яку очолив член – кореспондент АН УРСР І. Артеменко. Експедиція складалася з окремих загонів, кожен з яких розкопував велике поселення: Т. Мовша вела розкопки в Доброводах (1981 – 84), Косенівці (1985 – 87), О. Цвек – у Веселому Куті (1981 – 88), Онопріївці (1989 – 92), М. Шмаглій та М. Відейко – в Майданецькому (1984 – 92), В. Круц та С. Рижов – в Тальянках (1981 – 94). Курганний загін – І. Артеменко та В. Ключко взяли на себе розкопки курганів на території поселень в Тальянках та Доброводах.

В. Дудкін провів магнітну зйомку поселення Тальянки. Тут на незабудованій сучасним селом частині поселення вдалося виявити близько 2700 жител, встановити планування цього найбільшого (450га) серед відомих трипільських селищ. Воно виявилось подібним до Майданецького за плануванням, тільки в два рази більшим. Зауважимо, що 450

гектарів - це площа давнього Києва часів Ярослава Мудрого.

Крім того проводилися розвідки трипільських пам'яток в радіусі до 30 км навколо поселень – гігантів, деякі з них розкопувалися, що дало змогу розробити детальну періодизацію пам'яток у межах річч Південного Бугу та Дніпра, уточнити їх розміри та забудову. Курганні дослідження підтвердили висновок, зроблений ще у 1975 році під час розкопок в Майданецькому – кургани були насипані в той час, коли трипільські протоміста вже кілька століть лежали в руїнах. Це дозволило спростувати твердження про те, що трипільська цивілізація в цьому районі загинула внаслідок агресії степових племен.

Скарб кістяних підвісок в горщику. Близько 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке. Розкопки М.Шмаглія 1979 р.

На трипільських поселеннях – гігантах було розкопано залишки десятків жител. В 1986 – 92 рр. у Майданці було розкопано на протязі майже 200 м ділянку забудови – частину еліптичної в плані структури, що підтвердило дані плану магнітної зйомки В. Дудкіна. Було встановлено, що ці житла були споруджені впритул одне до одного, стіна до стіни, утворюючи своєрідні двоповерхові "жилі стіни", які перетворювали центр поселення на потужну фортецю.

Основні підсумки археологічного вивчення трипільських поселень – гігантів було підведено на двох польових семінарах, які відбувалися в 1991 і 1992 роках на місці розкопок. Учасники семінарів змогли безпосередньо на місці ознайомитися з розкопками в Тальянках, Майданецькому, Онопріївці. На жаль вийшли друком матеріали тільки першого семінару.

Зрозуміло, що трипільська проблематика в ці роки не обмежувалася виключно великими поселеннями. Дослідження вели переважно фахівці з регіональних наукових та музейних осередків. Винятком були розкопки експедиції Інсти-

туту археології під керівництвом В. Збеновича, який разом з О. Колесніковим, В. Шумовою, Т. Ткачуком досліджував в 1985 – 90 роках пам'ятки середнього та пізнього трипільля в районі Могильова – Подільського на Дністрі біля сіл Ліпчани, Василівка, Непоротове, Бернашівка. З 1991р. роботи в Бернашівці очолив О.Корвін - Піотровський. На Поділлі, в Побужжі чимало поселень дослідив І. Заєць. Великі новобудовні роботи в Західній Україні вели В. Конопля та М. Пелещин.

Посуд, знайдений під руїнами трипільського житла. Поселення Тимкове, розкопки Н.Бурдо 1981 року.

Посудина з ритм орнаментом після реставрації. Біля 5000 р. до н.е. Поселення Тимкове, розкопки Н.Бурдо.

Працівники Одеського археологічного музею АН УРСР розкопували трипільські пам'ятки різних етапів. Ранньотрипільські поселення у межиріччі Дністра та Південного Бугу досліджено в Олександрівці (К.Зіньківський), Тимкові та Слобідці (Н. Бурдо). У тому ж районі розкопано середньотрипільські поселення біля с. Кирилівка (Л. Поліщук). Пам'ятки усатівського типу біля с. Маяки та під Одесою досліджували Е. Патокова та В. Петренко. Щороку виходили збірки наукових праць, в яких дру-

кувалися результати нових досліджень та з'являлися публікації старих музейних колекцій. В 1989 р. співробітники музею видали колективну монографія, присвячену всім цим дослідженням.

В.Мицик та К.Зіньківський на розкопках ранньотрипільського поселення Олександрівка, 1973 рік.

В 1990 р. В. Круц і М. Відейко досліджували залишки невеликого (за трипільськими, звичайно, мірками) поселення в районі м. Тальне (Тальне 2), яке виявилось синхронним розташованому всього в 7 км Майданецькому, що дозволило поставити питання про найближче оточення поселень – гігантів. Під час цих робіт Г. Загній склав план поселення за допомогою магнітної зйомки.

В 1992 р. В. Дудкін при науковому співробітництві з Інститутом археології НАН України та Лабораторією охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України розпочав здійснення проекту по створенню за допомогою магнітної зйомки планів трипільських поселень. Кінцевою метою робіт мало стати поліпшення стану їх охорони та створення інформаційної бази для подальших наукових досліджень. Магнітну зйомку почали зі створення планів відомих пам'яток у Середньому Подніпров'ї біля сс. Гребені, Стайки, Халеп'я – всього 10 пунктів. Результати цієї праці вже дозволили зробити ряд відкриттів щодо структури та планування трипільських пам'яток в цьому районі, децо відмінні від отриманих шляхом розкопок в 30 – 60 – ті роки. У 1993 - 1994 роках ці дослідження були поширені на всю територію України, де є трипільські поселення.

Було проведено також магнітну зйомку поселення у Вільхівці, з якого К. Шишкін розпочав майже 30 років тому відкриття поселень – гігантів. Паралельно зі зйомкою велися археологічні дослідження, які дали матеріали для датування поселень, вивчення їх забудови, тощо.

1993 рік – рік сторіччя відкриття Трипільської культури в Україні (розкопки В. Хвойки на Кирилівських висотах у Києві) –відзначено двома міжнародними конференціями у Львові та Тальянках, де було підведено підсумки сторічного вивчення Трипільля. Матеріали наукової конференції в Тальянках так і не вийшли друком. Але трипільській проблематиці було тоді відведено окремий (третій) номер журналу 'Ар-

хеологія' за 1993 рік, який видає Інститут археології НАН України.

Завдяки виставкам на початку 90 - х років ХХ ст. побачили світ колекції, здобуті під час археологічних розкопок поселень трипільської культури. Ювілею 1993 року було присвячено кілька виставок. Першою з них була експозиція "Трипільський світ" в Києві, яка мала великий успіх. Було видано друком каталог виставки "Трипільський світ". Після неї завдяки меценатству пані Христини Чорпоти та Українського музею в Нью-Йорці і підтримці посольства України в США трипільські старожитності були представлені на виставці "Україна - образи 5 - 4 тисячоліття до Христа". Ця виставка демонструвалася у Вашингтоні та Нью - Йорку (1993 – 1994 рр.).

Виставка, присвячена трипільській культурі в Вашингтоні. Липень 1993 року.

В Національному музеї історії України було відкрито виставку "Дивосвіт Трипілля", відвідувачі якої мали змогу побачити "трипільські" скарби - посуд, статуєтки, зібрані на протязі століття. Виставку і наукову конференцію провели також у Львові.

Влаштували виставки археологічних знахідок також музеї хліборобства в Тальному та обласний історичний музей м. Черкас.

Представники музею в Монреалі (Канада) та Інституту археології НАН України відбирають експонати для виставки. 1996 рік.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА СЬОГОДНІ.

Як і завжди, тривають археологічні дослідження. Хоча в 90-і роки ХХ ст. кількість археологічних експедицій в Україні значно скоротилася, щороку на трипільських поселеннях працює кілька експедицій. При підтримці Києво – Могилянської академії (а нині - і інших спонсорів) відновили розкопки в Тальянках В.Круц та О.Корвін - Піотровський. Досліджує трипільські поселення під Переяславом –

Хмельницьким Г.Бузян. Щороку виїжджає на Південний Буг, до Березівки О.Цвек. Цікаві розкопки на сході Черкащини розпочав Е.Овчинников. У Подністров'ї на поселеннях різного часу ведуть розкопки Т.Ткачук та М.Сохацький.

Триває і наукова робота над осмисленням здобутих даних – в матеріалах багатьох конференцій, які пройшли в останні роки у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Переяславі та інших місцях можна знайти тези доповідей з трипільської проблематики. У Львові, Вінниці виходять збірки наукових праць, де друкуються матеріали з розкопок, проблемні статті М..Пелещина, Т..Мовші, В.Коноплі, В.Круца, С.Гусєва, С.Рижова та багатьох інших дослідників Трипільської культури. В українсько – польському виданні "Baltic – Pontic Studies" (виходить англійською мовою з 1993 року) теж можна знайти статті, присвячені трипільцям, їх контактам з сусідніми археологічними культурами Європи .

Дослідники трипільської культури Т.Ткачук та М.Сохацький на виставці в Кракові, жовтень 2001 року.

Виходять монографії, ведуться спільні наукові дослідження. В Росії, в Москві видано монографію В.Балабіної, де вперше було розглянуто в комплексі зооморфну пластику Трипілля. Там же вийшло дослідження Н.Риндіної про давніх металургів Південно – Східної Європи, серед яких почесне місце займають трипільські ковалі. Багато років працювала на Тернопільщині міжнародна археологічна експедиція на трипільських кремінних майстернях біля села Бодаки (керівник проекту - Н.Скакун), в якій приймали участь археологи з чотирьох європейських держав. В Берліні німецькою мовою опублікована монографія В.Збеневича, присвячена ранньому періоду Трипільської культури.

В Кракові (Польща) восени 2001 року відкрилася археологічна виставка матеріалів з розкопок поселень трипільської культури біля села Більче - Золоте в кінці ХІХ ст. Так майже серез сто років було виконано заповіт княгині Сапеги, власниці колекції, про влаштування доступної для

публіки експозиції. Нині міжнародний науковий колектив за рахунок грантів, наданих урядом Польщі, готує до видання ці матеріали.

Трипільська культура представлена кількома десятками статей у довідковому виданні «Словник – довідник з археології України». Тут знайшли відображення сучасні погляди на хронологію, локальні варіанти, типи жител та поселень Трипілля. У 1997 році вийшов перший том академічного видання «Давня історія України», над яким працювали співробітники Інституту археології НАН України. Історія давніх хліборобів - трипільців у цій книзі відтворена В.Круцом. Кілька розділів Трипілля присвячено в першому томі багато ілюстрованої "Історії культури України", яка вийшла в 2001 році.

Як і сто років тому значний інтерес до трипільських старожитностей виявляє громадськість, з'явилося чимало науково – популярних статей. На жаль, в значній частині їх деякі аматори, краєзнавці, представники творчих професій, і навіть археологи, які не володіючи відповідними знаннями, легко-важно інтеретують археологічні джерела поширюють фантастичні з наукової точки зору уявлення про трипільську цивілізацію. Не відстають від цього радіо і телебачення, пропонуючи як інтерв'ю з далекими від Трипілля "фахівцями", так і власні версії, запозичені зі старої літератури, а то і невідомо звідки, до астралу включно.

Тут дається взнаки позитивний по своїй суті процес повернення до наукового обігу літератури з історії України, що належать до наукової спадщини заборонених в СРСР істориків М. Грушевського, Н. Полонської – Василенко, О. Субтельного та інших авторів. Ці наукові праці, слід мати на увазі, основані на археологічних джерелах початку, або кращому випадку середини нашого століття. Віддаючи належне переліченим вище історикам, слід зауважити, що зростання саме фонду археологічних джерел та їх використання багато в чому визначає достовірність реконструкцій особливо з давньої історії, які на них базуються.

Звернемося з цього приводу до найбільшого авторитета в українській історіографії – М. Грушевського. В третьому виданні "Історії України – Русі", у передмові він відзначив, що користуватися археологічним матеріалом слід обережно, бо кожна нова знахідка вносить значні зміни в суму відомостей про давнину. При цьому М. Грушевський посилався на ту обставину, що лише за кілька років (!), які пройшли від першого до третього ви-

дання "Історії" в археології багато що змінилося, особливо зросла кількість археологічних джерел. Написано це було в 1911 – 1912 роках, коли історія наукових досліджень трипільської культури налічувала лише 20 – 30 років.

Зараз, коли трипільознавству понад 130 років, безглуздими (і разом з тим - а шкідливими для науки) видаються нам спроби протиставити праці М. Грушевського чи В. Хвойки дослідженням "радянських" археологів, які ніби то займалися виключно фальсифікацією давньої історії українського народу, або "вперто замовчували" та "принижували" Трипільську культуру. Такі твердження не мають нічого спільного з дійсністю.

Стверджую це, маючи власний досвід роботи в археології радянських часів, а також знаючи думки колег - археологів (в тому числі за межами України) з цього приводу. Навіть з наведеного вище короткого огляду історії трипільських студій видно, який обсяг (і якого рівня) досліджень виконано в часи існування СРСР, скільки видано наукових праць (і скільки коштів у це вкладено). Маю надію, що і незалежна Україна колись приділятиме не меншу увагу та підтримку науковим дослідженням Трипільської цивілізації.

В будь - якому разі створення та тиражування псевдоісторичних, псевдонаукових міфів, з яких би міркувань і ким би вони не формувалися, не йде на користь науці.

Ми намагалися коротко викласти історію археологічних досліджень, щоб можна було собі уявити, хоч би приблизно, той величезний масив фактів і джерел, а також праці кількох поколінь фахівців, які стоять за пізнанням Трипільської цивілізації сьогодні. Цих фактів, сотні відкритих поселень, тисячі колекцій археологічних матеріалів не спростувати посиланням на будь - які авторитети. Ми не ставили за мету перелічити абсолютно всі археологічні розвідки трипільських старожитностей – такого реєстру не існує, складання його – справа майбутнього. Метою цього розділу було подати хоча б приблизні контури історії пізнання, відкриття "Трипільського Світу", якій існував на нашій землі понад шість тисяч років тому.

Фрагмент посудини з ритим зображенням змії. Трипілля А, поселення Бернашівка, близько 5400 р. до н.е. Розкопки В.Збеновича.

СКІЛЬКИ РОКІВ ТРИПІЛЬСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Звідки ж ми знаємо, коли існувала трипільська культура? Адже не збереглися жодні документи, літописи, написи, глиняні таблички. На щастя, сучасна археологія має потужний арсенал засобів для встановлення віку знайдених старожитностей.

Оскільки трипільці не залишили нам жодних писемних документів, які дозволяли хоча б приблизно розмістити в часі відкриті старожитності, археологи були змушені "читати" інформацію, закодовану в культурних нашаруваннях давніх поселень, знайденому посуді, зброї, прикрасах та інших речах, вивчення яких дозволило б знайти приблизну відповідь на головне питання: "коли це було?". В другій половині ХХ ст. на допомогу їм прийшли природничі методи датування праісторії – ізотопний та археомагнітний, які багато в чому змінили наші уявлення про це "коли". Але, як виявилось, і вони не є останнім і вирішальним словом, так само, як і археологія перебуваючи у процесі постійного вдосконалення та нагромадження інформації.

В мідному віці пам'ятки ранньоземлеробських культур Трипілля – Кукутені були поширені на значних територіях – від Румунського Прикарпаття на Заході до Середнього Подніпров'я на Сході. Завдяки географічному положенню, широким зв'язкам з сусідніми культурами, відносно високому ступіню дослідженості вони посідають важливе місце в розробці хронології пам'яток неоліту, мідного та ранньобронзового віку Південно – Східної та Центральної Європи. До її періодизації прив'язано датування багатьох степо-

вих культур мідного та ранньобронзового віку у Причорноморських степах.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТРИПІЛЛЯ - КУКУТЕНІ

Періодизація археологічних пам'яток дає змогу впорядкувати отримані матеріали, співставляти окремі комплекси та культури. Найнадійнішим для розробки періодизації та відносної хронології вважається стратиграфічний метод, який базується на спостереженні порядку залягання культурних шарів на поселеннях або поховань в курганах та ґрунтових могильниках. Багатошарові поселення відомі для давньоземлеробських цивілізацій Трипілля – Кукутені, переважно на території Румунії.

Культура Трипілля – Кукутені, з огляду на тривалий час її існування, значне поширення, широкі зв'язки та ступінь вивченості займає особливе місце в розробці питань синхронізації, періодизації та хронології більшості пам'яток мідного віку в Україні та за її межами. Нині використовуються дві схеми періодизації Трипілля – Кукутені, які були розроблені на підставі стратиграфічних даних, а також типологічного, стилістичного та статистичного аналізу керамічних комплексів багатьох поселень.

Для трипільської культури в Україні дослідники нині використовують насамперед періодизацію, розроблену Т. С. Пассек ще в 30 – і роки ХХ ст. За цей час до неї іншими дослідниками були внесені деякі доповнення. Згідно цієї періодизації виділяють три періоди в існуванні Трипільської культури: ранній (А) ,

середній (В) та пізній (С) . Всередині періодів виділено етапи. Період В розділено на етапи VI, VI/II, VII. Період С – на етапи CI та CII. Останнім часом до пізнього періоду прийнято відносити лише пам'ятки етапу CII.

Для території Румунії періодизацію було розроблено Г. Шмідтом та вдосконалено В. Думітреску і іншими дослідниками. Це періодизація культури Кукутені. Виділено періоди Кукутені А (з фазами А1, А2, А3, А4), Кукутені А – В (фази А – В1 та А – В2), Кукутені В (фази В1, В2, В3) . В основу покладена стратиграфія поселень, насамперед – Ізвоара, та типологія ритого і мальованого посуду.

Виявилось, що найдавнішою є кераміка з ритим орнаментом, згодом з'являється мальована в дві - три фарби. Через певний час поширюється малювання в одну - дві фарби, а на фінальних етапах існування культури малювання зникає, поступаючись виробам з ритюю орнаментациєю, або взагалі без орнаменту. Якщо врахувати, що змінювався з часом не лише декор, але і форми посуду, які прикрашали, то маємо досить інформативне джерело для датування культури, своєрідний літопис у глині.

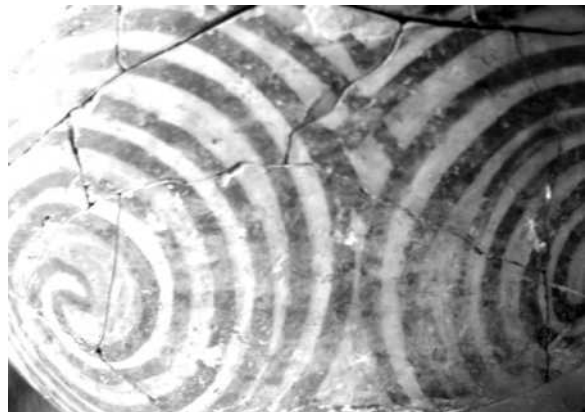
Зразок кераміки початку Трипілля А - фази Прекукутені - II. Біля 5400 р. до н.е. Поселення Бернашівка, розкопки В.Збеновича.

Пам'ятки, що склали основу культури Кукутені і відповідають Трипіллю А виділено в культуру Прекукутені (Докукутені) , розділену в свою чергу та три фази – I, II, III. В окрему культуру – Городіштя – Фолтешті виділено також і найпізніші пам'ятки, що відповідають пізньотрипільським. Відповідність двох схем періодизації виглядає наступним чином:

Румунія	Україна
Докукутені (Прекукутені) I – III	Трипілля А
Кукутені А1 – А4	Трипілля VI
Кукутені А – В (1 – 3)	Трипілля VI/II, частково VII
Кукутені В (1 – 3)	Трипілля VII, CI
Городіштя – Фолтешті	Трипілля CII.

Зразок кераміки етапу В-I Трипілля . Близько 4600 р. до н.е. Поселення Березівська ГЕС, розкопки В.Даниленка.

Фрагмент посудини з поліхромним розписом, Трипілля В-I (фінал). Близько 4400 р. до н.е. Поселення Жури, розкопки С.Бібікова.

Ритуальна біноклеподібна посудина з поліхромним розписом, Трипілля VI-II. Біля 4300 4200 р. до н.е. Поселення Гринчук, розкопки С.Пачкової.

Наведені вище періодизаційні схеми дозволяють, як правило, встановити положення конкретних пам'яток в самих загальних рисах. На практиці виникла потреба у більш дробній періодизації, адже виявилось, що жодне з поселень не існувало впродовж навіть частини етапу. Тому для більш точного визначення місця певних комплексів в системі періодизації археологи іноді вживають вирази типу “кінець етапу VII”, “перехід від VII до CI”, або “початок CI”, тощо.

Останнім часом археологи виділяють також окремі типи пам'яток, фази розвитку, що дозволяє більш точно визначити послідовність певних комплексів в межах окремого регіону поширення Трипілья – Кукутені.

Посудина - зерновик з монохромним розписом, Трипілья В-II. Близько 3800 р. до н.е. Поселення Конівка, розкопки М.Шмаглія та С.Рижова.

Так, К. К. Черниш запропоновано поділ історії Трипілья на 24 (!) ступені (шість для раннього, сім для середнього та одинадцять – для пізнього періодів періодизації Т. С. Пассек). Однак нагромадження нових даних привело до того, що ця схема виявилася теж занадто загальною і практично не вживається. На практиці широко використовуються наведені вище дві періодизаційні схеми. А всередині конкретних груп пам'яток виділяють типи або фази розвитку.

Миска з монохромним розписом, Трипілья С-I. Близько 3600 - 3500 р. до н.е. Поселення Майданецьке, розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

Робота в цьому напрямку триває і триватиме, мабуть, безкінечно - адже для відтворення

давньої історії перша справа – визначитися з хронологією.

АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ТРИПІЛЛЯ : АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

На початку ХХ сторіччя підставою для датування були порівняння з “культурами мальованого посуду” Середземномор'я, вік яких в свою чергу визначався в зв'язку з старожитностями, які мали історичне датування (Єгипет, Крит тощо). Зрозуміло, що такі прив'язки були досить приблизними, зважаючи на наявні в той період джерела.

Верхня частина зерновика з біхромним розписом, Трипілья СII (початок). Близько 3400 р. до н.е. Поселення Конівка.

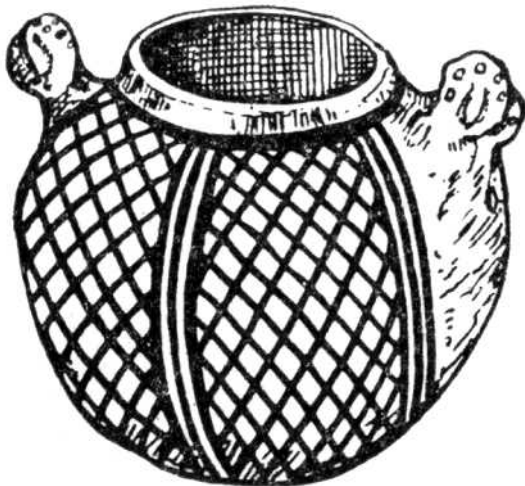
Так, В. О. Городцов відніс трипільську культуру до початку IV тис. до н. е., вважаючи її одночасною з ямною. Остання нині датується раннім періодом бронзового віку і в цілому пізніша за Трипільську, Е. Р. Штерн відніс Трипілья до середини III тис. до н. е., до мідно – кам'яного віку. Відомий британський археолог Г. Чайлд порівнював ранні ступені Трипілья з Давньомінойським ступенем II, датуючи не пізніше 2500 р. до н. е.

В 30 – 40 – і роки Т. С. Пассек опублікувала хронологічні схеми Трипілья – Кукутені. Частина пам'яток вона віднесла до енеоліту, найпізніші – етапу СII до епохи бронзи – датовавши між 1700 – 1400 рр. до н. е. Авторка вважала, що датування трипільських пам'яток має припадати на I – II – III періоди давньомінойської культури. Пізніше, по війні, вона дещо уточнила хронологічні рамки Трипілья, визначивши їх у відповідності до критської хронології в двох варіантах: максимальному: з III тис. до 1750 р. до н. е. та мінімальному – з 2500 – 1750 рр. до н. е.

Визначаючи абсолютний вік усатівських старожитностей, В. Збеневич звернувся до одного такого, найбільш надійного, на його думку, джерела – знайдених в похованнях мідних кинджалів з їх “прямими аналогіями” в енеолітичних пам'ятках Криту та сусідніх з ним територій, де їх прототипи існували в проміжку між II (PM) ранньомінойським та початком – серединою I середньомінойського (CM) періодів. Ці періоди фахівці відносили в той час до 2500 – 2100 рр. до н. е., що дало підставу В. Г. Збеневичу визначити вік

усатівських кинджалів між 2400 – 2200 рр. до н. е. Інший шлях археологічного датування – синхронізація з культурою Чернавода I, спорідненою, на думку В. Г. Збеневича з ранньобронзовими горизонтами Єзеро в Південній Болгарії. Останні синхронізовано з щарами Троя I – Троя IV – тобто кінцем першої половини та всією другою половиною III тис. до н. е. Нарешті було названо паралелі з майкопською культурою, яка на той час шляхом співставлення з культурами Малої Азії, Ірану та Месопотамії також була віднесена до другої половини III тис. до н. е. Тобто всі три напрямки співставлення вказували на другу половину III тис. до н. е, точніше – між 2400 – 2200 рр. до н. е.

Антропоморфна посудина, Трипілля С-II. Поселення Цвіклівці, розкопки Т.Г.Мовші.

В 1982 році Н. В. Риндіна та Л. В. Конькова запропонували нове співставлення і датування усатівських кинджалів, з огляду на їх типологію та технологію виготовлення. Пишучи про їх походження. Авторки вказують, що анатолійські клинки, ідентичні за технологією виготовлення усатівським походять зі скарбів та змішаних троянських колекцій (Троя – II, Троя II – V, Аладжа – Гуок) тому не можуть бути надійно датовані у вузькому діапазоні. Їх вік було визначено другою половиною III тис. до н. е.

Щодо датування Трої II, то воно є справою дискусійною. Якщо взяти до уваги всі запропоновані варіанти, то, усатівські кинджали, керуючись типологічними та технологічними співставленнями ми могли б віднести до періоду між 3100 – 2550 рр. до н. е.

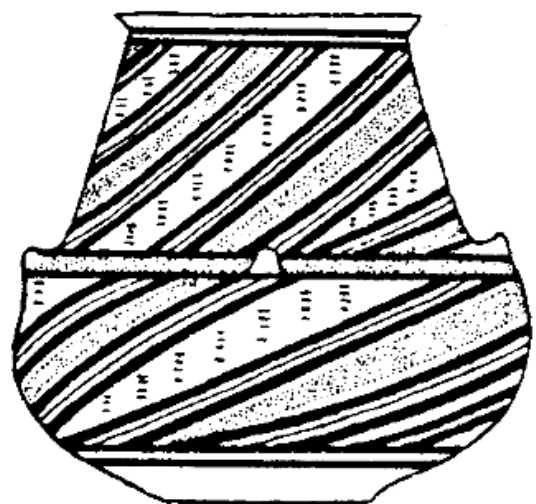
Значний інтерес для вирішення проблем хронології доби неоліту – ранньобронзового віку становить фундаментальна двотомна праця германського археолога Г. Парцінгера, що охоплює кілька сотень багатощарових пам'яток півдня Європи та Малої Азії. Всі пам'ятки доби неоліту, енеоліту та ранньобронзового віку і їх відповідні шари за їх положенням включено до певних горизонтів, число яких сягає 15 – и. В цій системі враховано, зокрема, пам'ятки культури Кукутені на території Румунії. Це такі відомі багатощарові поселення, як Тирпешті, Траян – Дялул – Фінтиніпор, Ізвоар, Кукутені, Хебешесті, Фол-

тешті. Фаза Трипілля СI, яка репрезентована шаром В1 – 2 поселення Кукутені віднесена Г. Парцінгером до другої половини 9 горизонту – 9b, датованому в цілому між 3700 – 3600 та 3500 – 3400 рр. до н. е. Однак до горизонту 9a віднесено і пам'ятки Кукутені А – В. Можливо, з точки зору стратиграфії це і вірно, проте не зовсім погоджується з абсолютним датуванням фази в цілому. На нашу думку межу датування 9 горизонту слід було б посунути вглиб на 400 – 500 років, про що свідчать археомагнітні та ізотопні дати.

Наступна фаза – Трипілля СII, представлена шаром I поселення Фолтешті віднесена до 10 горизонту, який має датуватися за аналогіями у Єгипті та Месопотамії періодом між 3400 – 3300 та 3200 – 3100 рр. до н. е. На жаль східною межею регіону, який охоплено в даній праці став Прут і Трипілля – Кукутені виявилось розділеним на дві нерівні частини. Матеріали з території Молдови та України не використано. Однак з контексту праці можна зрозуміти, що вони певною мірою враховані автором.

Найважливішим для дослідників Трипілля-Кукутені є те, що ряд хронологічних горизонтів, виділених Г.Парцінгером мають історичне датування. Горизонт 9 передує 0 династії фараонів в Єгипті та відповідає комплексам Уруку IV і Нагада II, тобто раніший за 3126 р. до Христа. Горизонт 10 відповідає нульовій династії в Єгипті (3126-3051 BC). Горизонт 12 відповідає Трої II, про хронологію якої вже йшлося раніше. Горизонт 13 - датований часами VI династії (2359-2193).

Як бачимо, навіть так обожнюваний археологами стратиграфічний метод не є настільки досконалим, щоб вирішити проблеми абсолютного датування культур мідного та ранньобронзового віку. Проте важливим є висновок, що кінець IV тис. до Христа насправді є межею між енеолітом та ранньобронзовим віком, тобто межею для існування найпізніших пам'яток трипільської культури.

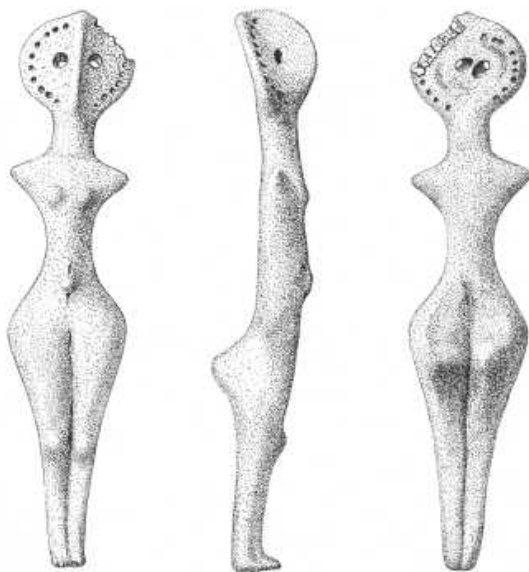

Посудина етапу С-II трипільської культури. Маяки.

ДАТУВАННЯ МЕТОДАМИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК.

Розробка методу ізотопного датування на початку 60 – х років дала змогу досить суттєво передатувати Трипілля – Кукутені. В 1962 році Т. Пассек на VI міжнародному конгресі доісторичних та протоісторичних наук віднесла пізній період Трипілля до середини 3 тис. до н. е.

Наприкінці 60 – х вченими – фізиками було виявлено необхідність “калібрування” ізотопних дат С – 14, тобто проведення спеціальної процедури для їх переведення історичні, або ж календарні. Для цього на підставі С14 датування давньої деревини, точний вік якої було встановлено за даними дендрохронології було розроблено спеціальні шкали.

Статуетка з поселення Троянів, розкопки М.Шмаглія. Трипілля СІІ. Раніше її датували біля середини ІІІ тис. до н.е. Отримані ізотопні дати з врахуванням калібрації свідчать, що її календарний вік $2967 \pm 64 - 3013 \pm 105$ рр. до н.е.

Тим часом в радянській археологічній літературі поступово утвердилася нова абсолютна хронологія для трипільської культури, побудована з урахуванням радіовуглецевого конвенціонального – а не “каліброваного” датування. Вважалося, що трипільська культура існувала майже на всьому протязі IV – III тис. до н. е (Археологія Української РСР, т. 1, с. 150). Можливості калібрування ізотопних дат до уваги практично ніким з дослідників Трипілля до уваги не бралися.

Останні розробки в галузі ізотопної хронології Трипілля – Кукутені пов’язані з визначенням цілих серій дат в Київській лабораторії, які було отримано під керівництвом М. Ковалюха та В.Скрипкіна. Розробка нового лабораторного обладнання та вдосконалення процесу обробки проб дозволила використати для датування кістки тварин, кальциновані кістки з тілоспалень, мікропроби вугілля та насичену органікою кераміку з некрополів Зауважимо, що Київська лабораторія виявилася чи не єдиною в Європі, де вдалося

вирішити це складне технічне завдання. Останнім часом розроблене в Києві обладнання та методики прийняті на озброєння провідними лабораторіями світу по обидва боки Атлантики.

Останньою сенсацією в ізотопній хронології стало отримання значних серій дат для раннього Трипілля та неоліту України, що дало можливість встановити час появи трипільців на схід від Дністра. Досі було відомо лише сім радіовуглецевих дат для культури Прекукутені – Трипілля А, які походять з території Румунії, Молдови та України. Серед ранньотрипільських пам’яток України має абсолютну дату тільки одне поселення – Тимкове (Бурдо, 1993, с. 15). Ранній етап трипільської культури з врахуванням калібрації раніше отриманих ізотопних визначень датувався всіма дослідниками, нагадаємо, між 5200/5000 – 4500/4400 рр. до н. е.

Всього 15 зразків кістки та рогу для ізотопного датування було відібрано з 9 поселень раннього Трипілля в Україні, які охоплюють майже усю територію розселення ранньотрипільських племен і всі головні хронологічні фази. В цілому радіовуглецеві дати підтверджують основні хронологічні фази Прекукутені – Трипілля А, виділені за даними типологічного аналізу.

Раніше поселення Гренівка (Трипілля А) датували біля 3500 - 3500 рр. до н.е. Ізотопна дата - $5800 \pm 50 - 5860 \pm 45$ р. тому, або $4636 \pm 74 - 4739 \pm 56$ рр. до н.е.

Для найдавнішого в Україні поселення Трипілля А – біля с. Бернашівка було отримано дві дати: 6440 ± 60 та 6510 ± 55 років тому, що відповідає 5367 ± 56 та 5450 ± 65 рокам до Христа. Це на 200 – 300 років давніше за наведене трохи вище датування Трипілля А – Прекукутені, якого притримувалися раніше. Решта 13 визначень розмістилися між цима датами та приблизно 4650 – 4600 рр. . З цього випливає що ранній період в історії Трипільської цивілізації тривав не 600 – 700 років а всі 800 – 900 і почався на двісті, а то й більше років раніше. Бо Бернашівка – то вже друга фаза культури Прекукутені – Трипілля А, а перед нею ще була й перша. . . Отже початок трипільської історії пересунуто до середини VI тис. до Христа. Зрозуміло, що це питання потребує дальших досліджень, але початок виявився досить цікавим.

Паралельно було продатовано в Київській лабораторії і Буго – Дністровську неолітичну культуру. Це дало змогу, крім іншого, встановити її співвідношення з культурою Трипільською. Результати теж виявилися цікавими. Насамперед виявилось. Що Буго – Дністровська культура дійсно дуже давня. На підставі отриманого пакету дат Буго – Дністровська культура на Південному Бузі в цілому може бути датована між серединою VII – серединою VI тис. до н.е. Підтвердилася, таким чином, думка В. М. Даниленка про глибокий вік початку буго – дністровського неоліту. Разом з тим не підтверджено уявлення про існування культури в V – IV тис. до н. е. та її розвиток на протязі близько 2000 років з VII по IV тис. до н. е. Весь період існування Буго – Дністровської культури охоплює близько тисячі років, приблизно половина з цього часу припадає на найпізнішу і останню – савранську фазу. Тривалість більш ранніх фаз не перевищує 100 – 150 років. Не підтвердили отримані дати висновок про співіснування савранської фази та раннього періоду трипільської культури – датовані зразки найімовірніше мають відношення виключно до неоліту, давнішого за Трипілля А. Буго – Дністровська культура зійшла з історичної сцени ще до появи на Південному Бузі ранніх трипільських поселень, а отже не могла бути місцевою основою для Трипілля взагалі – адже їх тут розділяє майже 500 років. Так нові ізотопні дати дозволили поставити крапку в давніх суперечках про походження та ранню історію трипільських племен на території України.

У датуванні трипільської культури важливе місце посідають всі нині доступні нам методи – як традиційні, археологічні, так і природничих наук – археоманітне та ізотопне датування.

Вирішення складного завдання абсолютного датування комплексів мідного віку можливе лише при використанні всіх наявних можливостей, без надання переваги тим або іншим засобам. При цьому для кожного з методів мають застосуватися певні встановлені для них правила. Ось чому неприпустимо представляти питання про використання каліброваних або некаліброваних ізотопних дат як питання "віри" дослідника до калібрування дат, або віри в калібровані дати. Адже йдеться не про віру, а лише про стандартну

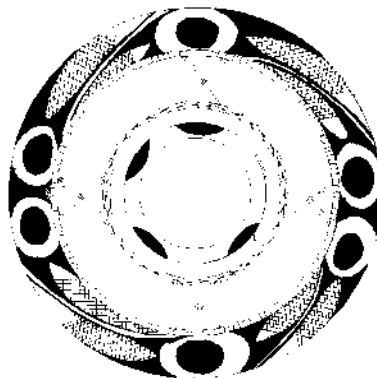
процедуру наукової праці. Обов'язково слід зауважити, що природничі методи датування археологічних матеріалів весь час вдосконалюються. Разом з тим все більше стає зрозумілим, що точність таких датувань, у порівнянні з письмовими джерелами не є достатньо високою. Як правило – це датування в межах кількох століть. Це слід мати на увазі в процесі розробки періодизаційних схем, побудові історико – археологічних реконструкцій, тощо.

Зібрані нами матеріали до хронології мідного віку України свідчать, що абсолютна хронологія пам'яток Трипілля – Кукутені нині може бути визначена в межах першої половини VI – початку III тис. до н. е. Основою для такого датування є насамперед результати археологічних досліджень стратифікованих комплексів ранньобронзового віку, що мають історичне датування, з якими синхронізовано останню фазу Трипілля – Кукутені.

Мідний вік охоплює другу половину шостого – першу половину четвертого тисячоліття до н. е. – **5400 – 3500 рр. до н. е.** Перехідний період (за В. Збеновичем) або початок ранньобронзового віку (за Є. Чернихом) датується другою половиною четвертого тисячоліття, або **3500 – 3200 рр. до н. е.** Виходячи з нових дат C14 нижню межу перехідного періоду сьогодні можна відсунути до **2750 - 2650 р. до н. е.**

Датування періодів та етапів Трипільської культури на сьогоднішній день виглядає наступним чином:

<i>Етап, період</i>	<i>Етап, період</i>	<i>дата р. до Хреста.</i>
A	Прекукутені II – III	біля 5400 – 4600
B – I	Кукутені А	4600 – 4400
BI – II	Кукутені А – В	4400 – 4200
BII	Кукутені BI	4200 – 3900
CI	Кукутені B2 – 3	3900 – 3500 (3400)
CII	Городиштя – Фолтешті	3500 (3400) – біля 2750
Україна	Румунія	

Ось вони - злаки, які вирощували шість з половиною тисяч років тому хлібороби України. Зерна пшениці - двозернянки та гороху, знайдені під час розкопок поселення трипільської культури біля села Майданецького на Черкащині. Розкопки М.Шмаглія 1979 року.

ПРИРОДА , ПОГОДА І ЕКОНОМІКА МІДНОГО ВІКУ

Насамперед декілька слів про те, в якому світі жили люди, яких ми сьогодні називаємо "трипільцями". За підтримки природничих наук археологія отримала докладні відомості про те, яким був клімат в ті далекі часи, які рослини росли біля стежок і доріг, якими ходили трипільці, і що вони вирощували на полях. А також про те, які наслідки мало їх спілкування з казково прекрасною і багатю природою Подністров'я, Поділля, Побужжя на Наддніпрянщини.

Мідний вік співпадає в основному з другою половиною атлантичного періоду, який вважають часом кліматичного оптимуму. У той час у Лісостепу мало місце розширення площ лісів та скорочення степових ділянок. У степовій смузі Причорномор'я в долинах річок поширювалися ліси - соснові та широколисті. Це вказує на меншу континентальність клімату, порівняно з сучасним. Зимові температури були вищі на 1°, а літні - нижчі на 2°, але опадів випадало більше на 120 - 150 мм.

Саме на цей час припадає найбільш швидке поширення відтворюючих форм господарства. Аридизація клімату в наступному кліматичному періоді - суббореалі, викликала занепад ранньоземлеробських культур - Трипільля та ін. та сприяла розвитку культур ранньобронзового віку, економіка яких базувалася на тваринництві.

Певні кліматичні коливання спостерігають також у межах Атлантики і мали вплив на ритміку культурогенезу. Так, поширення Трипільля на схід (етап А) співпадає з відносно посушливою фазою, Трипільля В - з вологим періодом, Трипільля СІ - з

періодом помірної вологості, за яким на етапі СІІ знову йде посушлива фаза.

Перехід до відтворюючого господарства посилив вплив суспільства на навколишнє середовище. Екстенсивне землеробство, яке практикувалося хліборобським населенням, насамперед у Лісостепу, викликало локальне винищення лісів у межах господарських зон поселень, що фіксується палінологічними дослідженнями на поселеннях трипільської культури. В палінологічних спектрах зменшується вага пилку дерев, зростає число пилку хлібних злаків, бур'янів, вторинних лісових порід, виявлено сліди попелу - наслідок випалювання рослинності на майбутніх полях.

Були вирубані на значних площах ліси, які пішли на будівництво, а потім опалення десятків, коли не сотень тисяч жител. Так, В. Круц підрахував, що в результаті господарської діяльності трипільців з протоміста біля Тальянок було вирубано ліс на площі біля 12500 га, всього понад 430000 кубометрів, з яких 67500 пішли на будівництво, а решта - на дрова. І все це лише за кілька десятиріч господарювання в цих не дуже багатих лісом краях. На сотнях тисяч гектарів вирубувалася та випалювалася «зайва», з точки зору землеробів, рослинність. Тисячні череди худоби толочили трави на пасовиськах, у лісах.

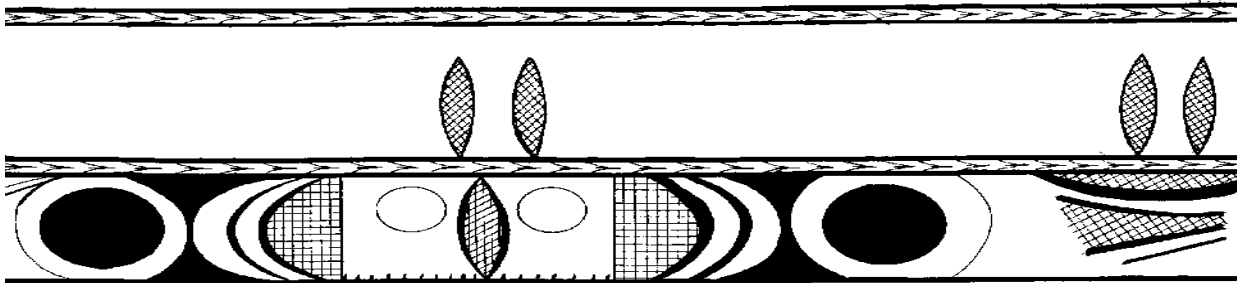
Помітний вплив людини на збіднення видового складу диких тварин. Так, на етапі Трипільля А в околицях Майданецького, як свідчать кістки від мисливської здобичі з поселення в урочищі Гребенюків Яр водилося до 12 видів диких

тварин, а на етапі СІ, в околицях поселення - протоміста - лише 4. За тисячу років добрі трипільські господарі не лише ліси вирубали, а й дичину вивели досить ґрунтовно.

Мідний вік в Україні - це період, коли людина вперше досить помітно вплинула на

навколишнє середовище. Такі дії природа не лишає безкарними, і періодичне перенесення трипільських поселень - то тільки мала покута за перші гріхи цивілізації, яка вміла вирішувати посталі екологічні проблеми в основному за допомогою магічних дій та заклинань.

Розгортка орнаментальної композиції із зображеннями колосся пшениці з посудини трипільської культури. Середина IV тис. до н.е. Майданецьке, розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКОНОМІКА

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

В мідному віці відбувається становлення відтворюючих форм господарства - землеробства і тваринництва. Носії археологічних культур, які практикували саме ці види діяльності значно розширюють територію свого проживання - насамперед в лісостеповій смузі, досягнувши місцями лівого берега Дніпра. Поруч з ними проживали нащадки місцевих неолітичних культур, яким були відомі початки відтворюючого господарства. Під впливом своїх сусідів та в силу інших обставин вони починають ширше практикувати землеробство та тваринництво, пристосовуючи його до особливостей екологічних ніш, які вони займали в степах та лісостеповій смузі. Цей процес був складовою частиною виникнення так званого "степового енеоліту".

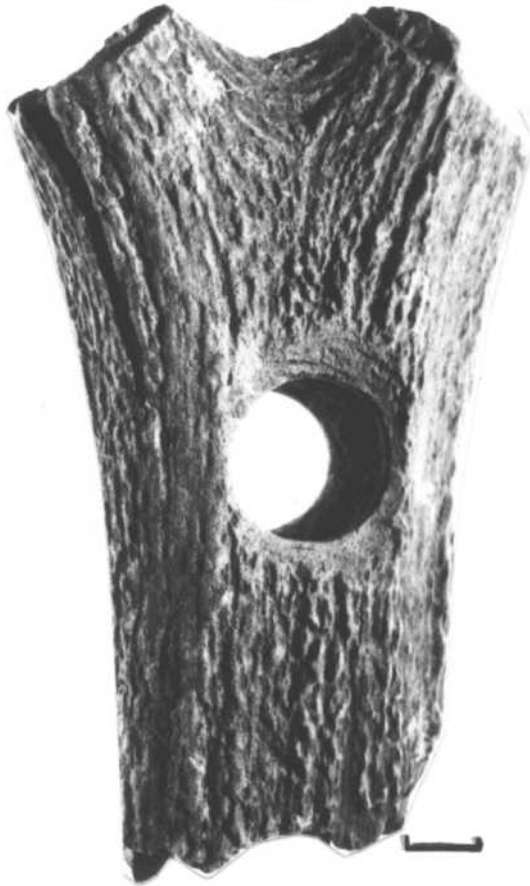
Сільське господарство трипільців носило, як правило, комплексний характер, де землеробство завжди виступало разом з тваринництвом у певному поєднанні. На це значний вплив мали місцеві природні особливості. Тому можна сказати, що вже в ті часи реально існувало багато типів господарства.

Для обробки землі трипільці насамперед використовувалися ручні знаряддя - мотики, робоча частина яких виготовлялася з каменю або рогу. Найбільш поширені були мотики з поперечним лезом. Експерименти, проведені Г. Коробковою, показали високі робочі якості цих знарядь. За годину на легкому ґрунті такою мотикою можна було розпушити до 60 кв. м. Таким чином сім'я з трьох чоловік могла за робочий день обробити до 1500 - 2000 кв. м. Однак це на легкому ґрунті. А на чорноземі? Щоправда, деякі дослідники вважають, що в трипільський час чорноземів ще не було. І ще одне запитання - чи можна було пропрацювати десять годин таким знаряддям, не знижуючи продуктивності праці. Було б цікаво продовжити ці експерименти.

Трипільцям відомі були також і палиці-копачки, на трипільських пам'ятках виявлено рогові наконечники таких знарядь. Проте їх продуктивність була вдвічі меншою, ніж у мотик.

Робоча частина трипільської мотики, камінь. Близько 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке, розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

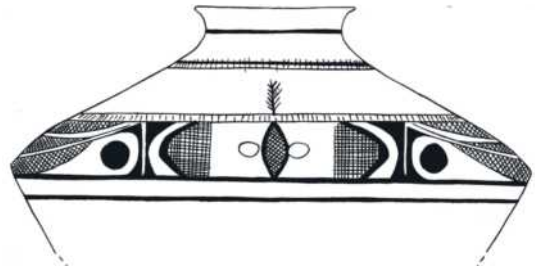

Зламана мотика, виготовлена із рогу оленя. Близько 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке, розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

Дискусійним є питання про поширення орного землеробства в трипільській культурі, поставлене свого часу С. Бібіковим. Він вважав, що трипільське населення обробляло землю за допомогою тяглової сили тварин починаючи з раннього періоду. На трипільських поселеннях етапів А та ВІ (Гребенюків Яр, Нові Русешти та ін.) знайдено частини знарядь для проведення борозен, зроблені з рогу благородного оленя. Відомі такі речі і на пам'ятках культури Гумельниця. На користь положень С. Бібікова свідчать такі непрямі дані, як знахідки скульптурних зображень упряжок, моделей саней - волокуш, слідів деформації на кістках биків, кісток волів, палеоекономічні підрахунки.

Однак Г. Коробкова, Ю. Краснов пропонують обережніше ставитися до питання про орний характер трипільського землеробства, насамперед через відсутність прямих доказів та сумнівність непрямих свідчень, вважаючи основними знаряддями мотики. Якщо мати на увазі видовий склад культурних рослин, які вирощувалися у мідному віці, то цілком вірогідними виглядають обидва варіанти «технічного забезпечення» землеробської галузі. Адже на першому місці серед вирощуваних злаків стояли півчасті пшениці, що висівалися необмолоченими колосками і не потребували попередньої оранки ґрунту - достатньо, як

вважають, було спалити стару рослинність та опустити колосся в землю за допомогою мотики або палиці-копачки.

Проростання колоса пшениці. Зображення на мальованій посудині з поселення Майданецьке. Близько 3600 - 3500 рр. до н.е. розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

Слід при цьому мати на увазі, однак, думку палеоботаніків про польовий характер трипільського землеробства, його високу, як на той час, культуру, наявність чистих посівів. Разом з тим відмічається, що вирощувалися насамперед невибагливі, посухотривалі, стійкі до хвороб та шкідників види злаків не з найвищими кулінарними якостями. Наприклад, півчасті пшениці непридатні до вироблення хліба і могли споживатися у вареному вигляді - як каші (так що про пишні пшеничні короваї трипільці могли хіба що мріяти). Однак такий набір культур був найкраще пристосований до екстенсивного землеробства, коли поля періодично змінювалися, по мірі виснаження ґрунтів. Аналіз матеріалів трипільських поселень вказує на те, що жодне з них не існувало на одному місці понад 50 - 80 років.

Уламок вкладня до трипільського зубчастого серпа. Біля 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

Збір врожаю здійснювався за допомогою серпів з кременними вкладками. У трипільській та гумельницькій культурі на ранніх етапах вживали серпи, у рогову або дерев'яну оправу яких вставляли вкладки з кременних пластин розмірами 2-5 x 1-1,5см. Це так званий серп каранівського типу, винайдений ще в неоліті, техніка перших хліборобів Малої Азії й Балкан. Даліше

вдосконалення цього знаряддя було зроблене європейськими, можливо - трипільськими умільцями. Вони збільшили у кілька разів розміри кремінних пластин. Спочатку до 4-7 x 2 см, а далі їх починають робити з однієї великої пластини 15-22 x 3-4 см, щоб також вставляти у рогову чи дерев'яну оправу. Край такого серпа ретушувалися роговим або дерев'яним знаряддям, внаслідок чого утворювалося зубчасте лезо, аналогічне лезу сучасного залізного серпа. Цей винахід значно підвищив продуктивність праці при зборі врожаю. Якщо ранні знаряддя дозволяли зрізати колосся на площі до 0,7 кв.м за хвилину, то зубчасті серпи - до 1,2 кв.м/хв, що всього у 1,5 рази менше за можливості сучасного залізного серпа. Аналогічні зміни відбулися з серпами культури Лендель у Центральній Європі. Зубчасті серпи, подібні трипільським, використовувалися також населенням культури лійчастого посуду. Великі пластини для їх виготовлення вироблялися з високоякісного волинського або дністровського кременю і були у трипільців та їх сусідів не менш важливим предметом обміну, ніж металеві речі.

Трасологічні дослідження Н. Скаун дозволили виявити невідому раніше категорію знарядь, пов'язану з обмолотом врожаю - молотильні дошки, які склалися з дерев'яної основи, в яку вставлялися уламки кременю. Вкладки до таких дощок знайдено на гумельницьких та трипільських поселеннях. Поява знарядь, які підвищували продуктивність праці у землеробстві - примітивних рал, зубчастих серпів, молотильних дощок - свідчать про технічний прогрес у цій галузі порівняно з неолітичною добою. Енеолітичний комплекс сільськогосподарських знарядь - мотики, серпи зберігся на території України на тривалий час - до пізньобронзового віку включно.

Глиняна статуетка корови. Поселення Голоскове, біля 3800 р. до н.е.

У мідному віці важливою складовою комплексного землеробсько-скотарського господарства було тваринництво. Вирощувалися всі основні види домашніх тварин, проте їх співвідношення у стаді було тісно пов'язане з локальними умовами та характером пам'яток. Видовий склад та співвідношення між дикою та домашньою фауною було в залежності від конкретної ситуації. Наприклад, у період міграції

трипільського населення зростала питома вага полювання, скорочувалося поголів'я свиней, але зростало число дрібної рогатої худоби. З часом остання відходила на другий план. Такі циклічні зміни відбувалися на всіх етапах розвитку, в окремих локальних варіантах - від Дністра до Дніпра. Відмічено регіональні особливості. Так, вікова структура стада на думку палеозоолога О. Журавльова вказує на переважання в Подністров'ї м'ясного напрямку в трипільському тваринництві, а в Південному Побужжі - молочного.

Глиняні фігурки тварин, знайдені в культовій ямі. Біля 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

Однією з дискусійних проблем для археології неоліту - енеоліту є питання одомашнення коня. Тривалий час вважають, що це відбулося десь у євразійських степах. Як можливого претендента на цю почесну роль Д. Телегін називає носіїв Середньостогівської культури. А от С. Бібіков ще на початку 50-х років доводив, що і ранньотрипільське населення можливо має відношення до domestикації коня. На його думку могло взагалі існувати кілька центрів domestикації цієї тварини, і всі вони можуть бути локалізовані на території України. У матеріалах Трипілля, за його підрахунками, зображення коня зустрічається частіше, ніж у будь-яких інших синхронних культурах, в тому числі тих, які відносяться до Середньостогівської культури.

На всіх етапах Трипілля основне місце в тваринництві займало розведення великої рогатої худоби. Слід мати на увазі, що підрахунки складу стада по співвідношенню кількості кісток або особин не відбивають у повній мірі значення тварин у постачанні м'ясної їжі, ось чому слід критично ставитися до зроблених на підставі таких калькуляцій висновків про зростання подекуди питомої ваги дрібної рогатої худоби, а отже розвиток кочових типів тваринництва тощо. У будь-яких випадках у постачанні м'яса на першому місці була велика рогата худоба - до 80 - 90%. Трипільцям з раннього етапу відомо було і молочне господарство, про що свідчать знахідки відповідної кераміки - цідилок. Є і скульптурні зображення корів з розвинутим вим'ям.

Дискусійним є питання про співвідношення окремих видів господарської діяльності. Г. Коробкова, на підставі підрахунків співвідношення окремих видів виробничого інвентарю, палеоботанічних і палеозоологічних матеріалів намагалася визначити характер комплексного господарства носіїв різних локально - хронологічних варіантів трипільської культури.

Таких напрямків господарювання нею було виділено п'ять:

- землеробсько-скотарський (при рівнозначності галузей);
- скотарсько-землеробський (основна роль належала тваринництву та полюванню);
- скотарсько-землеробський (основа - скотарство, підсобне - землеробство);
- скотарсько-мисливський (з домінуванням скотарства);
- скотарський (при допоміжній ролі землеробства і полювання).

Зооморфна мисочка. Поселення Стіна - 4, розкопки М.Л.Макаревича.

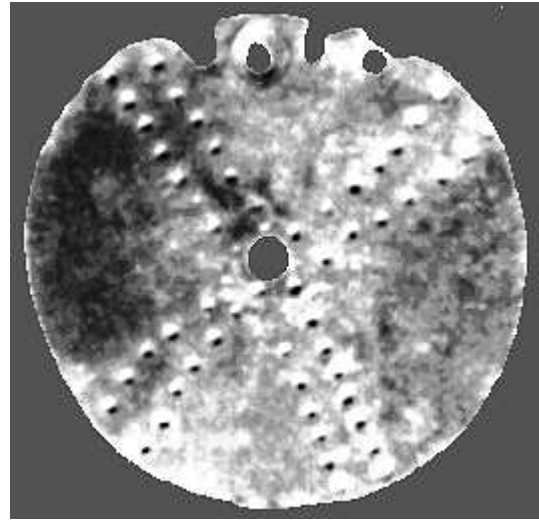

Глиняна модель саней - основного транспортного засобу трипільців. Біля 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

Однак такі підрахунки викликають заперечення через специфіку археологічних матеріалів, що як правило нерівномірно відбивають різні сторони господарської діяльності. Так, кількість скребачок для обробки шкір, знайдена на поселеннях більша за кількість знайдених там вкладок для серпів, які використовувалися на полях. Навряд чи їх співвідношення відображає реальну динаміку використання цих знарядь. Скорочення кількості скребачок на середньому етапі Трипілля пов'язане не з занепадом скотарства чи полювання, а з

становленням ткацтва та заміною шкіряного одягу текстилем тощо. Ці питання потребують дальшого вивчення на базі всіх доступних джерел.

Найбільший відсоток домашньої фауни маємо з поселень, розташованих південніше від лісової смуги, а також у густозаселених регіонах. На окраїнах трипільського світу полювання відіграло значнішу роль.

Антропоморфна бляха.. Мідь. Біля 4800 р. до н.е. Карбуна (Молдова). Розкопки П.Сергєєва.

МЕТАЛУРГІЯ ТА МЕТАЛООБРОБКА

Металургія та металообробка - нові види господарської діяльності, що з'явилися в енеоліті, потребували значного обсягу технічних та природничих знань і навичок, які, в свою чергу, обумовлювали високу ступінь спеціалізації і могли розвиватися лише при умові виділення майстрів-ремісників, зайнятих переважно у даній галузі. Металургія міді з'явилася на території України в готовому, цілком сформованому вигляді у VI тис. до н. е., разом з трипільськими племенами і пов'язана своїм походженням з Балканами.

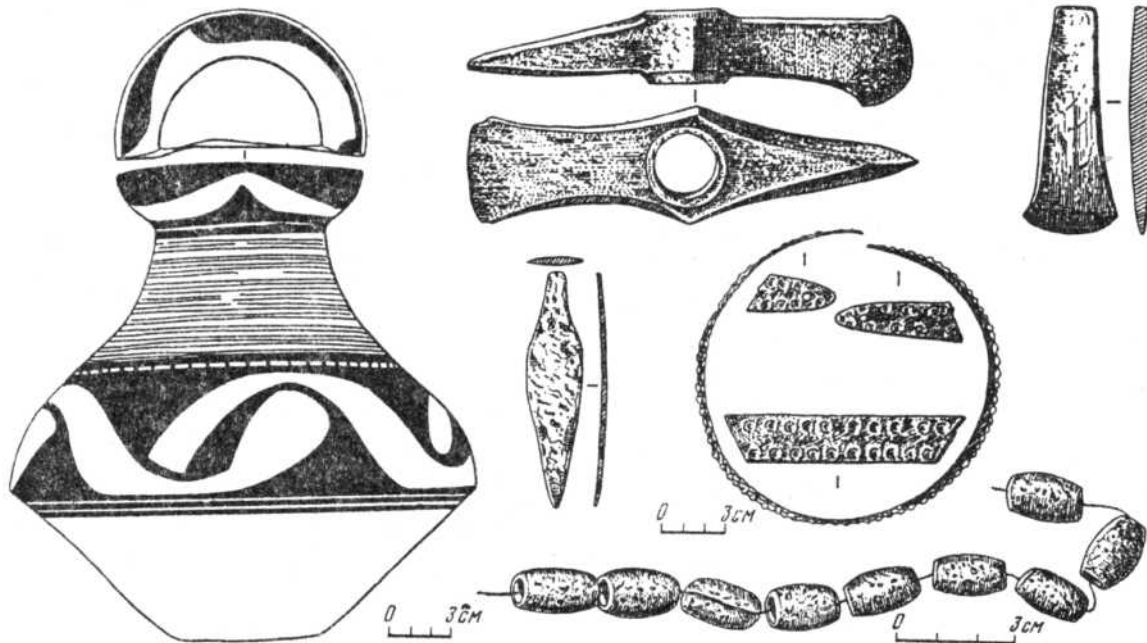
Браслети. Мідь.. Біля середини V тис. до н.е. Брад (Румунія), скарб.

У мідному віці в археологічних культурах на Україні з'являються перші мідні вироби і починається власне виробництво. Вважають, що відносно примітивна техніка видобутку сировини у ті часи дозволяла використовувати лише оксидні мідні руди, які знаходяться на глибинах не більше 20 - 25м.

Такі поклади розробляли в районі болгарського міста Стара-Загора, в урочищі Мечі-Кладенець (Аї-Бунар) починаючи з другої половини V тис. до н.е. Ділянка, на якій знаходилися пласти руди нагрівалася величезними вогнищами, після чого її поливали водою. Руду, що розтріскалася, добували за допомогою рогових, а пізніше - мідних кайл,

відділяючи від оточуючої породи і виймали на поверхню. Тут було видобуто близько 250 тис. тонн руди. Метал виплавляли в інших місцях, іноді на значній відстані від родовищ. Так, на ранньотрипільському поселенні Олександрівка - північ Одещини - було знайдено кам'яні рудодробилки, на яких імпортовану за сотні

Скарб мідних виробів - прикрас, зброї, знарядь праці з поселення Городниця - Городище. Трипільля VII, перша половина IV тис. до н.е (За К.Черних).

кілометрів сировину подрібнювали перед збагаченням.

Використовували також і поклади самородної міді. Одне з таких родовищ відоме біля с. Великий Мідськ на Волині. Відомі поклади мідних руд і на Поділлі. Нові дослідження трипільського металу з Дністра, виконані В. Манічевим свідчать, що ці родовища розроблялися трипільцями починаючи принаймні з Трипільля VI до Трипільля СII. Може тому район Середнього Дністра так насичений яскравими трипільськими пам'ятками - Більче-Золоте, Заліщики, Кошилівці. Приваблювали ці місця своїми покладами руд, напевне, також і людність з-за Карпат, про що свідчать знахідки посуду тамтешніх культур на трипільських селищах.

В V тис. до н. е. в ареалі поширення ранньоземлеробських культур Північних Балкан (Каранове VI - Гумельниця - Селкуца - Вінча D та ін.), басейну Середнього Подунав'я та Тиси (Тисаполгар, Бодрогерестур, Лендель) а також Трансільванії та Північного Причорномор'я (Петрешті, Кукутені - Трипільля А, В) виникають осередки металообробки, які можна, на думку Є. Черниха, об'єднати в Балкано-Карпатську металургійну провінцію. Для неї характерні певні типи виробів - хрестоподібні втульчасті сокири-тесла, сокири-молоти, тесла-долота, виготовлені з металургійно чистої міді. Ранньотрипільське

вогнище металообробки було найбільш східним у системі Балкано-Карпатської металургійної провінції, яка, в свою чергу, сформувалася під малоазійськими впливами, як вважає Є. М. Черних.

На етапі Трипільля А мідні вироби представлені переважно прикрасами (намистини, пронизки, бляшки, браслети) і нечисленними знаряддями (шила, рибальські гачки, поодинокі сокири та долота). У цей час переважала ковальська обробка металу, якою трипільські майстри володіли, на думку Н.В. Риндіної, досконало. Спочатку обробляли самородну мідь з родовищ у Трансільванії з використанням традицій типових для громад культур Вінча-Тордош. Пізніше формується власне ранньотрипільське вогнище металообробки на базі металургійної міді з північнофракійських родовищ. На етапі Трипільля В значною мірою розширюється асортимент виробів, як прикрас - з'являються скроневі кільця, персні, каблучки тощо, так і знарядь праці: плоскі сокири, сокири - молоти. Переважна кількість цих речей була виготовлена на місці, за винятком сокир - молотів типу "Відра" та деяких прикрас, імпортованих з середовища культур Тисаполгар та Лендель. Продовжуючи ковальські традиції попереднього етапу, майстри освоюють фігурне кування та лиття - як у відкриті так і у складні закриті форми. За даними спектрального аналізу

виробів використовувалися ті ж джерела металу, що і на попередньому етапі. Можливе використання місцевих покладів сировини - у Подністров'ї.

Тисячу років історії налічувало трипільське мистецтво роботи з металом на той час, коли було зведено перші з трипільських протоміст. Наразі невідомо, чи виливали трипільські ковалі сокири та іншу зброю для своїх вождів та воїнів в Майданці четвертого тисячоліття до Христа. Жодних слідів майстерень не виявлено за всі роки розкопок. Але напевне вонидесь тут були, бо є вироби. Небагато, але є. Це мідне шило та мідне ж тесло. От і весь метал за півтора десятка сезонів розкопок! Не більше знайдено і на інших поселеннях.

*Лезо мідного ножа. Біля 2900 р. до н.е.
Краснохутірський могильник. Розкопки
В.Даниленка та М.Макаревича.*

Намистини, шила, шматочки мідного дроту - чи можуть вони щось розповісти про трипільських ковалів? Виявляється, можуть і до того ж чимало. У тому випадку, якщо потраплять до рук фахівців з давньої металургії. Вони можуть, маючи в руках ці, на перший погляд, непоказні речі розповісти про давніх ремісників все, крім їх імен. Спектральний аналіз визначить хімічний склад виробів - це дає шанс встановити походження сировини, ймовірно джерела міді або руди. Вивчення виробів під мікроскопом, особливо шліфів дозволяє встановити такі подробиці, як режим лиття та наступної обробки - термічної, ковальської. Кожен виріб - то ніби візитна картка

майстра, який його створив тисячоліття тому. Так крок за кроком реконструюються технологічні схеми виготовлення окремих виробів, відкривається можливість визначити окремі "школи" давнього ковальського мистецтва. Кілька десятиліть присвятила дослідженню трипільської металургії доктор історичних наук Наталя Василівна Риндіна з Московського університету. Саме їй ми завдячуємо численними подробицями ремісничої творчості ковалів з трипільських протоміст.

Цікавий зразок металевих виробів походить з поселення Веселий Кут. Під час розкопок житла №11 О. В. Цвек знайшла два уламки так званої окуляроподібної підвіски - дві спіралі з округлого мідного дроту. Спектральний аналіз та вивчення структури уламків дозволили встановити, що це уламки від одного виробу. Виготовили його з кутового вручну мідного дроту. Нагрівши до 600 - 800 градусів його навивали на конусоподібну болванку, осаджуючи при цьому молотом. Потім вигнули відповідним чином вільну частину дроту між двома спіралями. Такі прикраси на той час були типовими для східноальпійських та західноприкарпатських областей, де датуються часом існування культури Лендель IV - V. Саме завдяки контактам з населенням цих територій вони стали відомими трипільцям.

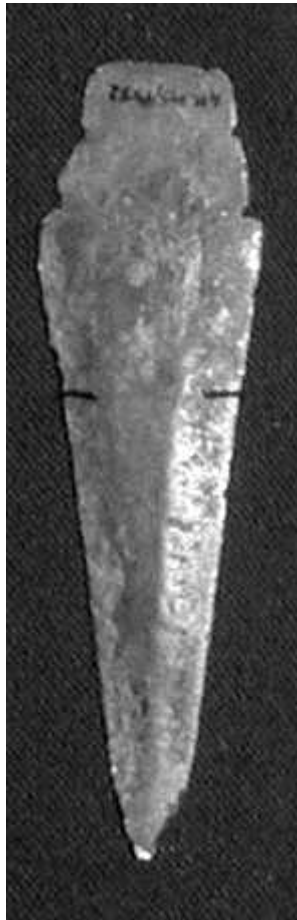

*Тесло. Біля 3600 - 3500 рр. до н.е.
Майданецьке*

Мідне тесло - долото з Майданецького було вилито у ливарній формі. Форма була виготовлена з глини, на якій відтиснули вирізану з дерева модель тесла. Перед заповненням форми металом її підігріли, щоб досягти кращого та рівномірного наповнення розплавленою міддю. Після цього його піддали ковальській обробці, щоб остаточно сформувати лезо, оформити обух та виправити дефекти литва. Кували, попередньо нагрівши до температури у 900 - 1000 градусів. Питання в тому, де це було зроблено: тут чи десь в іншому місці? Справа в тому, що подібні вироби - тесла долота типу Сакальхат у значній кількості знайдені на території сучасних Румунії та Угорщині, Там ці знахідки відносять до культури Бодрогерестур, сучасної Трипільлю СІ. Однак майданецьке долото виконане за технологією, яка була популярна у трипільському середовищі, що

дозволило Н. В. Риндіній припустити його місцеве виробництво.

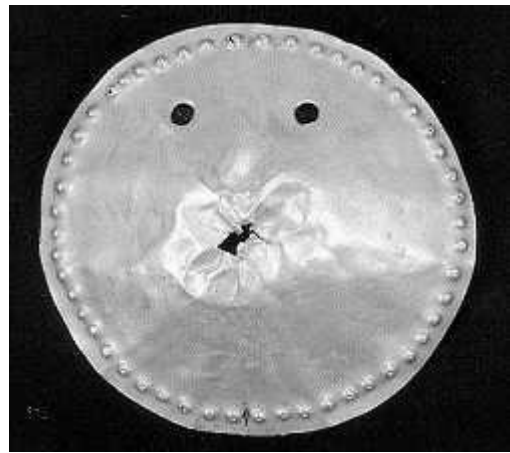

Лезо мідного кинджала. Трипільська культура. Біля 2900 р. до н.е. Краснохутірський могильник. Розкопки В.Даниленка та М.Макаревича.

Цікаву знахідку було зроблено під час розвідки 1987 року на поселенні Вільховець, недалеко від Звенигородки. Просто на поверхні, серед битого трипільського посуду ми підібрали камінь, розміром з кулак дорослого чоловіка. Камінець був оброблений - на ньому вибито паз, який дозволяв закріпити його на дерев'яному державці. Трасолог Г. Ф. Коробкова визначила цей виріб, як ковальський молот середньої ваги. Отож серед мешканців останнього протоміста Черкащини таки був коваль! Як і кожен фахівець він мав під рукою повний набір потрібних інструментів, в тому числі молотів різних розмірів, без яких не обійдеться жодна кузня. На поселенні Косенівка, недалеко від Умані, Т. Г. Мовша натрапила на скарб, схований мешканцем цього міста в розписній посудині п'ять тисяч років тому. Це кілька сотень мідних намистин. Технологія виготовлення була така: спочатку майстер виготовляв пластинку з мідного дроту (напевно відлитого), потім з її шматочка згортав пронизку або намистину.

Аналіз металургійної галузі синхронної трипільським протомістам культури Бодроккерестур в Центральній Європі показав, що там йшлося про виготовлення сотень однотипних

виробів. Окремі ремісники (або майстерні) ставили на сокири власні клейма, своєрідні товарні знаки. У долині Тиси ставили один або два округлі значки, на півночі Угорщини, у Словаччині та Моравії - понад два значки, в Придунав'ї - напівкруглої форми, у центрі Трансильванії - знак у вигляді кола з крапкою в центрі. Серед знайдених в Угорщині сокир-молотів клейма мають до 50% виробів! На прикладі знахідок так званих сокир-молотів вчені підраховували, що лише одна з таких майстерень відлила щонайменше 150 виробів. За теорією ймовірності це тільки незначна кількість її продукції. Вірогідно, тут мали працювати цілі клани майстрів - металургів. Основна продукція цих осередків - зброя та прикраси - розходилися далеко за межі культури Бодроккерестур, були з нею знайомі і трипільці. Як показують поодинокі знахідки в Румунії, були знайомі трипільці - кукутенці і з таким металом, як золото.

Золота бляха. Культура Кукутені. Біля середини V тис. до н.е. Брад (Румунія), скарб.

Спираючись на результати технологічних досліджень Н. В. Риндіної можна скласти наступну картину металургійного виробництва у трипільських племен. Насамперед, металургія трипільців була в багатьох відношеннях подібною до цього давнього ремесла в Центральній Європі - насамперед за типами виробів. А от технологію вони розробляли власну, створюючи несхожі на інші технологічні схеми. Метал на трипільській землі доставляли з карпатського басейну у вигляді злиwkів. Два таких злиwки походять з поселення Бучач на Дністрі. Вони продовгуватої форми - 15 - 17 см в довжину і 2 - 3 см в діаметрі. На місці злиwки переплавляли або відрубували від них потрібний за розміром шматочок металу. Ливарні матриці використовували переважно двостулкові, зрідка - відкриті. Форми виготовляли з глини із домішкою шамоту і підігрівали перед використанням. Незважаючи на окремі прорахунки, більшість трипільських виробів вирізняються високою якістю. Немає ні газової пористості, ні усадочних дефектів - раковин або тріщин. Професіонали тримали під контролем весь процес лиття. Відлиwки в результаті набували властивостей, які забезпечували успіх дальшої ковальської обробки. Технічна культура ковальських операцій також була на високому

рівні. Майстри вміли розпізнавати якість сировини, на око контролювали високотемпературну деформацію міді, використовували методи зміцнення металу. Випадки знахідок ковальського

та ливарного браку поодинокі. Виробництво в цілому було спрямоване на серійне виготовлення зброї, знарядь праці та прикрас.

Біла Гора біля с.Студениця на Дністрі. Тут трипільці в V - IV тис. до н.е. добували кремень. Дослідження С.М.Бібікова.

Наконечник стріли. Поселення Володимирівка, розкопки 1936 року.

ВИДОБУТОК ТА ОБРОБКА КРЕМЕНЮ.

У галузі видобутку та обробки кременю відбувалися процеси, аналогічні процесу становлення металургії та металообробки. Такі явища пов'язані, насамперед, з територіями, позбавленими багатих родовищ металу. Так, міді не було, але з іншого боку тут існували виходи порід кременю, придатного для виробництва усіх основних типів знарядь праці та зброї, які весь час вдосконалювалися і за рядом параметрів не поступалися мідним, у той же час були значно доступнішими. На правобережжі Дніпра сліди видобутку та обробки кременю пов'язані з трипільською, лендельською та культурою

лійчастого посуду. Це райони насамперед Подністрів'я та Волині.

1965 року С. М. Бібіков дослідив крем'яні штольні біля с. Студениця на Дністрі, в урочищі Біла Гора. Пам'ятки такого типу відкрито В. М. Коноплею в Івано-Франківській обл., по обох берегах Дністра. Це неглибокі ями, глибиною 0, 5 - 0, 8 м, розташовані на схилах гір, які з'єднані між собою бічними ходами. У деяких штольнях, площа яких досягала 50 - 60 кв. м могли працювати до 3 - 4 чоловік. Розробки кременю у Кіровоградській обл. виявлено О. В. Цвек в урочищі Рубаний міст, де вони відносяться до початку пізнього Трипілля.

Кремень, видобутий з землі, перероблявся у майстернях, розташованих недалеко від покладів сировини. Спочатку майстерні кременярів розташовувалися прямо на поселеннях. Для трипільської культури такі майстерні відомі починаючи з середнього етапу - Бодаки, Поливанів Яр III/1. У будинку 1, який мав розміри 10 - 12 x 20 м, було знайдено, як пише Т. Попова, 14 обтесаних заготовок для сокир, 58 призматичних нуклеусів, відходи виробництва, відбійники, ретушери, 470 готових пластин.

Відомі також інші трипільські кременеобробні майстерні на пам'ятках Кринички - 1, Кормань, Ожево, Жванець - Щовб, Волошково, Гайдамацький Яр, Незвисько. Пізніше майстерні розташовувалися поблизу місць видобутку. Так, лише у районі м. Дубно на Волині В. М. Конопля знайшов 22 таких пункти. У майстернях вироблялися нуклеуси та інші заготовки, які

Конкреції кременю - сировина для виготовлення знярядь. Знайдені в яру біля трипільських кременних майстерень; с.Бодаки, Тернопільщина.

транспортувалися на поселення для дальшої обробки. Цікаве спостереження зробила Н.Скакун, вивчаючи кремень з майстерні біля с.Бодаки на Тернопільщині. Виявляється, давні майстри виробляли якомога довші пластини для того, щоб використати з них лише середню, відносно пряму частину. Решта йшла у відходи.

*Спрацьований нуклеус, з якого відбивали великі пластини (висота - біля 30 см.)
Поселення Бодаки. Розкопки Н.Скакун.*

З майстерень сокири, нуклеуси або пластини у вигляді ножів розходилися на обмін. При цьому кремень з Дністра та Волині розходився за сотні кілометрів, іноді досить далеко за межі трипільських територій.

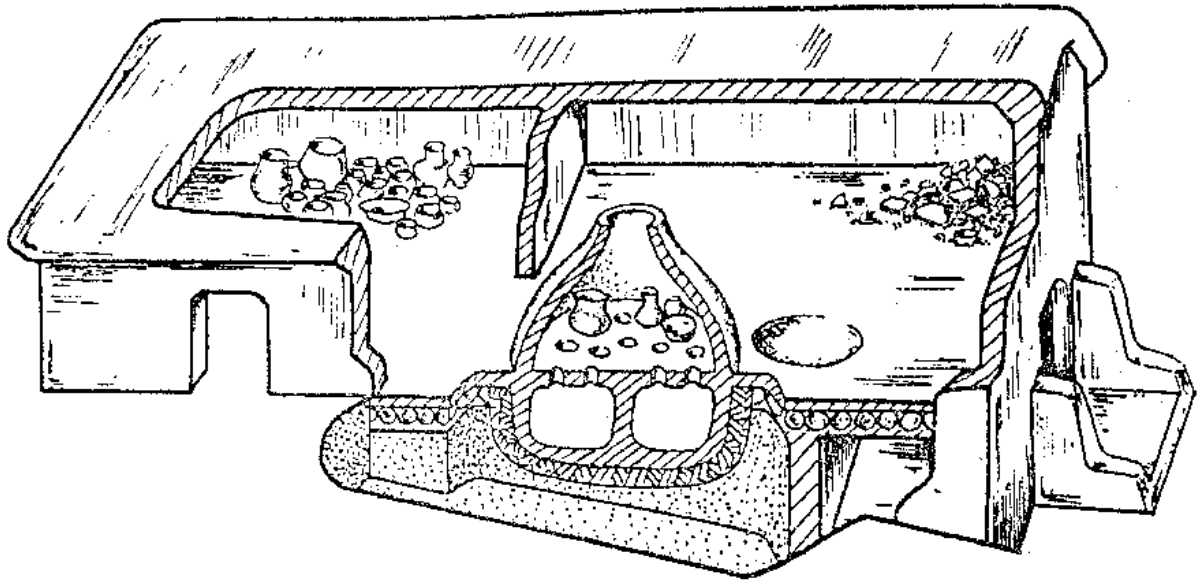
Про обсяги обміну свідчать підрахунки археологів з Словаччини. В середині V тис. до н.е до половини кременю на поселеннях неолітичних культур тут становить імпорт з Дністра. Виявляється, конкреції дністровського кременю тут так цінували, що клали в поховання поруч з виробами із золота і міді.

Поселення з майстернями - Поливанив Яр, Боджаки - як правило мали укріплення у вигляді ровів та валів. Це означає, що їх мешканці змушені були захищатися від сусідів, які бажали час від часу заволодіти їх майном, заробленим на обміні кременем.

Слід відзначити, що видобуток та обробка кременю в енеоліті набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали такий самий вплив на розвиток суспільно-економічних відносин та міжплеменних зв'язків, як металургія та металообробка. Знахідки скарбів з довгих кремінних пластин, зроблені на поселеннях трипільської культури на Дніпрі, на Черкащині та в інших місцях свідчать, що це були престижні предмети - так само, як мідні сокири та прикраси.

Велика пластинка - заготовка для зубчастого серпа. Поселення Володимирівка, розкопки 1936 року.

Гончарна майстерня трипільської культури. Друга половина V тис. до н.е. Поселення Веселий Кут. Розкопки і реконструкція О.Цвек.

ГОНЧАРСТВО.

У мідному віці виготовлення посуду в найбільш високорозвинутих археологічних культур перетворилося на ремесло. Про це свідчать технологія його виробництва та технічне оснащення, якість та кількість виробів. Найперше вдосконалюються рецепти глиняних мас. Наприклад, трипільські гончарі стали використовувати для виготовлення посуду сировину, яка створювалася шляхом змішування кількох сортів глини і була дуже пластичною. З неї можна було робити посуд навіть на гончарному колі, тонкостінний, якісний, який міг витримати високотемпературний випал.

Якщо в неоліті посуд ліпили від руки, то в мідному віці з'являється гончарне коло. Дослідження тонкостінного посуду культури Кукутені показало, що він зроблений на швидкому крузі. Застосовувалося повільне гончарне коло і в трипільській культурі - починаючи з середнього етапу. Відомі відбитки вісі кола, а також тканини, яка підкладалася на нього під денце виготовлюваної посудини, (щоб не приліплювалася до поворотної основи). В. Маркевич реконструював такий пристрій за даними розкопок на поселенні Варварівка-VIII (Молдова), який складався з вкопаної в підлогу короткої палі, яка правила за підставку при виготовленні посуду. При роботі з таким пристроєм посудину (або її частину) виліплювали з глиняних стрічок, а потім, обертаючи, зрізали зайву глину за допомогою різноманітних стругів. Сліди такої обробки виявлено насамперед на столовому трипільському посуді. Підкладки під денця посудин - плетені або з тканини - відомі за відбитками також в культурах Лендель та КЛП. Можливо, і тут виробники застосовували поворотні пристрої, з

якими зв'язані ці підкладки. Згідно спостережень над посудом трипільської культури, форми столового посуду змінювалися у напрямку пошуку найбільш простих та менш трудомістких для виготовлення виробів.

Посудина раннього етапу Трипілья. Бернашівка. Розкопки В.Збеневича.

Важливим етапом виготовлення посудини була обробка поверхні та орнаментування. Крім архаїчних типів орнаментування, пов'язаних зі штампами, врізаними лініями тощо прогресує технологія виготовлення розписного посуду. Найдавніші зразки розписувалися мінеральними фарбами (вохра, тальк, оксид марганцю) після випалу. Пізніше перейшли на покриття поверхні кольоровими, переважно білого або цегляного

кольору, ангобами і розпису до випалу. Виготовлений таким чином посуд добре зберігається навіть у землі. Для надання поверхні декоративного вигляду застосовували шлікування - покриття рідкою глиною. Пізніше трипільські та степові племена замість шлікування використовували прийом розчісування поверхні. У Трипіллі та культурах середньостогівської спільності, нижньомихайлівській культурі з'являється орнамент з відбитків переплетеної мотузки.

В енеоліті значно зріс асортимент керамічних виробів, насамперед у комплексах

ранньоземлеробських культур. Так, налічують від 11 до 17 основних типів трипільського посуду. З'являється певна стандартизація посуду за розмірами. Так, горщики і миски Трипілля виготовлено певних об'ємів, найменший з яких відповідає чоловічій пригорщі. Як показали експерименти по виготовленню трипільського посуду, за день майстер міг сформувати до 30 невеликого розміру посудин. У трипільських житлах знаходять від 30 до 200 і більше посудин, що свідчить про величезні, як на той час, обсяги гончарного виробництва.

Гончарні вироби трипільської культури етапу С1 (перша половина IV тис. до н.е). Комп'ютерна реконструкція М.Бабенко за матеріалами розкопок С.Рижова.

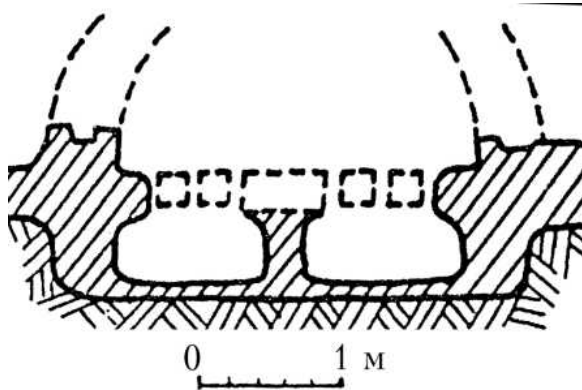
Другий (після гончарного кола) важливий винахід, що поширився в Україні у мідному віці - спеціальні гончарні горна, які робили одноярусними або двоярусними. В них можна було досягти високих температур та якісно, рівномірно обпалити велику кількість виробів. Такі горна знайдено на пам'ятках трипільської культури починаючи з Трипілля В. Одноярусні горна дослідила О. Цвек на поселенні Шкарівка. Його площа біля 2, 5 кв. м, товщина стінок складала 20 - 40 см, купол мав напівсферичну форму. Відомі одноярусні горна також з розкопок на трипільських поселеннях Миропілля, Гарбузин, Тростянич, Варварівка-VIII, Сухостав, Кошилівці. Більш складні двоярусні горна з системою продуктів у дні верхньої камери є попередниками сучасних конструкцій цих пристроїв. Вони з'являються в

середньому Трипіллі на поселеннях Веселий Кут, Кадіївці, проте найбільше їх відомо на пізньому етапі культури, коли існували справжні гончарні центри, подібні до знайденого на поселенні Жванець - Щовб . Цей центр, розкопаний Т. Мовшею, налічував до 9 двоярусних горнів, винесених за межі поселення. У гончарних печах посуд встановлювали один в один, економлячи місце. Печі мали бути великі за розмірами, адже відомі трипільські посудини висотою до метра.

Майстрам були відомі різні режими випалу - відновний та окислюючий. Перший режим був популярний в ранньому Трипіллі, культурах Лендель, Полгар та лійчастого посуду. Він дозволяв отримувати посуд з чорною або сірою поверхнею. Відновний режим використовувався насамперед при обпалюванні розписного посуду,

характерного для більшості варіантів Трипілля - Кукутені та Гумельниці. Високотемпературний випал у двоярусних горнах досягав 900 - 1100 градусів, дозволяв отримувати високоякісний посуд, закріплювати розпис.

Розріз двоярусного гончарного горна трипільської культури (за О.Цвек).

Важливою ознакою виділення гончарства в окрему галузь виробництва є поява спеціалізованих майстерень з виготовлення посуду. Сліди таких майстерень виявлено на трипільських поселеннях Уланівка, Шкарівка, Веселий Кут, Тростянич, Кліщів та інших. Майстерні гончарів у Веселому Куті розташовувалися на околиці поселення, над яром, по дну якого протікав струмок. Тут було два приміщення з горнами, робочі площадки, де знайдено інструменти для роботи з глиною, місце для просушування готових виробів. Біля печей знайдено бракований посуд.

Великі мальовані посудини - зерновики з розкопок у Більчі Золотому. Краківський археологічний музей.

Високий розвиток гончарства в енеоліті був характерним насамперед для ранньоземлеробських культур. Він визначався виділенням гончарства в окрему галузь, технологічною революцією (розробка рецептів формувальних мас, фарбування, стандартизація виробів, поява гончарного кола, спеціальних печей для випалу, нарешті спеціальних майстерень).

Посудина з вушком. Трипілля В-II. Володимирівка.

Такий злет гончарного ремесла став можливим завдяки економічному розквіту ранньоземлеробських громад, який дав можливість матеріально забезпечити діяльність майстрів. Там, де такої можливості не було, гончарство лишалося на рівні домашнього ремесла, сприймаючи доступні прийоми нових технологій від сусідів. Економічна та суспільна криза наприкінці мідного віку зробила неможливим існування спеціалізованого гончарного ремесла і викликала регрес у цій галузі. В трипільській культурі відбувається повернення до домашніх форм виробництва з характерними для нього ознаками - грубим ліпленим від руки посудом без розпису та іншого вишуканого оздоблення. Це супроводжувалося відмовою від попередніх техніко-технологічних досягнень - зникають і гончарне коло, і двоярусні горни.

ДОМАШНІ ВИРОБНИЦТВА.

Переважну більшість речей, необхідних у побуті - частину знарядь праці, взуття, одяг у мідному віці виробляли в кожному господарстві. У виготовленні знарядь праці найперше місце займав кремій (скребачки, ножі, проколки, леза серпів, наконечники стріл, дротиків), обробка якого досягла досконалості. Віджимна ретуш, у тому

числі з використанням мідних знарядь, шліфування перетворювали вироби на предмети з високими естетичними якостями. Сировину, особливо якісну і в районах, віддалених від покладів, використовували дуже ощадливо.

Так, великі пластини найперше вживали як серпи, потім переробляли на інструменти для обробки деревини або кістки, рогу - свердла. Далі з решток пластини робили кресало або розколювали на відщепи, з яких могли вийти наконечники стріл. Так само до кінця використовували кременінну сокиру, яка будучи зламаною, розглядалася як джерело якісної сировини для дрібніших знарядь.

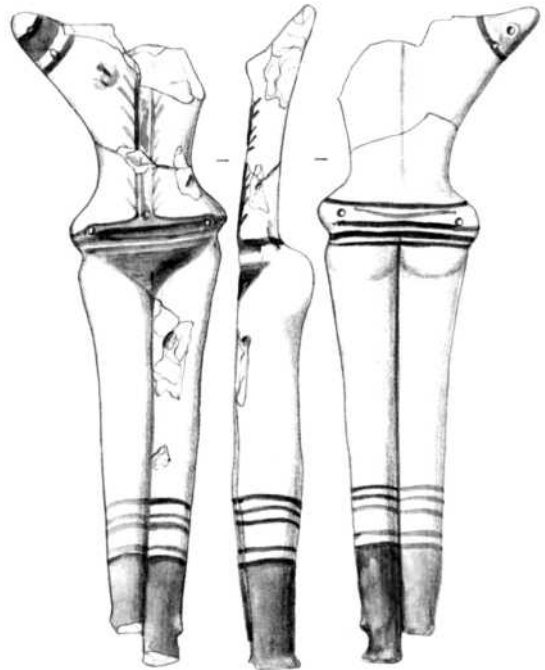

Кам'яна сокира для розколювання деревини. Майданецьке.

Досягла розквіту обробка каменю. Насамперед - це виготовлення шліфованих клиноподібних знарядь, які використовувалися для деревообробки та як мотики. Вони були поширені у ранньоземлеробських культурах. Сировина для їх виготовлення транспортувалася іноді за десятки або сотні кілометрів. Абрази для загострення кам'яних клинів знайдено практично в кожному будинку Майданецького та інших поселень. Як зброя використовувалися сокири - молоти зі свердлиною. Відомі знахідки зооморфних кам'яних скіпетрів. Оскільки скіпетри зображують голову коня, то їх прийнято вважати інсигніями ватажків воєвничих степових скотарів. Однак техніка виготовлення таких виробів була невідома "степовому населенню".

Важливою галуззю було домашнє виготовлення сировини для одягу та взуття, їх пошиття. Це робили, напевне, у кожній родині. Для виготовлення одягу продовжували використовувати шкіру, з обробкою якої пов'язана велика частина інвентарю, знайденого на поселеннях. Це насамперед скребачки з кременю, а також різноманітні кістяні і кам'яні лощила, гладилки тощо. Для розтягування шкіри використовували масивні грузила. Зображення розтягнутої шкіри з такими грузилами, як вважають, є на неолітичній пластиці та кераміці. Н. Скакун реконструювала за матеріалами культури Гумельниця кушнірський верстат.

Експерименти, проведені Г. Коробковою, показали, що для обробки свіжознятої шкіри площею від 1600 до 9000 кв. см. кременінними знаряддями треба було від 1 год. 20 хв. до 1 год. 45 хв. Найбільш ефективними виявилися бокові скребачки з гострим лезом, вставлені в дерев'яне руків'я. Щоб отримати чисту замшу треба було від 6 - 10 годин чистого часу.

Зображення взуття та одягу на статуєтці з поселення Кошилівці.

На крій та пошиття хутряної жилетки (за зразок правили зображення на пізньотрипільському посуді) за допомогою крем'яного ножа, проколки та кістяних голок знадобилося 3 години 35 хвилин. Зображення шкіряного одягу та взуття є на антропоморфній пластиці трипільської культури.

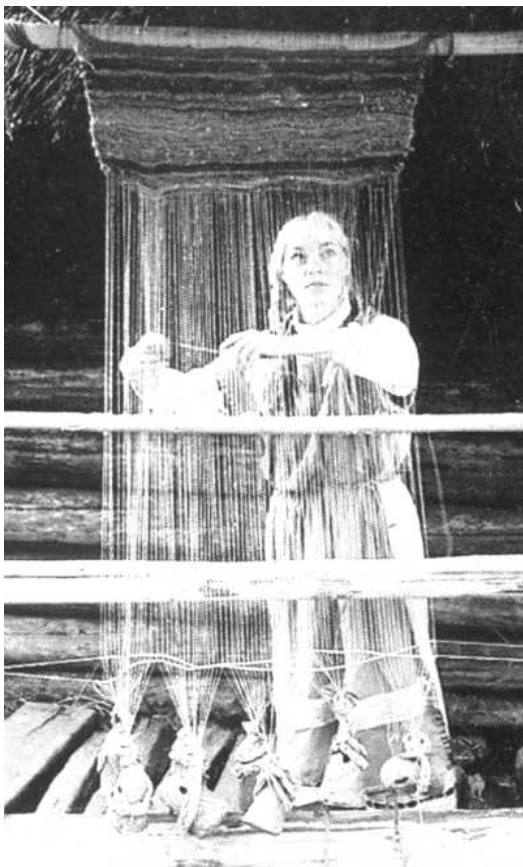
Проте з часом шкіряний одяг витісняється текстильним. Це добре помітно по зменшенню чисельності знарядь для роботи зі шкірою та появою численної групи інструментів і пристроїв, пов'язаних з ткацтвом. Це насамперед винайдення вертикального ткацького верстата. Такий верстат складався з вертикальної дерев'яної рами, на яку було натягнуто нитки основи (за допомогою глиняних відтяжок певної ваги - залежно від якості і

кількості ниток) . Кістяний або дерев'яний човник запускали вручну. Верстат давав змогу робити тканини шириною до 1 м і більше.

Відтяжки до вертикального ткацького верстата, знайдені під руїнами житла. Майданецьке.

Робота на вертикальному ткацькому верстаті. Заповідник Біскупін.

За відбитками на посуді нараховують кілька видів тканин, які різнилися за товщиною. Енеолітичним ткачам було відоме виготовлення узорчастих тканин. Є дані про існування тканин з рослинних волокон та вовни. Готове полотно фарбувалося, на ньому робилася вишивка. Про це свідчать зображення на антропоморфній пластичці, які дозволяють також реконструювати основні типи одягу. Це сорочки, сукні, безрукавки, шаровари, спідниці, нараменні пов'язки. Одяг прикрашали нашивними металевими - мідними і золотими, а також кістяними платівками.

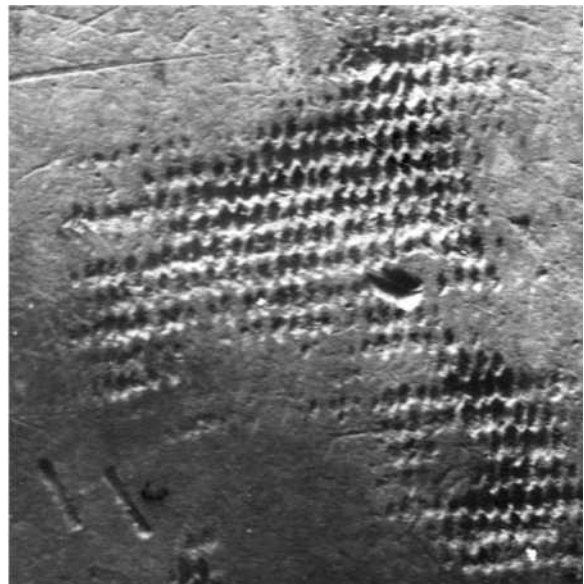
Значний асортимент виробів домашнього призначення виготовлявся з дерева. Це

насамперед руків'я для різноманітних знарядь - мотик, сокир, ножів та скребачок, оправ для серпів з крем'яними вкладишами.

Трипільська тканина, виготовлена з рослинних волокон. Біля 3800 р. до н.е. Поселення Конівка. Розкопки М.Шмаглія та С.Рижова.

З дерева виготовлялися також частини верстатів - кушнірських, ткацьких, свердпильних, частини пристроїв для підйому сировини з гірничих розробок. З Подністров'я походить глиняна трипільська модель човна - однодеревка. Інтер'єр трипільських будівель прикрашали меблі - стільці, столи, крісла - знайдено численні глиняні моделі цих виробів.

Відбиток тканини на денці посудини. Поселення Стіна - 4. Розкопки М.Макаревича.

Широкий асортимент деревообробних знарядь - спеціалізованих сокир, тесел, колунів, доліт, свердел - як металевих, так і кремінних, кам'яних дозволяв робити досить складні столярні вироби. Відоме було різьблення по дереву і виготовлення дерев'яної скульптури. Про це свідчать глиняні зображення зооморфних та

антропоморфних спинок тронів та стільців. Відомі глиняні моделі саней, в яких запрягали биків.

Величезна кількість деревини використовувалася у будівництві. Проживання в районі лісових масивів викликало розвиток каркасно-стовпових конструкцій будівель, де крім дерева використовувалася глина з рослинними домішками або без них - для обмазування стін, стелі, долівок. Конструкції енеолітичних будівель в усіх подробицях можна вивчати на прикладі глиняних моделей жител ранньоземлеробських культур.

У мідному віці відбулося становлення та поширення відтворюючих форм господарства, які прийшли на зміну мисливству, збиральництву і рибальству. Проте господарство більшості громад залишалося комплексним, з оптимальним використанням природних ресурсів. В енеоліті зростають антропогенні впливи на оточуюче середовище. В місцях великого скупчення людей порушувалася екологічна рівновага. Рівень економіки виявився недостатнім для протистояння екологічним змінам на межі атлантику і суббореалу. У ранньобронзовому віці людність пішла шляхом пристосування господарських систем до нових умов, замість створення нових прогресивних технологій виробництва продуктів харчування. Період мідного віку називають іноді "другою неолітичною революцією", маючи на увазі як поширення і становлення відтворюючих форм господарства, так і нових виробничих технологій - у металургії та металообробці, гончарстві, винайдення ткацтва.

ТОРГІВЛЯ ТА ОБМІН

Чи існували в ті далекі часи торгівля та обмін взагалі? Невже людям, які все необхідне могли зробити самі або взяти, як кажуть, у природи, могло чогось не вистачати? Чогось такого, що треба було б «диставати», вимінювати, купувати? Виявляється, було. Хоча перелік товарів, які переміщувалися по давнім торгівельним шляхам досить обмежений, без цього руху економіка давніх суспільств не могла існувати сім тисяч років тому, так само, як і сучасна.

Найперше - сировина для виготовлення потрібних речей. А найпотрібніші речі - інструменти, зброя. Далі йдуть речі, які роблять життя красивішим, підкреслюють заможність та становище в суспільстві господаря - це одяг, прикраси, гарний посуд. Ось основний перелік товарів, які були предметами обміну в трипільські часи.

На першому місці за ціною та значенням стояли, напевне, речі металеві - вироби з міді, золота, срібла. Ці три метали були відомі європейцям вже у VI - IV тис. до Христа. І племена досить виразно ділилися на ті, які мали на своїх землях ці метали і на ті, що їх не мали. Це помітно по знахідках з давніх некрополів. У Варненському некрополі, який досліджено в Болгарії, у похованнях знайдено десятки золотих, не кажучи вже про мідні вироби. У некрополі Шебастовіце в Словаччині у похованнях є золоті прикраси, чоловічі поховання супроводжують мідні сокири -

молоти. А от у всіх трипільських некрополях, разом узятих (понад 1000 поховань) не знайдено жодної золотої речі, немає жодної сокири - молота. Тільки мідні прикраси, клини - тесла та кілька мідних клинків.

Те, чого не мало певне населення, воно намагалося вимінити або захопити силою. Недаремно селища металургів на Балканах вже у V тис. до Христа перетворилися на справжні фортеці, оточені глиняними стінами, іноді у два ряди, з сторожовими вежами (збереглися глиняні моделі таких башт). Болгарські дослідники вважають, що саме в намаганні захопити родовища міді та шляхи торгівлі нею ринули на Балкани у другій половині V тис. орди "степовиків". Саме "степова інвазія", на їх думку, поклатала край поступу цивілізації давніх металургів у цих краях.

З Балкан метал - в основному мідь - розходився далеко. На Схід - до Волги. У Румунію, Молдову, Україну - теж. Яскравий приклад - Карбунський (Кербунський) скарб, знайдений в Молдові восени 1961 року учнем Кербунської школи Володимиром Горецьким. В ранньотрипільській посудині виявилось 444 мідних предмети. Крім інших знахідок, там були 253 морських черепашки, які разом з міддю - мабуть теж, як певна цінність, були принесені сюди здалеку.

На трипільських поселеннях знайдено десятки різноманітних мідних сокир. Частина, як вважає Н.Риндіна, виготовлена на місці, інша - принесена здалеку. З Болгарії, Югославії, Трансільванії - саме там ці речі мають аналоги.

Якщо мідь і золото, а також вироби з них можна вважати престижним товаром, то стратегічною сировиною № 1 в енеоліті лишився кремій. А потреба в обміні виникла знов-таки тому, що десь був порядний кремій, а десь його не було. Іноді навіть ніякого взагалі не було, як на частині території Словаччини, де місцеве населення в неоліті робило інструменти навіть з халцедону (може тому в цих краях так швидко пішла справа з виробництвом металевих знарядь та зброї). Але потрібен був кремій - для стріл, серпів, скребачок та інших потрібних в господарстві речей. Тому Карпатський котлован була чудовим ринком збуту кременю для всіх навколишніх виробників, у тому числі і для трипільців, які мали того кременю на Дністрі та Пруті, не кажучи вже про Волинь, скільки завгодно. І міняли його - мабуть на ті ж золото і мідь, починаючи з кінця VI тис. до Христа. Саме тому в похованнях некрополя Шебастовіце на сході Словаччини поруч з золотими платівками та мідними сокирами небіжчикам поклали величезні конкреції кременю, принесеного з - за карпатських перевалів.

І у трипільських краях доброго кременю не всім вистачало. Тому волинський та дністровський кремій знаходимо і на Південному Бузі, і на Буго-Дніпровському межиріччі, і на Середньому Дніпрі. Везли, мабуть, переважно готові вироби - пластини, сокири.

Відомі знахідки "скарбів" таких виробів: сокир (с. Кислицьке) або великих пластин (Халеп'я, Нова Чорторія, Тальне-2 та ін.) за межами районів видобутку та переробки кременю.

Кременю трипільцям треба було багато. Спробуємо порахувати. Лише в давньому

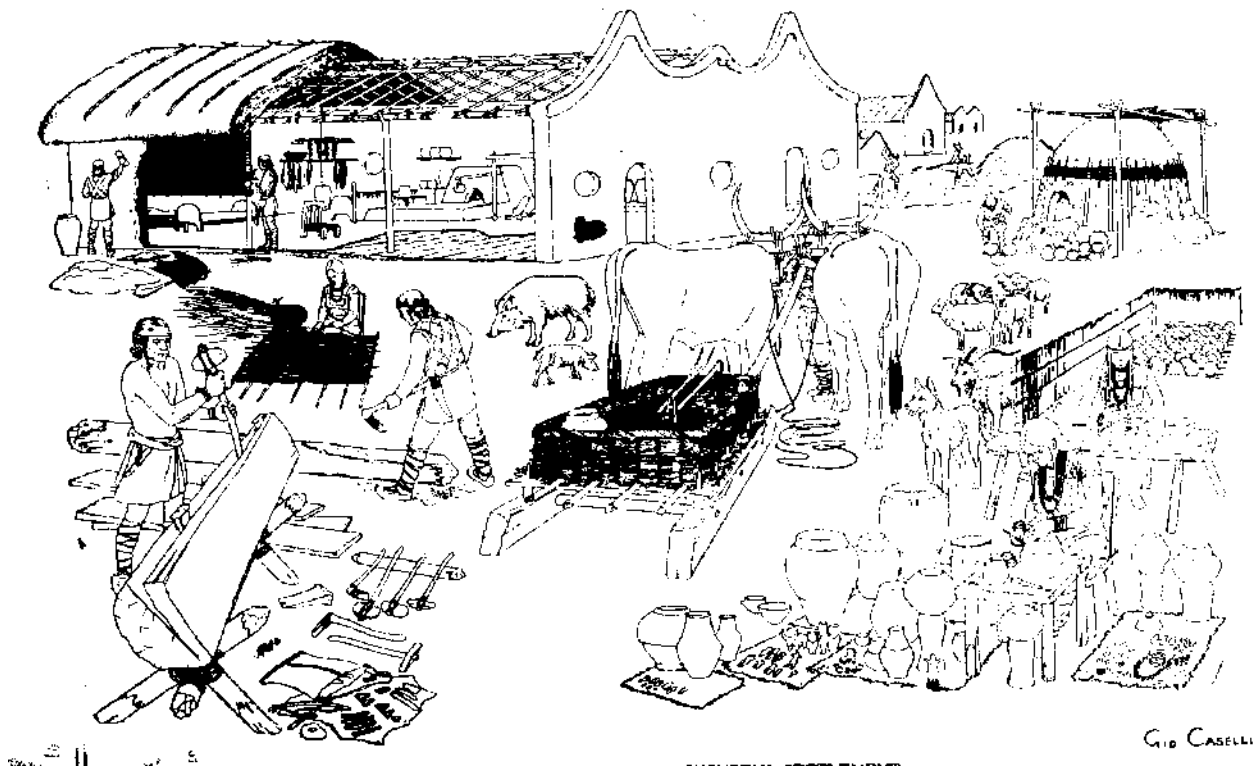

протомісті - Майданці було щонайменше півтори тисячі господарств. На сезон кожне потребувало не менше трьох - чотирьох зубчастих серпів. Отже разом - це чотири з половиною - шість тисяч пластин. І так - щороку, за 50, приміром, років - ледь не чверть мільйона виробів. Знайдені під час розкопок рештки серпів виготовлені з волинського кременю. Вага пересічної пластини - біля 30 г., отже вага річного комплекту серпів (якщо взяти самі пластини) - десь півтора центнери. А ще потрібні скребачки, вістря до стріл та дротиків, ножі. Отже недаремно кожен уламок серпа використовували як могли, переробляючи його на скребачку, свердло, а згодом на кресало - теж річ у всякому господарстві потрібну. Напевне, щороку з Волині на Буг і далі, до Дніпра йшли каравани (можливо з коней, нав'ючених мішками з пластинами та сокирами).

Ще одним предметом обміну був мальований посуд. Ним обмінювалися трипільці між собою, а також поставляли його сусідам. На обмін йшли переважно і вироби, придатні для транспортування - невеликі кубки, миски. Горщики та більші посудини серед імпорту трапляються

рідше. Вже на етапі Трипілля В - І знаходимо на Південному Бугу поодинокі уламки поліхромного мальованого посуду з Молдови або Румунії. Тутешні трипільці так і не навчилися (а може не хотіли) виробляти власний мальований посуд. І через 500 років їх нащадки на Дніпрі так само отримували розписні миски та кубки від своїх сусідів з Черкащини. Мальований посуд розходився далеко за межі Трипілля. Знаходять його у степових курганах на півдні України, в усатівських похованнях, на півночі - на багатьох поселеннях культури лійчастого посуду - аж до Вісли. Йдеться переважно про посуд етапу С - II, виготовлений у селищах наддністрянських гончарів на зразок Жванця.

Торгівельні шляхи в трипільські часи пронизували всю територію поширення культури і вели далеко з її межі - на схід, на південь, північ, захід. Без зовнішніх та внутрішніх зв'язків, без торгівлі та обміну Трипілля вже не могло існувати, як і кожна поважаюча себе цивілізація.

Так уявив собі повсякденне життя кукутенсько - трипільського поселення в V тис. до н.е. (зрозуміло, за даними археологічних розкопок) художник G.Caselli (за Дж.Нандрісом).

ЯК ЖИЛИ ТРИПІЛЬЦІ

Відомості про побут та одяг найдавніших землеробів маємо насамперед з матеріалів розкопок - це знахідки різноманітних знарядь, зображення на посуді, глиняна пластика тощо. Трипільське населення за етнографічною класифікацією належало до моделі господарської адаптації (або господарсько-культурного типу) ручних (мотичних) землеробів передгір'їв та сухих степів (на ранньому етапі), під час розселення в

межах лісостепу почався процес зміни цієї моделі. Новий культурно-господарський тип за рядом ознак наближається до моделі господарської адаптації орних землеробів лісостепу та лісів помірного поясу. Саме це і визначило особливості побуту трипільців.

ЖИТЛА, ЗНАРЯДДА, ТРАНСПОРТ

Житлово-господарський комплекс (споруда з житловими та виробничими і підсобними приміщеннями) належав, як правило, одній сім'ї. Житлове приміщення було, звичайно, одне, частіше - на другому поверсі. Стіни будівель зовні та всередині прикрашали розписом магічного змісту. Різнокольорові дуги, трикутники, лінії ніби охороняли житло, у тому числі вікна та двері. Сліди такого розпису збереглися на численних глиняних моделях трипільських жител. Саме ці моделі і дозволяють іноді досить докладно інтерпретувати ті чи інші речі, виявлені під час розкопок окремих жител.

З правого боку біля входу була піч або відкрите вогнище на глиняному підвищенні, де готували їжу. Опалювальні пристрої були також і джерелом світла в приміщенні, яке крім того освітлювалося невеликим округлим віконцем у стіні, протилежній входу. Як бачимо на моделях та при розкопках, вздовж стіни, протилежній тій, під якою робили піч, йшла глиняна лава - підвищення висотою 10 - 20 см, шириною 30 - 40 см, на якій розставлявся посуд. Частина посуду, ймовірно, стояла на полицях, розвішених вздовж стін, на що вказують обставини його знахідок. Біля печі були зернотерки, вмонтовані у глиняні корита.

Комп'ютерна реконструкція інтер'єру трипільського житла першої половини IV тис. до н.е

(автор - М.Корбут, консультант - М.Відейко).

Трипільцям були відомі меблі, зроблені з дерева, про що свідчать глиняні моделі стільців. На цих мініатюрних моделях цілком реалістично показано ніжки та різноманітні спинки - з антропоморфними та зооморфними навершнями. Їх прийнято називати "тронами", можливо вони зображують меблі, що стояли у культових чи громадських спорудах. Цікавий такий невеличкий "трон" знайдено на поселенні Липчани - його спинка утворена двома схематичними антропоморфними статуетками. Можливо, спинка цього трону була вирізьблена з дерева. Про можливість трипільського населення у галузі деревообробки свідчать численні знахідки різноманітних сокир, тесел, доліт - у тому числі не лише кам'яних чи кременяних, але й металевих. Переважна більшість знарядь праці виготовлялася

з кременю, твердих порід каменю, кістки та рогу, глини. Вражає великий асортимент виробів (до сорока), у тому числі і спеціалізованих.

З транспортних засобів були відомі сани, в які запрягали одного або двох биків - знайдено численні глиняні моделі цих виробів. Це були конструкції з міцним дерев'яним каркасом, довжиною 2-2,5 м і висотою 1,5-2 м, що дозволяли перевозити значної ваги вантажі, проте навряд чи на значні відстані. Можливо, були відомі в'ючні тварини. Факт транспортування мідної руди до трипільських поселень з родовищ у Трансільванії свідчить про наявність ефективного транспорту на суходолі. Глиняна модель човна типу довбанки вказує на наявність річкових засобів пересування. При розкопках в Усатові знайдено навіть кам'яний якір. Широкі (за археологічними даними) зв'язки мешканців Усатова дали підставу твердити про їх широкі контакти (аж до Анатолії) морськими шляхами по Чорному морю.

ПОСУД ТА ХАРЧУВАННЯ

Вірніше було б назвати цей період не мідним віком, а глиняним, - стільки потрібних у побуті та господарстві речей виготовляли тоді з глини! Напевне, з самого лише асортименту керамічних виробів можна зробити певні висновки про ступінь розвитку тієї чи іншої цивілізації.

Трипільцями вироблялася величезна, порівняно з минулими часами, кількість як кухонного, так і різноманітного, багато орнаментованого "столового" посуду. Його використовували не тільки для приготування їжі, але і зберігання припасів, води, молока. Окремо існував посуд для культових церемоній - зооморфні та антропоморфні посудини, загадкові "біноклі" та "моноклі", тощо .

Один з винаходів мідного віку - глиняні ложки та черпаки. Кукутені А, поселення Дрегушень, Румунія (за В.Думітреску).

Починаючи вже з раннього етапу трипільської культури різноманітним був асортимент посуду (до 20-30 типів),

пристосованого як до конкретного вжитку (кухонний, столовий), так і за розмірами (існував певний метрологічний стандарт виробів) та певного призначення, що свідчить про високий рівень побутової культури. Так, кухонні горщики зустрічаються різних розмірів (від 10-12 до 50-80 см у висоту), у масу зроблено грубі домішки (шамот, пісок, товчені черепашки), що дозволяло витримувати багаторазове нагрівання без пошкодження або деформації посуду.

Посудина для зберігання припасів. Майданецьке.

Робилися спеціальні посудини для зберігання припасів з вузькою горловиною (грушоподібні, біконічні) та покрити до них. Для молока робили високогорлі глечики, виготовлення сиру - цідилки.

Ваза - "фруктовниця" на антропоморфному піддоні. Біля 4800 р. до н.е. Поселення Гренівка. Розкопки М.Л.Макаревича.

Ранньотрипільські посудини на високих циліндричних піддонах ("фруктовниця") зручно було ставити у відкрите вогнище, серед жарин. З глини робили ковші, черпаки, ложки. Посуд старанно оздоблювався вирізним орнаментом, штампами, розмальовувався.

Їжу вживали переважно рослинну - каші з плівчастих пшениць, проса, гороху. Пишні трипільські пшеничні короваї існують тільки в уяві тих, хто про них писав. Адже ті різновиди пшениць, які вирощувалися – плівчасті – не мали жодних потрібних для цього пекарських властивостей. Хліб могли пекти хіба що з ячменю. Останній використовували також для виробництва пива (на поселенні Фрумушіка в Румунії було знайдено рештки зотлілих зерен, що пройшли процес ферментації).

Розвал великого піфоса - посудини для зберігання зерна. Майданецьке.

Щоб використати зерно в їжу, його треба було розмолоти. Для цього трипільці використовували зернотерки – два камені зі спеціально підготовленою поверхнею. Такі комплекти знайдено під час розкопок практично в кожному трипільському житлі. На думку Г.Коробкової, ця робота була виключно жіночим привілеєм. Як показали проведені нею досліді, за годину жінка могла розтерти до 500 грамів зерна. Порівняємо – на ручних жорнах на це пішло б не більше чотирьох хвилин, тобто вони ефективніші за давні зернотерки у 12 – 15 разів. Наведені цифри, на думку дослідниці, досить промовисто свідчать про тяжку долю трипільських жінок у хатньому господарстві.

Збирали трипільці також дари лісів - дикоростучі плоди сливи, абрикоси, калини, смородини тощо. На одному з поселень Молдови знайдено відбитки кісточок винограду – чи не звідти бере початок мистецтво виноробства у цих краях?

М'ясо отримували від домашніх тварин (велика рогата худоба, свиня, вівці), які давали також молоко, шкіри, шерсть, та від полювання (олени, косулі, кабани та ін.). Знайдено багато слідів рибальства, особливо на стоянках, розташованих на узбережжі Дніпра, відомі численні рибальські стоянки трипільців і на Південному Бузі - особливо в районі порогів. Любили вони поласувати і черепаховим супом. Запеченими у власному панцирі черепахами – також. Рештки такої трапези знайдено Д.Телегіним

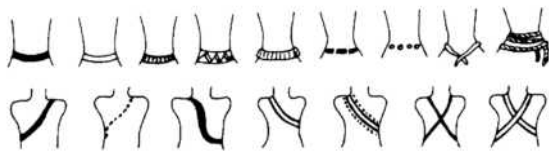

під час розкопок трипільської стоянки біля хутора Романків.

Поліваріантність, тобто орієнтація трипільського господарства на всі доступні джерела харчування, може вказувати на те, що, не дивлячись на певні досягнення у розвитку відтворюючих форм господарства, система життєзабезпечення трипільського населення все ще залишалася вразливою відносно дії зовнішніх, насамперед природних факторів.

ОДЯГ ТА ПРИКРАСИ

Є чимало даних для реконструкції одягу трипільського населення – знахідки відбитків тканин або їх решток, зображення на статуетках та мальованому посуді.

Види поясів та перев'язей, зображених на трипільських статуетках (за А.Погожевою).

Насамперед слід відзначити, що у мідному віці населення на території сучасної України вперше замість шкіри вдягнулося в одяг з тканин. Десь на початку середнього періоду, тобто у другій половині V тис. до Христа, різко зменшується число знахідок різноманітних скребачок та іншого обладнання для обробки шкіри.

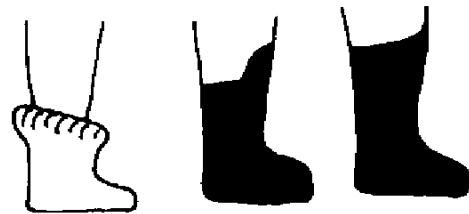
Ткацтво – одне з епохальних винаходів мідного віку. При розкопках знайдено прясельця, а також рештки вертикальних ткацьких верстатів – глиняні грузи до них. Такі станки в часи трипільських протоміст були майже в кожному будинку, а в деяких – і по два. З розвалів глиняних важків, знайдених під час розкопок, можна приблизно встановити ширину тканин, які виготовлялися. Таким чином можна було виготовляти тканини всіх типів шириною до 1-1,5 м. Знайдено відбитки різних тканин – від мішківини до досить тонкого полотна.

Фахівцями виявлено факт виготовлення узорчастих тканин. Тканини, які виготовляли з рослинних волокон, фарбували мінеральними або рослинними фарбами. Судячи з орнаменту на статуетках, на середньому етапі культури надзвичайно популярними були тканини з горизонтальними смугами червоного кольору. Є зображення геометричних фігур, рослин на “одязі” статуеток. Можливо це набивні тканини, можливо – аплікація або вишивка.

Трипільці використовували як нижній одяг нараменні пов'язки, у виготовленні яких помітний неабиякий творчий пошук, якому б позаздрили і деякі сучасні модельєри. Відомо, що нараменні пов'язки були різних типів – О.Погожева, вивчаючи зображення на трипільських статуетках, нарахувала їх вісім. Виготовляли їх з тканини, прикрашали бахромою, робили зав'язки з китицями на кінцях. На деяких із статуеток

зображено, напевне, той одяг, який використовували під час культових церемоній.

Про покрій верхнього одягу свідчать зображення на посуді та орнаментация статуеток. Можна говорити про наявність довгих суконь, іноді з бахромою знизу, з різними типами вирізу коміру, спідниці, нараменні пов'язки. Існували різні типи поясів: з мотузки – в один або кілька обертів, плетених, з тканин або шкіри, в тому числі з нашивними прикрасами. За зображеннями на статуетках відомо 9 типів поясів. Чоловічий костюм доповнювала перев'язь – через праве або ліве плече, навхрест. Вона підтримувала пояс, на якому висіла зброя – сокира – молот. Перев'язі та пояси воїнів прикрашали металевими чи кістяними платівками або бляшками, як це показано на деяких статуетках. Воїни, можливо, використовували шкіряні куртки, на які нашивали мідні бляхи різних типів. На одяг для краси, та щоб підкреслити статус власника чи власниці нашивалися мідні (а може і золоті), або кістяні бляшки.

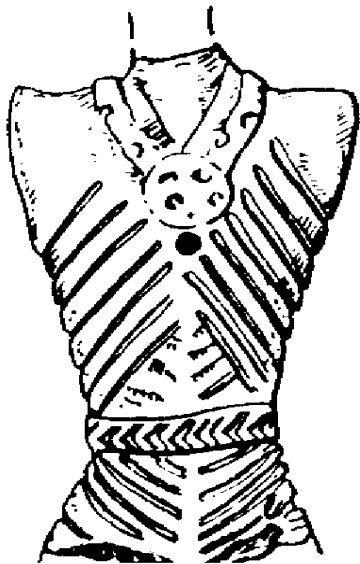
Взуття, зображене на трипільських статуетках (за А.Погожевою).

Відомі три типи взуття, на всі пори року. Є його зображення як на статуетках, так і глиняних виробів у вигляді постолів або чобіт з відігнутими халявами. Взуття, напевне, робилося шкіряними. Це чобітки, з халявами нижче коліна, іноді відігнутими назовні, деякі – з “підв'язками” під коліном, півчеревики – вірогідно, типу постолів, та сандалі – підощва з двома ремінцями.

З хутра або тканини робилися короткі, до пояса, жилетки, зображення яких зустрічаються на жіночих статуетках. Скільки ж часу було потрібно трипільським жінкам, щоб виготовити одяг? Г.Коробкова провела кілька експериментів, які дозволили відповісти і на таке запитання. За прототип для одягу було обрано зображення на мальованих посудинах з пізньотрипільських поселень Костешти II та Бринзени III. Працювали дві жінки, які отримали в своє розпорядження дві вичинених шкіри барана та козла, два ножі та дві проколки з кременю, дві кістяні голки. На крій спідниці та жилетки за допомогою крем'яного ножа

знадобилося 2 години 50 хвилин. Шили їх кістяними голками, роблячи отвори для ниток проколками з кременю. На це пішло ще 45 хвилин. Разом – майже три з половиною години. З цього було зроблено висновок, що одна жінка могла зшити подібний костюм за шість з половиною – сім годин.

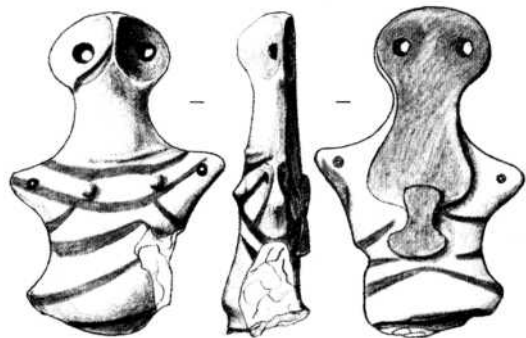

Статуетка з зображенням мідної бляхи та пояса. Культура Кукутені (за А. Погожевою).

Відомі на статуетках зображення кількох типів головних уборів - грибоподібної форми або схожого на шапку з підгорнутими краями. Частина одягу виготовлялася як і раніше, зі шкіри, але її добре обробляли. Знайдено численні знаряддя з каменю, які використовували при обробці замші та при пошитті виробів з неї.

Одяг доповнювався численними прикрасами, відомими за розкопками та зображеннями на пластиці. Це, насамперед, різноманітні намиста з мідних, кам'яних, бурштинових і навіть скляних намистин

(найдавніше у світі скло!) та морських або річкових молюсків.

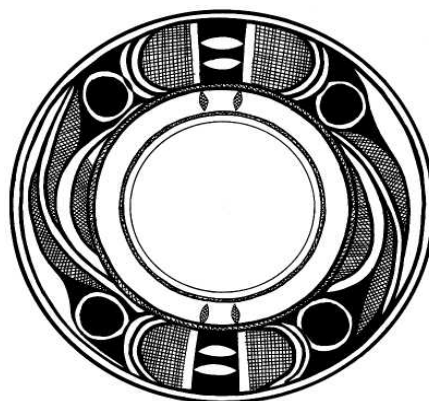

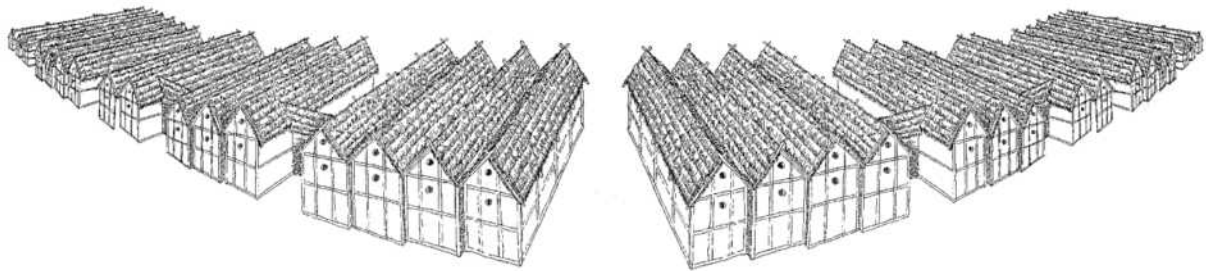
Зображення татуювання та зачіски на жіночій статуетці з Криничок. Трипілля В-II. Розкопки В. Антоновича.

На шиї носили також амулети у вигляді круглих або антропоморфних мідних блях. Знайдено також різноманітні мідні і срібні (в усаївських курганах) кільця. Були відомі браслети різних типів: пласкі, в один або кілька обертів. На статуетках, крім того, зображено принаймні десять типів зачісок, звичайно - жіночих. Переважає зібране на спині у різні типи вузлів волосся, є заплетене у чотири коси. Іноді розмальовували обличчя. Є думка, що орнамент на статуетках зображає татуювання або малюнок, який наносився фарбою на тіло під час певних обрядових дій.

Якщо врахувати різноманітність статуеток на землях від Карпат до Дніпра, то одяг трипільського населення відображає як певні територіальні, етнографічні особливості, так і зміну певних уподобань з часом. Крім того помітно, що одяг відбивав положення його власника в суспільстві (перев'язі, пояси, окремі типи прикрас), існував, як припускають, спеціальний одяг для культових церемоній.

Ось так виглядали трипільці і таким було їх повсякденне життя.

ТРИПІЛЬСЬКА АРХІТЕКТУРА

З трьох ознак цивілізації, про які йшлося на початку нашої розповіді, однією з основних є наявність монументальної архітектури. Це важливо для такої науки, як археологія. Адже цілком реально виявити сліди визначних споруд під час розкопок і тоді один з доказів того, що ми маємо справу з справжньою цивілізацією вже у нас в руках. Отож чи була у трипільців монументальна архітектура?

У мідному віці було закладено основи архітектурної справи. Трипільці почали будувати значні за розмірами і складні за конструкцією будівлі, у тому числі - двоповерхові, різноманітні оборонні споруди. Спеціальних знань вимагало прив'язування до місцевості та планування забудови трипільських поселень - гігантів. Масштаби будівництва в Трипіллі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати, як одну з ознак цивілізації.

Поняття "архітектура", "зодчество" визначають, як мистецтво споруджувати будинки, інші споруди для обслуговування та забезпечення різноманітних потреб суспільства.

Архітектура взагалі виникає на самих ранніх етапах розвитку людського суспільства. В завдання архітектури входить планування

комплексів споруд та їх частин. Власне діяльність по створенню таких комплексів поєднує архітектуру з містобудуванням. Монументальна архітектура вирізняється своєю величиною і значимістю художнього змісту, які знаходять вияв, як правило, у грандіозних, узагальнених формах. До числа творів монументальної архітектури відносять, громадські споруди, монументи, настінні розписи тощо. Ці твори роблять, як правило, з тривких і довговічних матеріалів. Монументальне мистецтво підпорядковане значним суспільним і державним завданням та "працюють" на популяризацію в широких масах значних суспільних та релігійних ідей, які лежать в основі монументальних споруд.

Наскільки ці визначення співпадають з матеріалами із розкопок трипільських поселень? Питання слушне, адже на перший погляд чи маємо ми право оцінювати, як монументальні, споруди від яких до наших днів дійшли лише купи обпаленої глини з відбитками колотого дерева та сліди ям від стовпів?

На нашу думку, певні підстави все ж є. Адже це був час, коли історія, чи точніше - праісторія бігатьох мистецтв лише починалася, але цей початок був величним і вражаючим.

ПЛАНУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

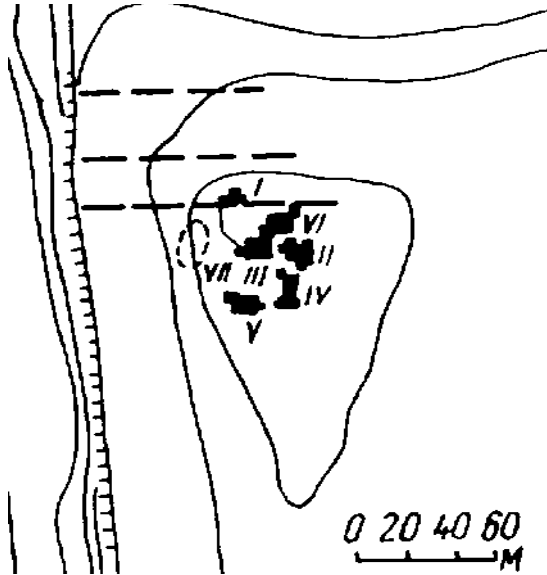
Тривалий час єдиним засобом встановити планування трипільського поселення були його суцільні археологічні розкопки. За 150 років досліджень налічується не більше 20 таких поселень. Серед них такі відомі пам'ятки, як Коломийщина-1, Гребені, Траян, Хебешешті, Костешти-4, Бринзени-3. Проте на більшості поселень розкопано від одного-двох до кількох десятків жител, і планування встановлено досить приблизно. Зрозуміло, що такий спосіб вивчення

планування давніх поселень надто коштовний, вимагає тривалого часу та зусиль археологів. А трипільські протоміста площею в десятки і навіть сотні гектар таким чином дослідити взагалі неможливо.

Планування поселень нині можна встановити не лише на підставі розкопок, але й аерофотознімків та геомагнітної зйомки. Завдяки таким археометричним дослідженням у розпорядженні археологів є плани понад 80

поселень різних періодів на всій території поширення культури. Тобто за останні 20 років джерелознавча база з питання планування поселень зросла у чотири рази! Наведемо приклади поселень різних періодів, досліджених за останні 30 - 40 років, типові для різних періодів та різних районів поширення трипільської культури.

План найдавнішого в Україні трипільського поселення біля с.Бернашівка. Біля 5400 р. до н.е. За В.Збеневичем.

Коли трипільці тільки-но прийшли на землі України, їхні поселення були невеликими. Одне з найдавніших (біля 5300 р. до Христа), поселення Бернашівка на Дністрі налічувало 7 будівель. Воно було розташоване на пагорбі площею у півтора гектари, підвищенні першої надзаплавної тераси у 200 метрах південніше гирла р. Жван. Для встановлення планування поселення ще до початку розкопок Г. Загнієм на площі 1 га було проведено геомагнітну зйомку. Всього виявили 7 аномальних зон різних розмірів. Шість з них розташовувалися по колу діаметром бл. 30 метрів, сьома - всередині кола. Вони і були розкопані експедицією під керівництвом В.Г. Збеневича. Досліджено було рештки житла в центрі (житло 3) та п'ять - з числа розміщених по колу.

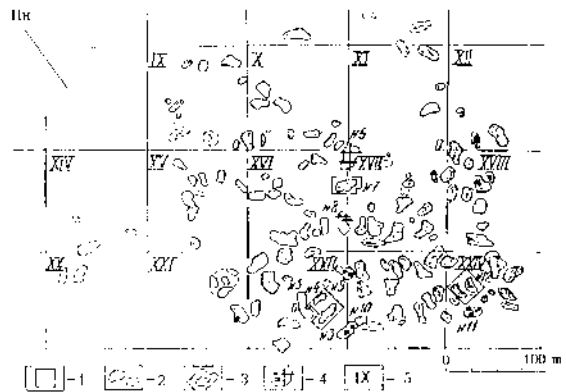
Розкопки показали, що розміри жител не перевищують 3 - 6 м у ширину та 7 - 14 м в довжину. На місці так званого житла 7, виходячи з цих параметрів, мало бути не менше двох стандартних споруд. Ймовірна кількість будинків цього ранньотрипільського поселення могла досягати 9.

Для середнього періоду трипільської культури характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу. Саме ж коло з часом набуває виду витягнутого еліпсу, кількість таких планувальних структур могла досягати трьох - чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипіллі з'являються величезні поселення - протоміста площею 100 - 300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші - переважно в східному ареалі

поширення культури. В їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках.

Поступово зростають розміри та змінюється традиція планування невеликих поселень. Так, у Подністров'ї на етапі В - II відомі селища з 100 - 120 будівель, поділені на чотири квартали з забудовою в центрі (Конівка на Дністрі, Главан в Молдові), виділяються центральні будівлі на поселеннях, у точці поєднання цих кварталів. У Конівці таку будову розкопано, вона виявилася святилищем. Помітною стає тенденція до виділення садиб з двох - трьох споруд (Шкарівка на Росі).

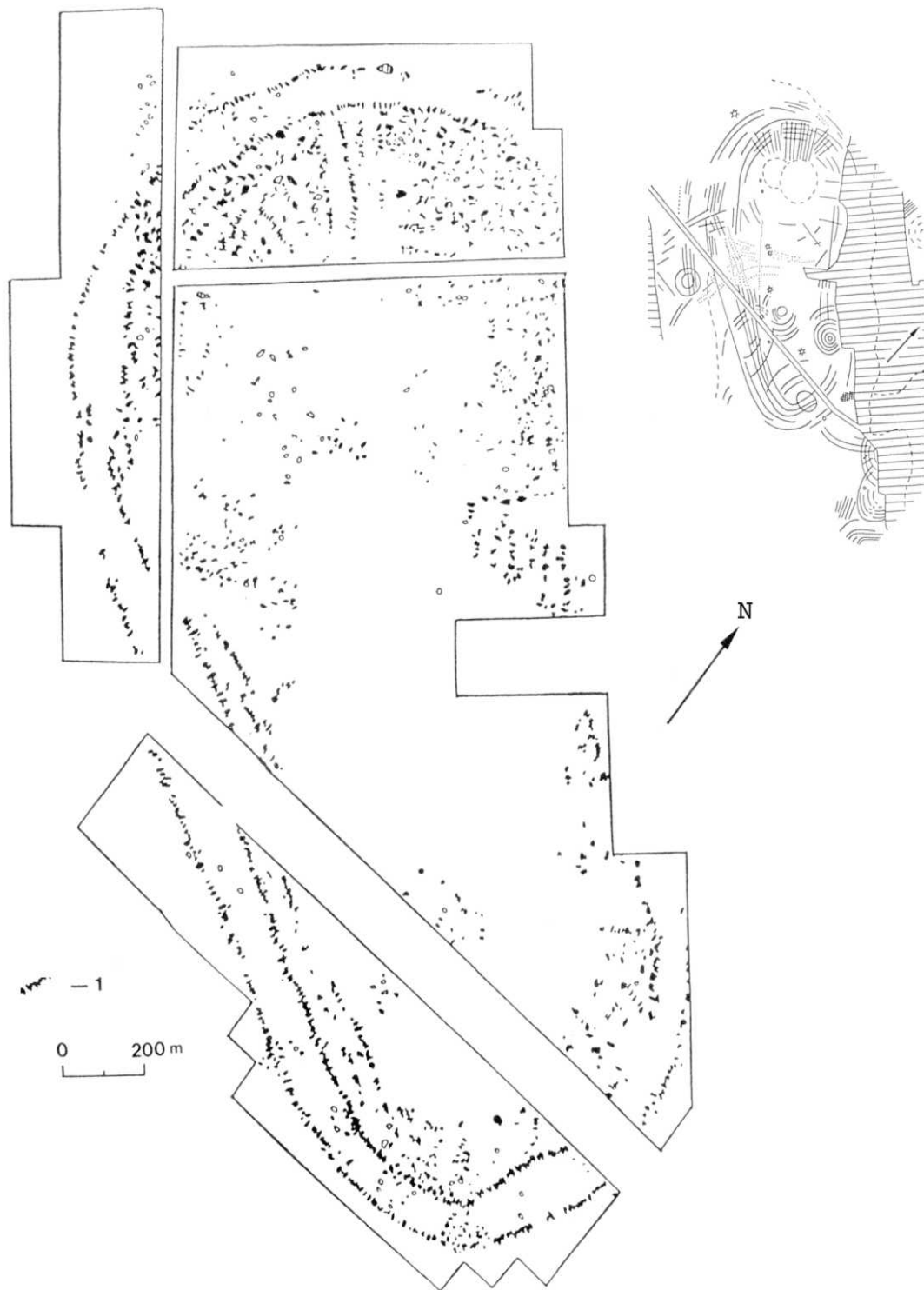
Найбільш складними за плануванням були величезні пізньотрипільські поселення Побужжя. Планування двох з них встановлено за допомогою магнітної зйомки. Найбільше з відомих нині розташоване на полі між селами Тальянки та Легедзине Тальнівського району Черкаської області. Воно займає мис між річкою Тальянка та її правою притокою. Відкрите було свого часу В. О. Стефановичем, який зафіксував на цьому мису кілька поселень, які фактично були частинами найбільшого з відомих в Україні трипільських протоміст.

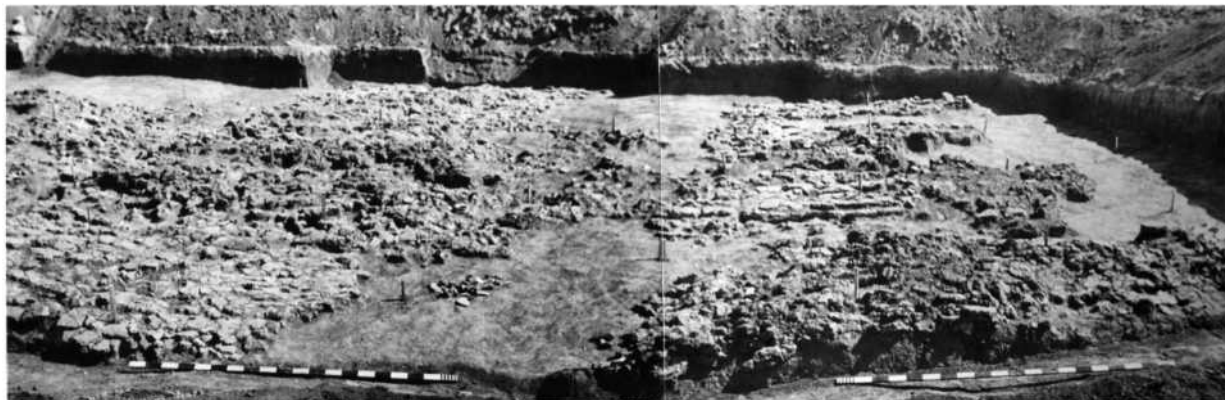
План поселення етапу В-II (біля 3800 р. до н.е) біля с. Конівка за даними магнітної зйомки (за В.Дудкіним).

Проте лише широке застосування археометричних методів досліджень відкрило шлях до з'ясування справжньої природи цієї пам'ятки. У плані поселення нагадує овал, трохи розширений з північного боку. По довгій вісі його довжина досягає 3 км, по короткій - від 1, 8 км на півночі до 1, 1 км на південному сході. Загальні розміри та обриси поселення встановлено спочатку за даними дешифрування аерофотознімків К. Шишкіна та поверхневими спостереженнями В. Круца. Встановлена площа склала 4, 5 кв. км, або 450 гектар, що відповідає приблизно площі Києва часів Ярослава Мудрого.

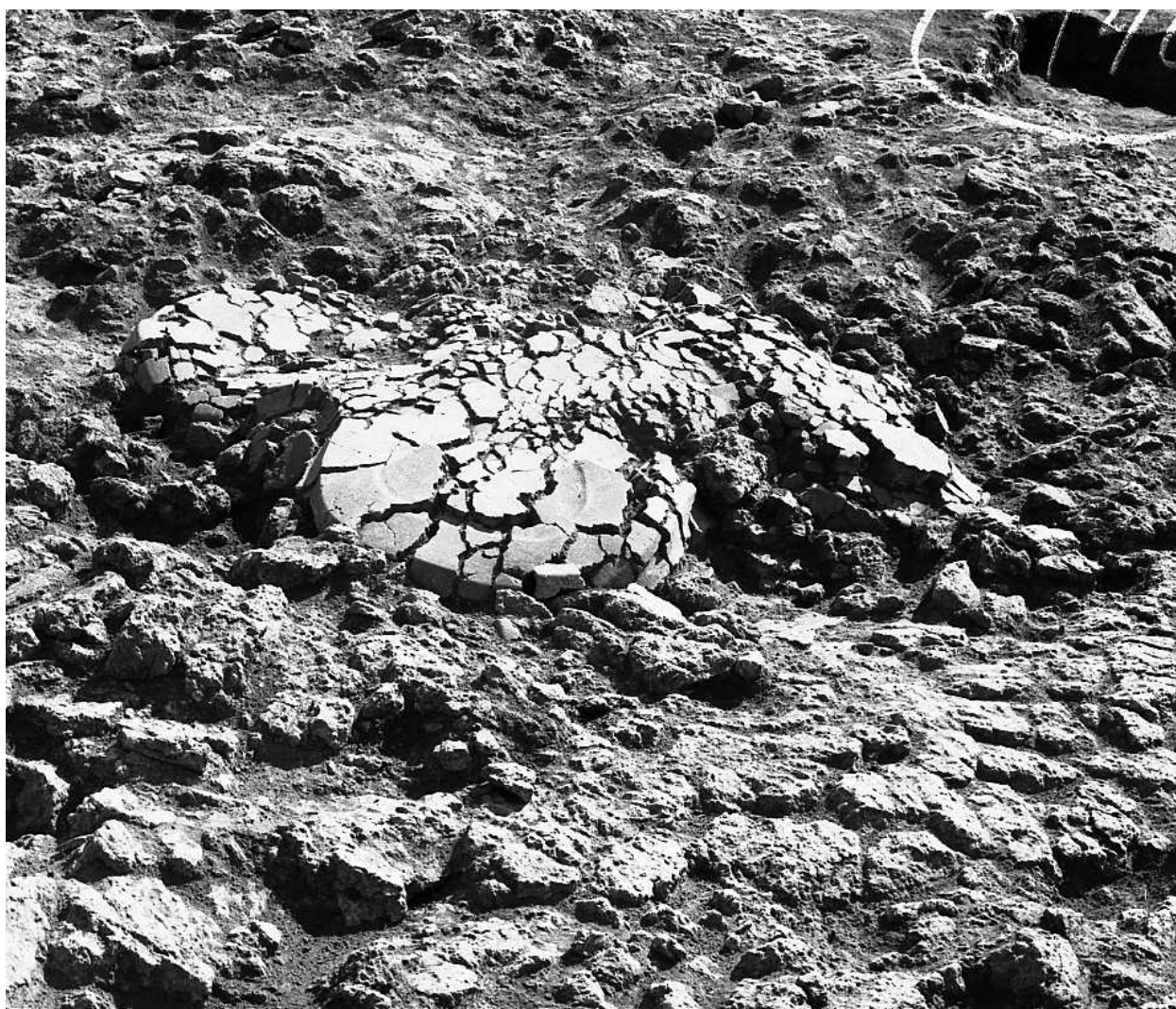
На дешифрованому К. В. Шишкіним аерофотознімку добре помітно овальне в плані поселення з розширенням в північній частині. На різних ділянках нараховується від 3 до 4 - 7 рядів забудови. У північно-західній частині поселення можна налічити до 20 радіальних вулиць, у тому

План трипільського поселення - протоміста між селами Тальянки та Легедзине Тальнівського району Черкаської області за даними магнітної зйомки та аерофотозйомки (в правому куті). Умовні позначення : 1 - залишки спалених жител трипільської культури. (За В.Дудкіним та К.Шишкіним).

Прибудовані одне до одного житла читаються на аерофотознімках, як суцільні лінії. Поселення Володимирівка розкопки Т.Пассек, 1946 рік. Про те, що перед ними одне з найдавніших трипільських протоміст між Бугом та Дніпром археологи дізнаються через двадцять п'ять років.

Володимирівка, розкопки Трипільської експедиції 1936 року. Залишки хрестоподібного жертівника, відкриті під час розкопок трипільського житла.

числі дві широкі. В центральній частині позначено місця зруйнованих будівель, а також значну незабудовану площу. Цікаво, що у північно-західному секторі на знімку читається третій ряд забудови паралельний внутрішньому периметру. Його досить погано видно на плані за даними магнітної зйомки. Можливо, ми бачимо наслідок перебудов на цій ділянці, які зафіксовано більш високоточною магнітозйомкою. У південно-східному секторі пам'ятки на аерофотознімку помітні курганні насипи, що перекривають ряди решток трипільських жител.

Планування північної частини поселення в Тальянках за даними магнітної зйомки (фрагмент плану).

Слід відзначити, що магнітна зйомка суттєво доповнила і уточнила дешифрування аерофотознімків. Проведена в 1983 - 1986 рр. В.П. Дудкіним вона охопила лише доступну частину пам'ятки (решта - зруйнована при будівництві шосе Умань - Черкаси, колгоспних ферм, перекрита городами та західною частиною сучасного села Тальянки) - 232 га з приблизно 450 га її загальної площі за попередніми даними, тобто біля 50%. У результаті на 232 га було зафіксовано біля 1400 аномалій різних розмірів. На думку В. О. Круца загальна кількість будівель на поселенні мала б бути біля 2700.

Фрагмент плану Тальянок з частинами овальних структур забудови.

На плані поселення складається з двох овальних структур, вписаних одна в одну, відстань між якими не забудована і складає від 70 до 100 м. Зовнішній периметр, складався з прямокутних на плані будівель, орієнтованих по довгій вісі до центру поселення. Інтервал між ними - від 2 до 8 метрів, як показали розкопки В. Круца. З південного заходу, протягом майже 1200 метрів внутрішній периметр було посилено третім рядом будівель, який було зведено на віддалі 40 - 50 м у внутрішній частині поселення - знов було залишено незабудований простір між рядами будинків. Принаймні у чотирьох місцях прохід між зовнішнім та внутрішнім периметрами було заблоковано групами з 10 - 20 споруд, які йшли поперек цього коридору. Дві таких ділянки простежено у південно-східному секторі (саме на них виходив правий фланг третього ряду жител) та дві - у північно-західному секторі. Причому в останньому випадку поблизу знаходився в'їзд на поселення через внутрішній периметр. У північно-західному секторі можна визначити також в'їзд на поселення цікавої конструкції: ряд жител внутрішнього периметру тут розмикається і кінці ніби накладаються один на інший. При цьому посеред проходу стоїть окрема будівля. На плані внутрішній периметр виглядає більш щільним, ніж зовнішній. Чим не цитадель давнього міста?

Центральна частина поселення була забудована нерівномірно. Найбільше аномалій від жител зафіксовано у північно-західній частині. Тут простежуються радіальні ряди будівель - біля 10 та кварталоподібні структури. Ці дані підтверджено розкопками В. Круца та С. Рижова, які дослідили рештки 4 жител, що являли собою закінчення однієї з радіальних вулиць і ще 7 будівель - частину іншої вулиці. В обох випадках будинки розміщувалися довгими сторонами одна паралельно іншій та торцями - до "червоної лінії". Довжина будівель від 10 до 14 м, ширина - 4 - 6, 5 м. Біля одного з жител було розкопано землянку, в якій, на думку авторів, жили його власники в період будівництва. Одна з вулиць, яка йшла від в'їзду у центральну частину, мала ширину від 40 до 50 метрів і простежується в довжину майже на 300 м.

У південно-східній частині селища також помітні радіальні вулиці, проте збереженість цієї частини не дає змоги повністю реконструювати систему планування. Мабуть теж з причини руйнування оранкою в центрі маємо простір розмірами 900x300м (біля 30 га), який взагалі вільний від забудови. З цією площею на північно-західній стороні межують окремі групи жител. Одна з них являє собою на плані коло діаметром 60 - 80 м. Вона складається з 7 прямокутних на плані аномалій розмірами 10 - 15x4 - 6 м. Цікаво, що на це коло мала б виходити описана нами раніше широка вулиця, яка йде з північного заходу, проте віддаль до її зафіксованого закінчення близько 400 метрів. За межами овальних структур відмічено скупчення з 24 аномалій у північно-західному секторі на віддалі від 10 - 20 до 100 м від зовнішнього овалу, причому 5 з них утворюють ряд, паралельний зовнішньому периметру. Можливо, перед нами остання спроба розширення поселення чи сліди невдалого започаткування зовнішнього периметру.

На поселенні в Тальянках на сьогоднішній день археологами за 28 років досліджено близько 30 об'єктів різних типів - в основному, це рештки згорілих будинків. Встановлено, що більшість із них мали два поверхи. Житловим, як правило, був другий поверх, перший мав господарське призначення. Частина - до 25% споруд, на думку В. Круца, мали господарське призначення. Усі будівлі у Тальянках згоріли внаслідок пожеж - випадкових або зумисне влаштованих, про що свідчать обпалені деталі інтер'єру, повторний випал решток посуду, знарядь праці з каменю. На спорудження стандартної будівлі потрібно до 25 кубічних метрів деревини, чого на думку фахівців було досить для утворення при пожежі тих залишків, які досліджено археологами. Поселення в Тальянках віднесене до етапу С-I і належить до томашівської групи трипільських пам'яток. Може бути датоване першою половиною 4 тис. до н. е.

Подібною була забудова Майданецького (260 га), де рядів-овалів було вже не два, а чотири. Поселення - протомісто біля с. Майданець Тальнівського району Черкаської області було розташоване на краю вододілу, частково займаючи долину річки Тальянки в урочищі "Майдан". Зі сходу урочище обмежене долиною річки Тальянки (права притока р. Гірський Тікич, басейн Південного Бугу). Лівий берег річки похилій, правий - крутий, з ухилом до 15 градусів. Із заходу місце розташування поселення було обмежено долиною, по дну якої протікав безіменний струмок. Ця місцевість нині має назву Широка Долина. Таким чином трипільське поселення з трьох боків було обмежене природними рубежами. З напільної сторони частина перемички перетиналася глибоким яром, по дну якого протікав струмок (ур. Махтейка).

Планування трипільського Майданецького може бути досліджене на підставі вивчення аерофотознімків, плану за даними магнітної зйомки та результатів розкопок. На аерофотознімках добре помітні еліптичні структури, помітна квартальна забудова в центральній частині поселення. В окремих місцях помітні навіть поодинокі будівлі, площі, "вулиці", в'їзди на поселення.

У цілому співпадає зі знімком більш детальний, магнітний план Майданецького. Розміри та розміщення 1575 жител визначено за магнітними аномаліями від їх решток. Частина з них розташована в чотирьох еліптичних структурах, які вписані одна в одну. Еліпси нами пронумеровано від центру до країв поселення. На різних ділянках ці структури виглядають по-різному. Найкраще помітно перший, або центральний еліпс та другий, який відділено від нього незабудованою площею. У південно-східній частині поселення помітно чотири ряди будівель, а у північно-західній та північно-східній - лише три.

Будівлі, що включені до еліптичних структур, орієнтовані, як правило, по довгій вісі до центру поселення. У центрі пам'ятки, в оточенні першого овалу забудови знайдено 500 аномалій від жител. Це майже третина від загального числа аномалій. Частина з них, особливо в північній частині поселення, вишикувана по лініях, обриси які нагадують вулиці та квартали. Деякі "вулиці" починаються від в'їздів на поселення. Довжина

деяких з них досягає 100 - 200 метрів. У північній частині декілька "вулиць" стикуються під прямим кутом, можна виділити замкнені структури, що нагадують квартали. Саме тут відмічено найбільші за площею аномалії. Так, комплекс "Н" має площу біля 600 кв. метрів.

У центральній частині досліджено три житлово-господарчих комплекси. Серед них найбільшим виявився комплекс "М" - розмірами 27x7 метрів. Це була двоповерхова будівля загальною площею біля 380 кв. метрів. На другому поверсі вона мала два приміщення, одне з них - менше - з пофарбованою в червоний колір підлогою, друге, більше - з глиняними лавами вздовж чотирьох стін. Можливо, цей будинок був місцем зібрань певної громади. Решта комплексів мала скромні розміри і може бути віднесена до стандартної забудови поселення.

На плані помітно кілька значних за площею незабудованих ділянок у центрі поселення. Вони мають площу від 1 до 3 - 4 гектарів. Є декілька пояснень щодо цих місць. Не виключена можливість, що культурний шар тут зруйновано оранкою і магнітні аномалії не було через це зафіксовано. К. В. Шишкін висловив припущення, що тут стояли глинобитні будівлі, які не були з якихось причин знищені пожежею, що поклала край існуванню Майданецького. Отже, магнітні аномалії просто не утворилися. Однак сліди цих будівель не вдалося прочитати на наявних аерофотознімках. Таким чином, ці ділянки взагалі могли лишатися незабудованими.

Перший, центральний еліпс, що оточував "вулиці" та "квартали", мав розміри 800x1200 метрів. Тут, тісно одна біля одної, стояло 225 будівель різних розмірів. Всі вони по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення. Інтервал між будинками був від 0, 5 до 1 - 2 м. Як показали розкопки, вони були конструктивно з'єднані один з одним. З центрального овалу досліджено залишки комплексу "Ж" - кількох жител, перекритих насипом кургану ранньобронзового віку. Тут було розкрито значну площу - понад 2000 кв. метрів. На думку К. В. Зінковського, на віддалі кількох метрів від торців жител з напільної сторони проходила глинобитна стіна, опливи якої виявлено під час досліджень. Разом з тим є підстави сумніватися в виділенні на фоні ґрунту опливи цієї стіни.

Далі, за стіною, розкопано яму VI, заповнену сміттям. Вона виникла як котлован для видобутку глини під час будівельних робіт. Адаже на спорудження кожного житла йшло кільканадцять кубометрів цього матеріалу, який змішували з половиною. На плані поселення помітно кілька в'їздів до центральної частини, які мають продовження у вигляді "вулиць". Простір між центральним та другим овалами не було забудовано. Відстань між ними складає від 70 до 100 метрів на різних ділянках. Можна вважати, що це було зроблено в оборонних цілях. Адаже саме ця відстань відповідає прицільній дистанції стрільби з лука - улюбленої зброї трипільців.

Другий овал забудови мав розміри 1000x1400 метрів і нараховував, за даними магнітної зйомки, 165 жител. Слід, однак, врахувати, що не менше 20 відсотків другого овалу не було охоплено магнітозйомкою. Це трапилося тому, що північно-східна частина поселення нині знаходиться під забудовою. Крім того житла, що

План поселення - протоміста біля села Майданецьке Тальнівського району Черкаської області, складений в 1971 - 1974 рр. за даними магнітної зйомки. Загальна площа поселення - біля 200 гектар.
Умовні позначення: 1- аномалії від решток жител; 2 - можливі аномалії від жител; 3 - житла, перекриті курганом бронзового віку; 4 - ставок. (За В.Дудкіним).

виходять на схили річкової долини було зруйновано в 1973 р. під час корчування саду, який тут ріс.

Виходячи з щільності забудови, типової для першого овалу та даних розкопок другого, тут мало б бути принаймні вдвічі більше жител десь до 330 - 350. Саме у другому овалі було проведено найбільші розкопки - досліджено рештки 25 житлово-господарчих комплексів. На дослідженій ділянці житла по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення і стояли впритул одне до одного, з інтервалом не більше 1 - 1, 5 метра, так само, як і у центральному овалі. Тобто поселення мало ще одну лінію з прибудованих одне до одного жител.

План поселення біля с.Майданецького, складений на підставі аерофотозйомки (За К.Шишкіним).

У південно-східній частині поселення другий еліпс забудови місцями змикався з третім. Простір між ними забудовано досить хаотично житлами різних розмірів - за винятком невеликої ділянки у північно-західному секторі поселення. Цікавим є скупчення приблизно з 20 будівель, які утворюють ніби поселення в поселенні.

Третій овал забудови мав розміри 1200x1800 метрів. В ньому нараховано 115 комплексів. Тут так само частина пам'ятки знаходиться під сучасною забудовою та зруйнована на схилі річкової долини - отже загальне їх число теж мало б бути дещо більшим. Третій еліпс забудови добре помітно у південно-східній та південно-західній частинах поселення. Він зникає у північній його частині. Четвертий овал забудови мав розміри 1300x1900 метрів і нараховував за даними магнітної зйомки до 130 споруд. До цього числа теж слід було б додати певне число споруд з ділянки під сучасним селом. Крім того, у східній частині поселення кілька

десятьків жител, які стояли колись у заплаві р. Тальянки, тепер поховані під водою ставка. На його дні нині знаходять фрагменти посуду та обпалену глину - рештки трипільських жител. Місцями на плані споруди четвертого еліпсу змикаються з третім. Досить чітко ця структура простежена з напільної сторони, однак інтервал між житлами тут досить значний і вони не утворюють суцільної забудови, як ми це спостерігали у першому та другому овалах. Простір між третім та четвертим овалами хаотично забудовано, причому особливо щільно - над Широкою Долиною, у найбільш захищеному місці. Житла в четвертому овалі різних розмірів. Так, розкопаний тут комплекс "И" має розміри 22x9м і налічує не менше п'яти приміщень на двох своїх поверхах.

За межами четвертого овалу було виявлено кілька десятків магнітних аномалій, у тому числі досить сильних. Висловлювалися припущення, що тут могли розташовуватися виробничі комплекси, а значні аномалії належать гончарним печам. Однак археологічні розкопки на цій частині поселення поки що не було проведено і питання лишається відкритим. Свого часу висловлювалися припущення про існування з напільної сторони рову, який мав захищати поселення з найбільш приступного боку - на ділянці між Широкою долиною та яром Махтейка. Однак магнітна зйомка, проведена 1986 року на цій ділянці не виявила слідів такого рову. Немає його і на аерофотознімках.

Залишаються також таємницею світлі кільцеві структури (рови?), виявлені на аерофотознімках за межами поселення на краю мису між Тальянкою та Широкою Долиною. Магнітна зйомка не виявила тут аномалій від жител. Отже, лишається припустити, що тут могли бути якісь споруди іншого типу. На місцевості тут помітні підвищення діаметром до 40 - 60м і висотою 1, 5 - 1 метр. Для розташування курганів ділянка розташована надто низько у заплаві річки. Може, ці кільця - сліди збудованих з дерева святилищ на насипах, оточених ровами. Подібні споруди були поширені у трипільські часи в Центральній Європі. Усі ці місця в Майданці ще чекають на своїх дослідників.

Тип поселень-протоміст проіснував понад 400 років і для його забудови було вироблено саме цю планувальну схему, що включала тисячі жител, поєднаних в овальні структури, з вулицями та кварталами, складною системою укріплень. Перед нами - можливо найдавніші міста Європи.

Планування трипільських поселень в Молдові та на Дністрі теж вивчено із застосуванням магнітної зйомки. До етапів VII та CI відносяться такі поселення, як Конівка та Главан - I. Поселення Главан - I розташоване в 3, 5 км на південний захід від села Главан Дрокійського району Молдови, на лівому схилі широкої долини р. Реута. Заплава Реута в цьому місці заболочена, так само як і ділянка схилу, що прилягає до території поселення з північного сходу. Згідно даних магнітної зйомки, поселення нагадує трикутник в плані, що повторює обриси місцевості, де воно розташоване. Пам'ятка займає площу до 10 га. Тут нараховано 148 різних аномалій. Розміри їх різні. Найбільш типовими є аномалії

підпрямокутні в плані, довжиною 10 - 16 м і шириною 4 - 6 м. Трапляються довгі - до 20 м і широкі - до 10 - 15 м аномалії - частина з них, напевне, є відображенням прибудованих одне до одного жител. Поруч з аномаліями від жител зафіксовано овальні в плані невеликі об'єкти - 2х3 - 5 м - напевне сліди від ям та кар'єрів для добування глини.

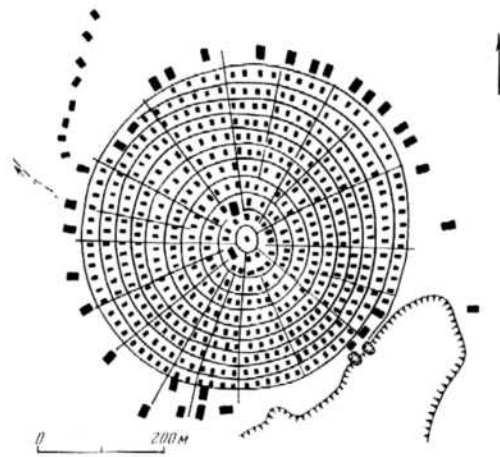
План поселення етапу В-II біля с. Главан (Молдова) за даними магнітної зйомки (За В.Дудкіним).

Житла, розташовані по зовнішньому периметру, орієнтовані хаотично, лише в західній частині вони по довгій вісі направлені до центру. Можна виділити також групи з 6 - 10 будівель у різних його частинах, що утворюють окремі "гнізда". У центрі є площа, в її оточенні - три споруди значних розмірів. З напільної південної сторони ряд жител розташовано досить щільно, інтервал між ними не перевищує 2 - 4 м. По центру є два широкі проходи - до 15 м кожен, посередині між якими - аномалія розмірами 10х10 м. Навпроти входів - незабудована площа розмірами 80х30 метрів.

Про конкретний вигляд археологічних об'єктів певну інформацію дають розкопки, які В. Бікбаєв провів 1981 року на південно-східній околиці поселення. Рештки житла розмірами 6х12 м залягали на глибині 0, 25 - 0, 6 м від поверхні і були пошкоджені глибокою оранкою. Вони склалися з двох шарів обпаленої глиняної обмазки загальною товщиною від 5 до 9 см. На підлозі житла виявлено рештки печі та вимосток з глини, розвали посудин - понад 140 виробів різних типів, знаряддя праці, статуєтки. Датуються поселення Главан першою половиною 4 тис. до н. е.

Викликає подив планування поселення Петрени в Молдові. На аерофотознімку прочитані одинадцять кіл забудови і радіальні вулиці. Поселення оточене великими спорудами. На думку В.маркевича вони могли грати роль оборонних башт по периметру селища. На жаль, перевірити цей план вже ніколи і нікому так і не вдасться, адже на місці селища площею в 30

гектар (одного з найбільших в Молдові) було закладено виноградник.

План поселення етапу С-I біля с.Петрени (Молдова) за даними аерофотозйомки (За В.Маркевичем).

У Середньому Подніпр'ї в цей час зберігалися архаїчні планувальні структури, де в малих поселеннях житла розміщувалися по колу (Коломийщина - 1), в центрі будувалося два - три комплекси.

Вид на укріплене ровом і валом трипільське поселення етапу СII біля м.Жванець.

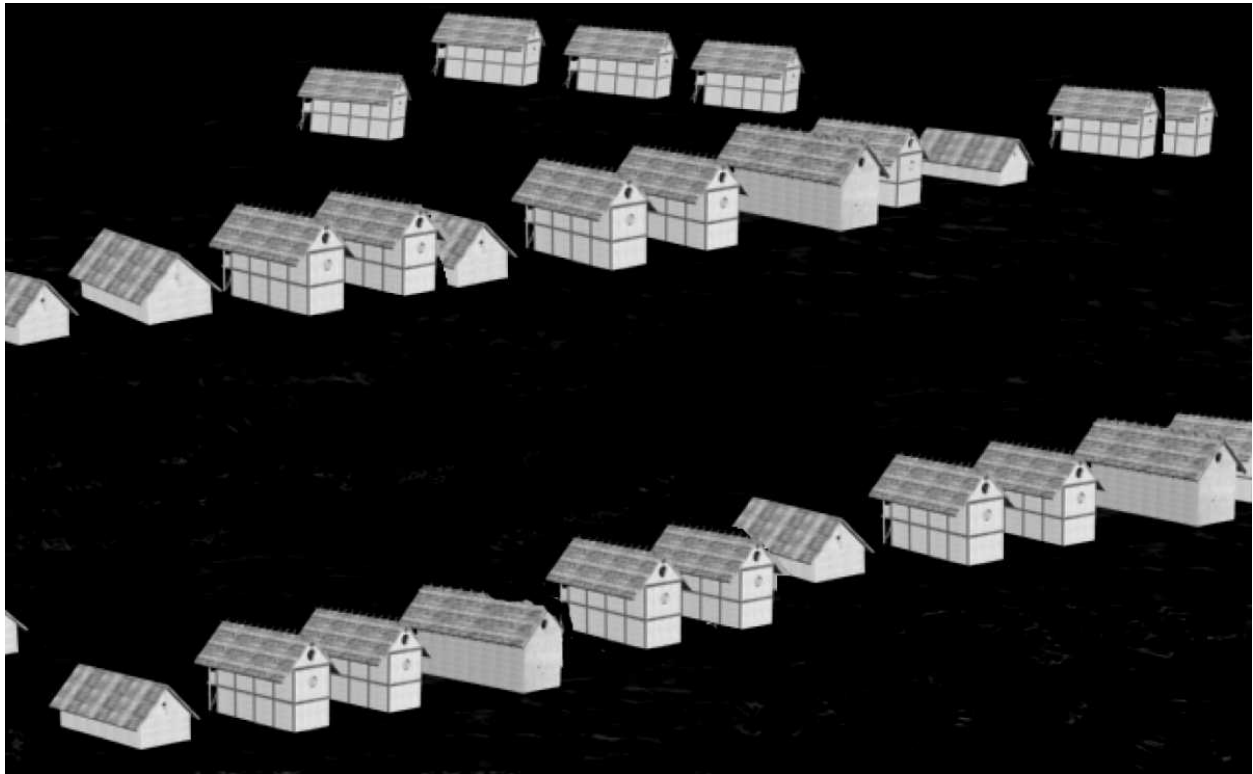
На найпізніших етапах Трипільля з'являються (у Молдові, Подністров'ї, на Поділлі) поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Бринзени - Циганка, Жванець - Щовб, Паволоч, Поливанів Яр - III та ін.). Поселення у Жванці, досліджене Т. Г. Мовшею, було укріплене ровом та валом, обкладеним камінням. Поселення Костешти - IV в Молдові захищала потрійна лінія укріплень з ровів та валів. Ширина валів, які збереглися на висоту до 1. 6 м складає 6 метрів. Ширина ровів у верхній частині досягала 5 м, а глибина - 2. 4 м. Тобто навіть сьогодні віддалі до вершини валу з dna рову сягає 4м, а в давнину вона мала бути більшою. По гребеню валу, напевне, йшов палисад - отож фортеця виглядала цілком солідно. Такі городища прикривали цілі річкові долини,

слугували притулком для жителів навколишніх селищ у разі небезпеки.

Слід згадати пізньотрипільське поселення біля с. Казаровичі на Дніпрі, де розкопано кільцеві рови, вписані один в один, діаметром близько 70 м. Укріплення захищали лише центральну частину селища. За часів пізнього Трипілля подібні укріплення відомі на території Польщі, Словаччини - у різних археологічних культурах.

На всіх етапах Трипілля існували сезонні селища, більшість з яких була пов'язана з мисливством або рибальством (поселення в районі Гарду на Південному Бузі, Григорівки (Ігнатенкова гора) на Дніпрі та ін.), які склалися з тимчасових легких наземних або напівземлянкових жител, навколо яких знайдено багато господарських ям.

Забудова поселення - протоміста. Комп'ютерна реконструкція (виконавець М.М.Відейко, керівник М.Ю.Відейко.)

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ

Архітектуру трипільських поселень можна вивчати на підставі даних археологічних досліджень, а також глиняних трипільських моделей жител або їх частин, знайдених під час цих розкопок. Що ж знаходять археологи, розкопуючи рештки трипільських жител? Відома нам історія розкопок поселень трипільської культури налічує близько 150 років. Увесь цей час вчені намагалися розібратися в тому, що саме знайдено під час розкопок, що являють собою ті купи перепаленої глини, перемішані з уламками посуду - чи то давні будівлі, чи рештки гробниць або поховань. Науковими суперечками з цього приводу рясніють сторінки поважних археологічних видань. Скільки лише варіантів реконструкцій давніх будівель було запропоновано!

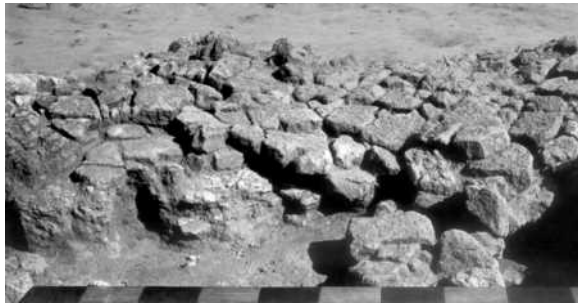
Довгі роки незаперечним авторитетом в археології Трипілля була доктор історичних наук Тетяна Сергіївна Пассек. Саме в її працях можна знайти реконструкції трипільських жител, що стали хрестоматійними. Розповімо коротенько про історію їх створення. Спираючись на результати розкопок кількох десятків трипільських споруд в

Подніпров'ї (насамперед - на поселенні Коломийщина - І біля Халеп'я) у 30 - і роки Т. С. Пассек та її колега Ю. Є. Кричевський запропонували оригінальну реконструкцію трипільського будинку та технології його будівництва.

Вони доводили, що трипільці на вирівнювану поверхню землі вкладали шар дерева (плахи, кругляк), який обмазували зверху сумішшю глини з пологою, або чистою глиною, вирівнюючи поверхню. Утворену поверхню загладжували, вкривали тиньком, а потім випалювали розкладеними на поверхні вогнищами. Утворений глиняний моноліт - точок правив за підлогу, на якій споруджували печі, лежанки, вівтарі - все, що має бути в будинку. Навколо глиняного майданчика - ("площадки" російською або "точка" за українською науковою термінологією першої половини століття) зводили стіни, потім - двосхилий дах. Час від часу підлогу поновлювали, вкриваючи новим шаром глини. Було навіть проведено польові експерименти з обпаленням такого точка, а

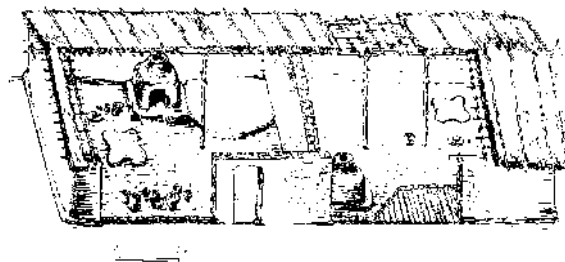

лабораторні дослідження глиняної обмазки ніби - то підтвердили запроповану реконструкцію.

Трипільський точок в процесі розкопок: обпалена обмазка, відбитки колотого дерева, деталі інтер'єру. Поселення Коломийщина, розкопки Трипільської експедиції 1934 - 1939 років. Саме ці матеріали стали основою реконструкції трипільського житлобудування Т.Пассек та Ю. Кричевським. Фото з архіву Інституту археології.

Понад тридцять років ця реконструкція сприймалася без жодних застережень. Навіть за межами СРСР, у Румунії археологи прийняли саме цю версію реконструювання будівель культури Кукутені - Трипілля (і тримаються її досі). Але на початку 70 - х років трипільська археологія у справі теорії житлобудування певною мірою стала на роздоріжжі.

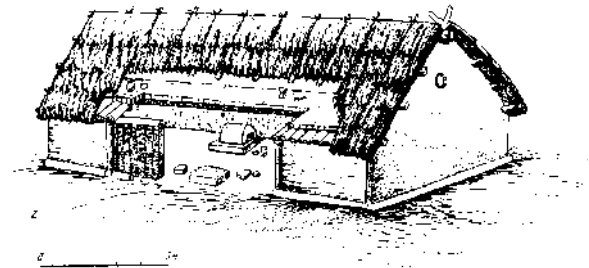

Реконструкція трипільського житла, зроблена Т.Пассек за розкопками у Володимирівці.

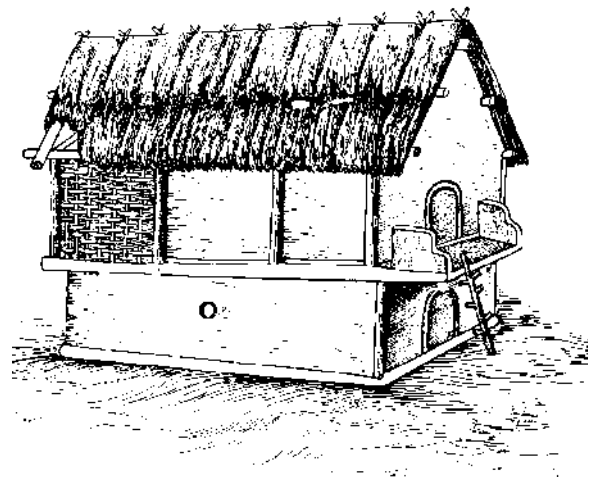
Справа в тому, що виростало нове покоління дослідників, а масштаби польових досліджень у порівнянні з 30-ми, і навіть 50-ми роками, значно зросли. В археології саме кількість нових джерел може привести до появи нових думок, реконструкцій. Вже не був таким визначальним авторитет провідних дослідників, і поява нового погляду на речі стала можливою.

1964 року археолог з Молдови Всеволод Іванович Маркевич запропонував власну, оригінальну реконструкцію трипільського будинку. Головною тезою, підкріпленою результатами власних розкопок на трипільських поселеннях була та, що "точок" - то рештки міжповерхових і горищних перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд. Те, що було на час загибелі будинку в приміщеннях - інтер'єри, посуд, знаряддя праці - перетворилося на "начинку" завалу обпалених вогнем решток дерево-глиняних горищних та міжповерхових перекриттів будинків. Отож, починаючи розкопки у Майданці дослідники мали крім іншого визначитися з тим, що ж вони власне розкопують - "точки" або щось інше.

Його підтримала учениця Т.Пассек, відома на той час дослідниця трипільської культури К.Черниш.

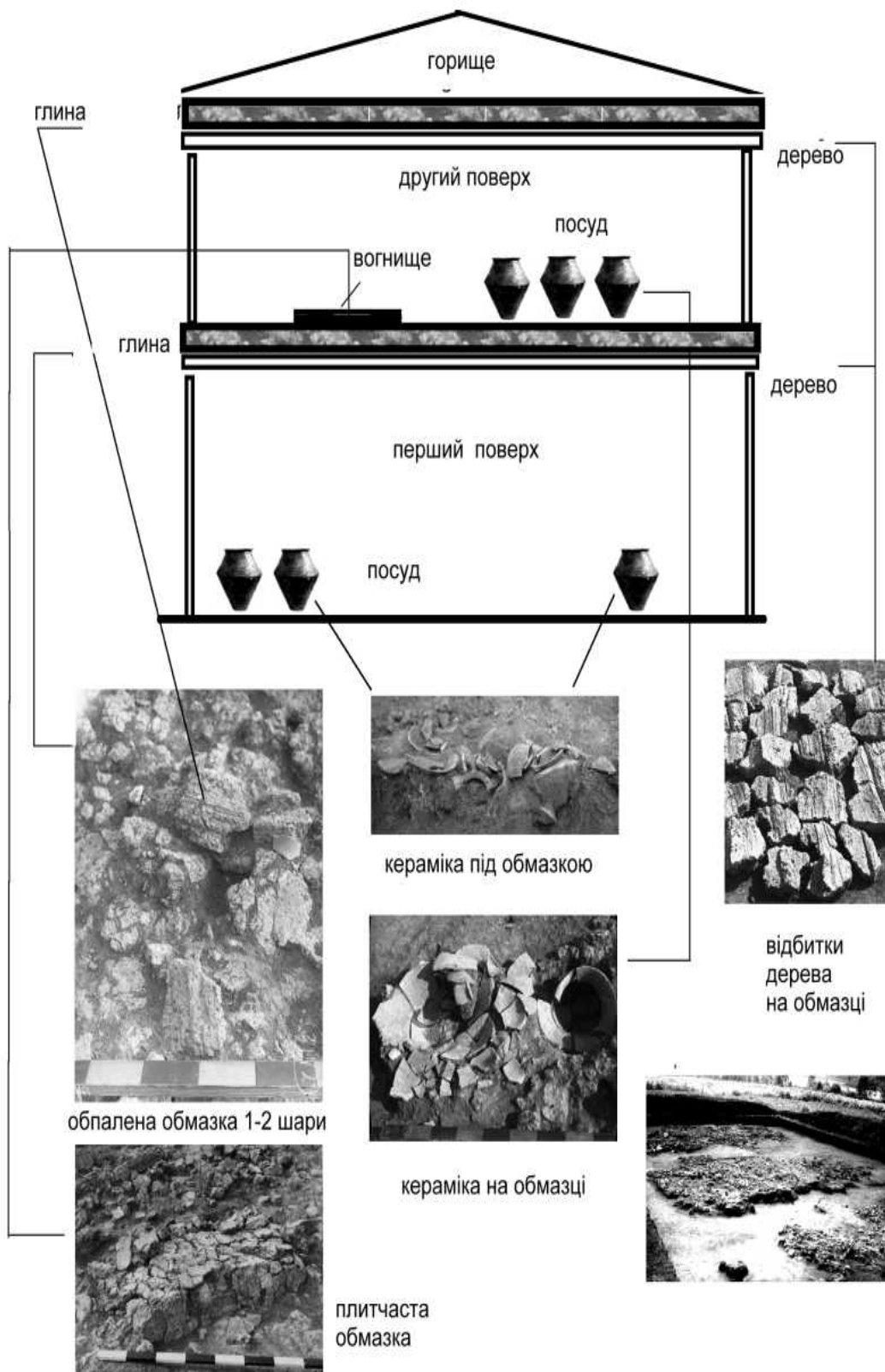

Житло з горищем із поселення Раковець (За К.Черниш).

Реконструкція двоповерхового житла з поселення Ленківці (за К.Черниш).

Вона вела розкопки на поселенні Раковець (Молдова) і дійшла до висновку, що запропонована В.В.Маркевичем реконструкція є слушною. В результаті К.Черниш відтворила по - новому не тільки розкопані в Раковці споруди, але переглянула результати власних досліджень 50 - х

Принцип реконструкції споруд трипільської культури за даними розкопок, запропонований В.Маркевичем (схема). Використано фотографії з розкопок у Володимирівці та Майданецькому.

років на ранньотрипільському поселенні біля с.Ленківці в Україні.

За дослідження архітектури трипільського Майданецького взявся науковий співробітник Одеського археологічного музею Костянтин Зіньківський. Він мав досвід роботи на розкопках у В. Маркевича і був переконаним прибічником його поглядів на трипільське житлобудування. З самого початку розкопок в Майданці він намагався зафіксувати все розкопане не тільки на відповідних кресленнях, але і на фотоплані. Останній робили за допомогою піднятого на 4м над розкопом фотоапарата, знімаючи квадрат за квадратом. Такий фотоплан з нанесеними на нього даними нівелювання поверхні був не менш переконливим, а головне - більш докладним за будь-яке креслення.

Фотоплан фрагменту комплексу "Б" у Майданецькому.

У намаганні знайти невловимі стіни трипільських будівель на розкопі залишали безліч земляних бровок (сторонні відвідувачі розкопу саме їх і вважали за стіни), які фотографували при різному освітленні. В одному випадку таке "полювання" за стінами дало змогу 1973 року знайти рештки двох глинобитних стін, які сходилися під прямим кутом! Кожен відбиток дерева на глиняній обмазці було нанесено на план. Уламок за уламком склалося дзеркальне відображення дерев'яної конструкції. Оскільки шарів глини з відбитками було кілька, то і наносили їх на різні плани, так само, як і всі знахідки, що траплялися на різних рівнях, до земної поверхні включно. Так комплекс "Е" розкоп

К. Зіньківського - став полігоном для відпрацювання майбутньої методики розкопок у Майданці (і на багатьох інших поселеннях в Україні) на десятиріччя вперед.

Досліджені руїни майданецьких будинків заперечували - пункт за пунктом - "класичні" погляди на трипільське житлобудування, які не давали достатньої відповіді на те, що відкрилося очам археологів. Де вона, та вирівняна задалегідь земляна поверхня? Її чомусь немає. Замість неї якісь ями, десятки посудин на земляній долівці, які неможливо списати на "ритуальні жертви при закладанні будинку". Звідки кілька шарів глини з відбитками деревини, який сенс вкладати на стару долівку новий шар дерева, і чи можливо вкласти його взагалі рівно? Ми бачили далеко не ідеально рівне скупчення глиняної обмазки. Навіщо вкладати нову долівку, не розібравши старих печей, лежанок? Чому на старій, першій долівці залишено весь посуд, який був у приміщенні? Чи можна отримати такий випадок поверхні у звичайному вогнищі? Останнє питання виникло, коли розбираючи нашарування, натрапили на чималі ділянки, обпечені до стану шлаку - місцями глина потекла, як сметана. Вогню явно був більший, ніж у пересічному вогнищі. Це ж яку треба мати кваліфікацію "пожежника", щоб не спалити хату, отак ремонтуючи долівку відкритим вогнем! Воістину, дивний народ ті загадкові трипільці, - якщо повірити у "вогняну" технологію будівництва.

Оперуючи результатами розкопок в Майданці, К. Зіньківський досить переконливо доводив, що нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горищних перекриттів, - скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже - і поверхів (при цьому житловим, як правило, був другий поверх, а на першому розташовувалися господарські приміщення). Він навіть провів нові експерименти - обпалював "точок" за рецептом Т.С.Пассек, а потім спалив модель двоповерхового трипільського житла, збудувавши її на підвір'ї батьківського будинку. Експерименти ці в цілому підтвердили як гіпотези В.Маркевича так і думки самого К.Зіньківського щодо основних засад трипільського житлобудування.

К.Зіньківський робить спробу випалити вогнищем трипільський "точок".

Нові розкопки дали змогу говорити про таку річ, як трипільська архітектура. Прості та

поширені матеріали - дерево і глина давали змогу створювати комфортабельні двоповерхові помешкання. Стандартна забудова Майданецького, наприклад, складалася з двоповерхових "котеджів" із загальною площею від 70 до 140 квадратних метрів. На другому поверсі жили, а перший використовували для потреб господарства. Такий будинок належав здебільшого окремій сім'ї (один будинок - одне вогнище).

Комп'ютерна реконструкція двоповерхового трипільського житла. За матеріалами розкопок в Майданецькому.

Найбільші з трипільських будівель Майданецького мали площу понад 300 - 500 квадратних метрів, а серед ще нерозкопаних об'єктів є аномалії площею в 600 квадратних метрів. Що це, рештки храмів, палаців? Їх ще належить дослідити. Розкопано лише кілька будинків, які могли бути громадськими спорудами - місцем зібрань - з глиняними лавами вздовж стін, на яких сиділи, напевне, старійшини родів, радячись між собою або збираючись на культові церемонії.

Ряд будинків, зведених впритул один до одного в оборонних цілях. Реконструкція за матеріалами розкопок в Майданецькому.

Роздивляючись плани поселень, археологи задавали собі питання: що означають насправді ті паралельні смуги, якими помережено аерофотознімки? Чому на геофізичних планах ці смуги зливаються в суцільні аномалії, які досить складно розділити на окремі житла? Знадобилося майже 10 сезонів розкопок, щоб отримати хоча б приблизну відповідь на ці запитання.

Для першого дослідження було обрано рештки 5 жител, які були перекриті насипом кургану, що якраз проходив через одну з цих білих смуг. Спочатку двометровий насип перерізували паралельними траншеями до рівня решток трипільських жител, знімаючи ґрунт бульдозером або скрепером. У насипі виявили кілька поховань доби бронзи. Насип врятував рештки будівель від руйнації, сховав їх на тисячоліття.

У першій траншеї жодної обмазки не було, зате виявили кілька так званих господарських ям. Найбільша з них була величезна - розмірами 4х9м на поверхні, глибина її сягала двох метрів. Вірогідно, саме тут було взято глину для зведення кількох сусідніх споруд. Потім яму заповнили сміттям. Тут знайдено уламки сотень різних посудин - причому в нижній частині ями уламки були свіжісінькі, без вапнякової патини, ніби вчора вийшли з гончарної печі. Там же - розбиті глиняні зображення людей і тварин, уламки знарядь праці, зроблених з рогу, каменю. На самому дні - у чистій глині - знайдено молоток з рогу північного оленя. В кількох метрах перед рештками будівель розчистили відкрите вогнище, поруч з яким стояли посудини. В одній з них - червона фарба змішана із зернами пшениці. Можливо, тут був навіс, "літня кухня". Під час розкопок, як і раніше, лишали безліч бровок, в намаганні виявити опливи стін. І таки виявили - в кількох метрах перед будівлями, з напільного боку, проходила колись масивна глиняна стіна. Ширина її розвалу свідчила про щонайменше двометрову висоту. Ями були зовні, за огорожею.

Розкопки групи жител в центральному овалі забудови. Майданецьке, 1980 рік.

Коли розчистили завал обпаленої глини, то виявилось що він суцільний на всій площі розкопу - суцільна смуга з глини, як за результатами геофізичних вимірювань або на аерофотознімках. На цій ділянці колись будинки стояли впритул один до одного, немов одною стіною, утворюючи монолітний масив - між ними не було навіть проходів. На його поверхні було виявлено якісь вимостки з глини - можливо, відкриті вогнища. Коли розібрали цей шар глини - а на ньому були відбитки дерева, під ним виявили новий горизонт обмазки. Тут він не був суцільним, а "розділювався" на окремі прямокутні завали - рештки кількох жител. На глиняній долівці в кожному житлі виявили рештки великого (2х2м) вогнища, якісь глиняні корита, рештки вівтарів, прикрашених прокресленим по глині спіральним орнаментом. Поруч - десятки розвалів посудин, від

найменших до “зерновиків” висотою 60 - 70 см, вкритих міліметровим шаром вапнякової патини. Розібрали і зняли цей шар глини, а на ньому знизу знову були відбитки дерева - вкладені поперек довгої вісі житла розколоті колоди.

Розвали великих посудин, розчищені з - під завалу обмазки. Майданецьке, розкопки 1986 року.

Найбільше було знахідок на земляній долівці. На окремих ділянках площею у кілька квадратних метрів роздавлені посудини утворювали “килим” з череп’я різних розмірів та товщини. В одному місці під рештками вогнища стояла стопка з трьох середнього розміру мисок. Поруч - на боці лежала невелика посудина з вушками, закрита, наче пробкою, ще меншим горщиком. У ній знайшли понад сотню підвісок, зроблених з кістки.

В іншому житлі на долівці стояла стопка з семи маленьких мисочок, поруч - кілька роздавлених посудин середніх розмірів. Поруч - плоскі камені, на яких мололи зерно. Біля іншої групи посудин - гладенький камінь, наче просочений червоною фарбою - вохрою, поруч - її шматочки. І посудина, наповнена перетертою на порух вохрою. Саме цю фарбу використовували трипільські майстри, розмальовуючи свій посуд. В іншому місці біконічний горщик виявився наповнений сумішшю обгорілих зерен. Так було знайдено найбільшу в Майданці колекцію зерен культурних рослин, з яких найбільше було гороху. І до сьогодні це найбільша кількість зернівок гороху мідного віку знайдена у цій частині Європи. Потім був ще один скарб з кістяних підвісок та плоскої мідної сокирки, знайдений у роздавленому горщику, глиняна модель саней, і знову посуд, посуд... Розсипи глиняних важків виявлені у кожному житлі. Отже тут стояли вертикальні ткацькі верстати.

Тільки після завершення розкопок 1980 року, дослідники отримали нарешті змогу скласти разом креслення за всі роки розкопок, ув’язати всі ділянки. Виявилось, що це була справжня фортечна стіна, яка складалася з прибудованих один до одного кількоповерхових будинків. Вони були повернуті в сторону поля торцем, там їх прикривала кількаметрова глинобитна стіна. Якої висоти була “жива стіна” з будинків? Спробуємо підрахувати. Для початку визначимось з числом поверхів у розкопаних спорудах. Земляна долівка з посудом - раз. На ній шар глини з відбитками

дерева знизу і рештками інтер’єра, посудом - вірогідно, житловий поверх - це два. Зверху шар глин з відбитками дерева і відкритими вогнищами - три.

Кухонні горщики, знайдені під час розкопок серед руїн будівель. Майданецьке.

Нарешті, верхній суцільний шар обмазки, знову таки з відбитками дерева - вірогідно, горищне перекриття, за поверх можемо не рахувати. Але за бойову площадку, яка єднала між собою окремі споруди - можливо.

Над нею мало б бути якимсь легке дерев’яне перекриття, власне дах, аби хата не текла. Тепер перейдемо до висоти. Отож щонайменше три поверхи до бойової площадки. Принаймні по два метри на поверх, ще півметра на товщину перекриттів - маємо щонайменше шість метрів. Такі характеристики основної лінії оборони, цитаделі пра-Майданецького. Еліптична в плані структура, діаметр довгої вісі якої складає 1100 метрів. Вона оточує центр поселення. Тут зосереджено близько 500 аномалій - четверта частина від можливої кількості будівель на поселенні. У наступні роки в Майданці було досліджено ще одну лінію подібних укріплень - на цей раз на протязі біля 200 метрів. Отже, поселення мало щонайменше дві лінії оборони.

Про зовнішній вигляд давніх будівель свідчать зроблені трипільськими гончарями моделі

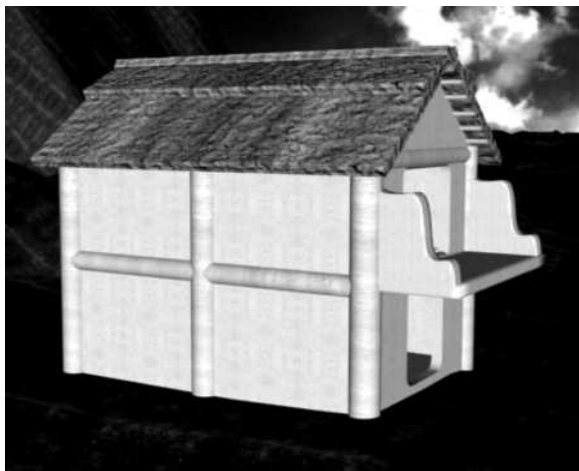

жител. Всього нині відомо близько ста таких моделей та їх фрагментів. Одна з них, знайдена в

Так могла виглядати група будівель із центрального еліпсу забудови. Комп'ютерна реконструкція за матеріалами розкопок в Майданецькому.

Розсохуватці, зображає саме двоповерхову споруду. Досить реалістично передано конструкцію стін - вертикальні стовпи, між ними гладенькі стіни.

Модель та реконструкція двоповерхового трипільського житла, зроблена на її основі. Біля

середини IV тис. до н.е. Розсохуватка. Розкопки О.Цвек.

Лише модель з Коломийщини-II має вертикальні стіни на всій поверхні стіни замість стовпів. Можливо, це передано вертикально вкопані конструкції з дерева, що утворювали суцільну стіну. Цікаво, що аналогічний тип спорудження стін типовий для культури Лендель, яка існувала в трипільські часи у Центральній Європі. Уламки моделей з Коломийщини-II та Гребенів показують чотирихилий дах. А от модель з Ворошилівки має двохилу покрівлю. Вікна на всіх моделях однакові - круглі. Їх зроблено в стіні, протилежній до входу. Завжди направо від входу - піч, якщо вона є, звичайно. Навпроти, вздовж стіни - довга лава з розставленим на ній посудом. Саме так реконструюють археологи за даними розкопок трипільські житла та їх інтер'єр. Цей тип будинків із дерева і глини проіснував в Лісостеповій Україні до XX сторіччя і українські білі хати можна розглядати, як спадщину багатотисячолітньої, закладеної ще трипільцями будівельної традиції.

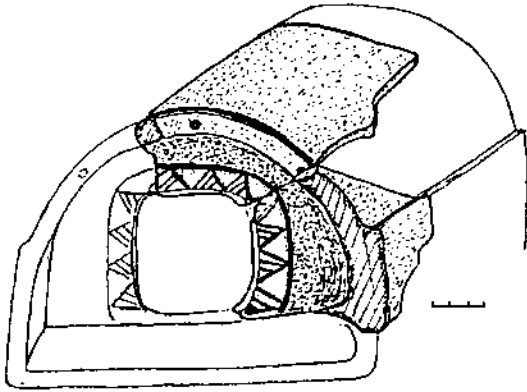
Тепер підведемо підсумки. Більшість археологів нині вважає, що для Трипілья з самого початку найбільш поширеними є каркасно-стовпові конструкції, з дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. У глину домішували полову, іноді листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною. Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли стіни на окремі частини, виступаючи, як напівколони. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделі, що походить з Володимирівки. Перекриття робили дерев'яними, в залежності від ширини будівлі - з плах або кругляку. При необхідності переkritтя підпирали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволоку - поздовжнього елементу дерев'яної конструкції переkritтя. Дерево вкладалося поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої складала 4 - 5 м, проте відомі приміщення шириною 9 - 10 м. Розміри будівель прямокутної форми від малих - 4x6, 4x9 м до величезних - 10x15, 9x21м, 7x33 м тощо. Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на переkritтя.

Вже з раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горищем, але й двоповерхові, також з горищем. Переkritтя обмазувалися глиною, як правило з домішкою полову, що створювало рівну поверхню - глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували шляхом нанесення тонкого шару глиняного розчину, потім - фарбували вохрою (вогнь, ясна річ, під час ремонту не застосовували - хіба для освітлення).

Інтер'єр житлового приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили по - чорному, дим виходив у отвір, вирізаний у стелі),

різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки. Вікна робили круглими, виходячи з зображень на моделях, навколо них теж наносився певний геометричний орнамент (модель із Сушівки). Поріг робили з глини, вхід було обведено складним геометричним орнаментом, який оберігав приміщення від проникнення ворожих сил.

Фрагмент моделі житла з магичним орнаментом навколо входу. Перша половина IV тис. до н.е. Сушівка (за О.Якубенко).

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарських цілей - зберігання припасів, утримання худоби тощо. Так утворювалися своєрідні житлово-господарські комплекси, які виникають вже в ранньому періоді Трипілля. Крім житлово-господарських комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси - гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кременеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами, або входили до них, як окремі приміщення.

Модель храму з розписом стін та підлоги. Перша половина IV тис. до н.е. Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції 1936 р.

Досліджено також рештки культових споруд. Серед них - центральна споруда поселення в Конівці, де на першому поверсі виявлено два прямокутних вівтарі з глини, навколо яких було розставлено мальований посуд. На вівтарях знайдено багато пластики, глиняні фішки у вигляді конусів з головами тварин та людини

тощо. Тип громадської споруди являє собою комплекс "М" з Майданецького, де у великому приміщенні (15x7м) відкрито глиняні лави, які йшли вздовж стін по периметру, а менша кімната мала підлогу, пофарбовану в червоний колір.

Модель храму (?) з поселення Ворошилівка. Перша половина IV тис. до н.е.. Розкопки І.Зайця.

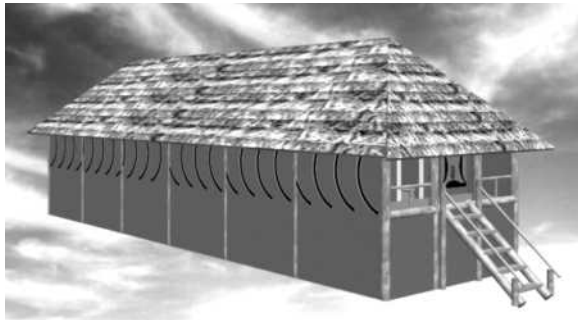

Комп'ютерна реконструкція трипільського храму за моделлю з Ворошилівки.

Про існування храмових будівель можуть свідчити глиняні моделі - так, на Володимирівській зображено в приміщенні лише хрестоподібний жертвник, немає ні печі, ні інших звичайних деталей інтер'єру. Модель з Ворошилівки, можливо, дає зовнішній вигляд храму, з рогоподібними виступами на фасаді. Фасади культових будівель відтворено, можливо, і на глиняних виробах, що походять з розкопок у Трушешті (Румунія). Фасад розділено напівколонами з антропоморфними навершнями, які оточують овальні вікна. Фронти також

увінчано антропоморфними зображеннями. А от на фасаді моделі з поселення Ворошилівка у Побужжі фронтон моделі було прикрашено схематичними зображеннями рогів бика, а стіни - розписом із зображеннями змій.

Комп'ютерна реконструкція зовнішнього вигляду трипільського храму та фрагмент його інтер'єру за даними археологічних досліджень та глиняними моделями споруд.

Трипільські будівничі винайшли також новий тип укріплень для поселень-гігантів, поєднуючи у єдине ціле двоповерхові житлово-господарчі комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній (по довгій вісі) на відстані 1-1,5 м, з'єднувалися переходами на рівні другого

поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому.

Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, що дозволяло створювати надійні та зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Виявлення останніх та їх параметри - розміри, зовнішній вигляд - дозволяють припускати формування тут монументальної архітектури. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Високим досягненням було створення величезних поселень - протоміст.

У загальних рисах трипільська архітектура споріднена з архітектурою давніх землеробів Південно - Східної Європи (каркасно-стовпові конструкції, використання глини), носіями культур фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін. Помічено вплив трипільської архітектури на домобудування сусідніх племен - наприклад, носіїв культури лійчастого посуду (у Грудеку-Надбужном знайдено рештки згорілих жител, подібних до трипільських). На решті території України в VI - IV тис. до н. е. в архітектурі зберегалися риси неолітичної доби - легкої конструкції наземні або напівземлянкові житла, землянки відомі за розкопками поселень Дніпро-Донецької, Середньостогівської та ряду інших культур. У другій половині IV тис. до н. е. у зв'язку з перебудовою економічної системи Трипілля поступово втрачає ряд своїх яскравих етнографічних рис, у тому числі і в житлобудуванні, плануванні та типах поселень.

Однак опанована трипільцями технологія будівництва споруд з дерев'яним каркасом і перекриттями, обмазаним глиною, була задіяна у наступні часи - і в бронзовому, і в залізному віці, навіть українські хати-мазанки в лісостеповій смузі можна вважати їх далекими нащадками... Що не було ніколи вже повторене в наступні часи - так це розмах, монументальність трипільської архітектури та загадковий обряд спалення поселень, але це вже тема іншого розділу.

Панорама трипільського протоміста біля с.Майданецьке. Площа - два квадратних кілометри, біля двох тисяч споруд, 6000 - 9000 мешканців. 3600 - 3500 рр. до н.е. Реконструкція за даними магнітної зйомки та археологічних досліджень 1971 - 1991 років. Рисунок М.Бабенко.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА

Ще одна важлива ознака цивілізації про яку ми згадували на початку цієї книги - це поява міст. Дослідження останніх 30 років виявили², що трипільці стали на шлях урбанізації життя і йшли по ньому на протязі майже тисячі років. Щоб розповісти про це, слід зупинитися на тому, як було влаштоване трипільське суспільство (наскільки це нам зрозуміло з археологічних джерел) і які зміни сталися в його організації на протязі двох з половиною тисяч років історії цивілізації Трипілля - Кукутені.

СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Серед фахівців немає єдності відносно того, чи входить проблема реконструкції суспільного ладу праісторичних народів до числа проблем, які повинна досліджувати археологія. Однак лише археологи на нашу думку мають можливість досягнути всі факти, пов'язані з археологічними джерелами і всебічно розглянути це питання стосовно періодів, для яких немає письмових джерел. Якщо вважати археологію історичною дисципліною, то вивчення суспільного розвитку праісторичної доби є одним з її найвищих і водночас найскладніших завдань. Саме відкриття в галузі археології мідного віку дозволили виявити цілу епоху, яка не вписувалася у протиставлення

докласових суспільств класовим. Можна сказати, що справжнє вивчення енеолітичних суспільств в цьому відношенні тільки починається.

Для реконструкції суспільного ладу населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, можуть бути використані матеріали, отримані при дослідженні жител та поселень. Протягом понад двотисячолітньої історії відбулися певні зміни в структурі поселень та типах жител, що може свідчити про певні зміни в суспільному устрої. Протягом історії досліджень Трипілля змінювалися погляди самих дослідників на характер суспільного ладу його носіїв.

Спочатку вони наголошували на існуванні у трипільців матріархально - родових відносин, з часом почали писати про патріархальні, первіснообщинні. Вже на ранньому періоді, (тобто на початку V тис. до н.е) на думку С. Бібікова, трипільське суспільство мало патріархальний характер. Характерним явищем була сегментація великої патріархальної сім'ї з 10 - 14 осіб на малі сім'ї.

Про співіснування двох типів сім'ї свідчить ніби-то про наявність як великих будівель з багатьма вогнищами, так і невеликих, з одним вогнищем, розрахованих на одну невелику (5 - 7 осіб) сім'ю. Типовими на його думку були поселення, на яких проживало 7 - 15 малих сімей. Сукупність сімей утворювала родову громаду, ядро якої складали члени одного роду. Вона поступово зростала за рахунок прийдешніх за

² Докладніше про це у виданні: Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень.- Київ, 2002.

шлюбом осіб - чоловіків та жінок, залежно від локальності шлюбу. Такі поселення могли існувати цілком автономно в економічному відношенні. І дійсно, більшість з досліджених ранньотрипільських селищ цілком відповідають такій реконструкції.

Далі суспільство можна спробувати реконструювати, вивчаючи систему розміщення поселень та зв'язки між ними. Характерною для раннього періоду є концентрація невеликих поселень в одному місці, яка може відповідати племінній групі. Прикладом такої групи можуть бути чотири приблизно одночасні поселення на річці Могілянка (ліва притока Південного Бугу). Три з них були невеличкими - не більше 2 - 3 га. Найбільше займало біля 10 га і мало близько 100 споруд, розміщених у два овали, подібно до пізніших трипільських протоміст. Можливо перед нами - один з ранніх племінних центрів. У ранньотрипільському ареалі від Молдови до Південного Бугу за приблизними підрахунками могло існувати 5 - 6 невеликих племен загальною чисельністю до 11000.

З поширенням культури Трипілля - Кукутені на схід структура окремих племінних груп спочатку лишалася незмінною. Згодом зросла загальна чисельність населення та відбулося формування нових угруповань за територіальним принципом. Кожна з них нагадувала структуру Трипілля раннього етапу, описану вище. Спостерігається тенденція до зростання розмірів племінних центрів - виникають поселення площею 40 - 60 га, які налічували від 1600 до 2000 і більше жителів, тобто тут міг зібратися цілий племінний колектив. Регіональні варіанти трипільської культури могли відповідати союзам племен. Важливою ланкою стали поселення середніх розмірів з числом будівель від 40 до 100. Вони були цілком автономними в економічному відношенні, налічували від 200 до 500 - 600 жителів.

Можливо, перед нами така суспільна ланка, як громада - поселення. Такого типу пам'ятки відкрито в усіх регіонах поширення Трипілля. Далше зростання чисельності населення, його концентрація у військово-політичних цілях у племінних центрах спричинилася до появи на межі V - IV тис. до н. е. протоміст з населенням 5000 - 14000 чоловік - на Поділлі та межиріччі Південного Бугу і Дніпра. Ці поселення були економічними, адміністративними, військовими та релігійними центрами, які утворилися внаслідок інтеграції окремих громад - поселень (200 - 500 чол.) . У свою чергу протоміста Побужжя утворювали, можливо спільну організацію для опору вторгненням з боку сусідів.

У цей період спостерігається нерівномірність у рівні суспільного розвитку між окремими регіонами. От як за даними археологічних досліджень виглядала «політична карта» Трипільської культури на початку IV тис. до Христа. Згадаємо основні угруповання з числа відомих.

Територія Молдови та Подністров'я належала так званій Петренській групі. Економіка Петренської групи була пов'язана з розвитком полікультурного землеробства (пшениця одно - двозернянка, плівчастий та голозерний ячмінь, просо, горох) та тваринництва (структура стада близька до Побужжя), при малому значенні збиральництва та полювання. Домінувала переложна, циклічна система землекористування. Такий "календарний цикл" на думку В. Маркевича тривав до 50 років. Деякі види виробництв, насамперед - гончарство, виходять за межі громадських виробництв (поворотний пристрій, двоярусні горни). У «петренців» були розвинуті ткацтво, видобуток та обробка кременю.

Макет невеликого поселення трипільської культури у Більчі - Золотому. Краківський археологічний музей.

Остання галузь набуває великого значення у міжплеменному обміні.

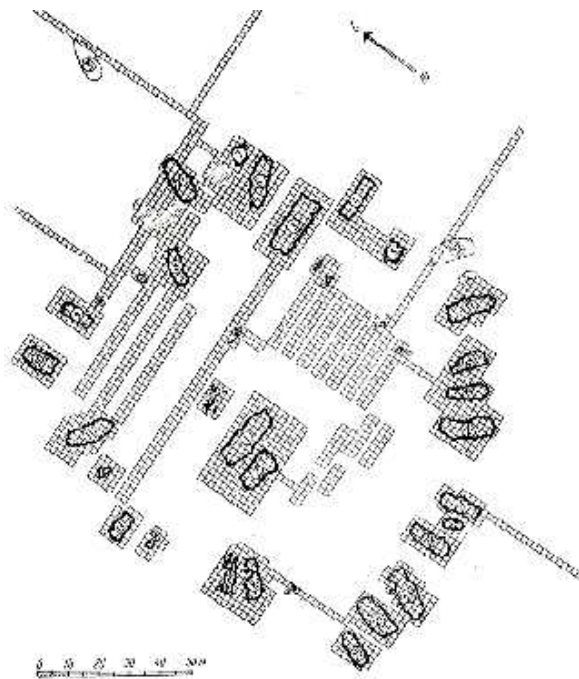
Житла будувалися одно- дво-поверхові, одно- і багато-камерні, з житловим другим поверхом. Планування поселення - по колу або квартальна - як, наприклад, у Конівці та Главані. З'являються укріплені поселення, системи дитинець - посад.

Наявність поселень більшого розміру для Петренської групи хоча і засвідчена розвідками, проте певних відомостей щодо них немає. В. Маркевич опублікував план поселення Петрени за даними аерофотозйомки. За його підрахунками воно налічувало до 500 будівель на площі біля 30 га, розташованих концентричними колами. Будинки стандартних розмірів - 5х8м, на краю поселення декілька більших - 14 - 16 х 6 - 7 м. Цю пам'ятку В. Маркевич визначає як племенний центр. Таким чином ми маємо для населення, що залишило пам'ятки Петренської групи, високорозвинену економіку, яка базується на циклічному переложному мотичному землеробстві та розвинутому тваринництві, складну соціальну ієрархію. Можна виділити такі рівні:

- житло;
- мале поселення або квартал на більшому поселенні;
- великі поселення;
- група пам'яток.

Велика територія у Подністров'ї та Північній Молдові, де поширені петренські пам'ятки вказує на можливість виділення мікрогруп (племен ?) у межах цього варіанту, проте стан вивчення пам'яток не дозволяє поки що цього зробити.

Чечельницька група на Південному Бузі на сьогодні вивчена гірше за Петренську, і характеристика її може бути дана у загальних рисах. Можна стверджувати про аналогічний характер економіки та системи розселення. Відомо, що поруч з малими поселеннями типу Черкасів Сад II існували і більші - площею до 40 - 50 га.

План поселення Коломийщина - I, отриманий в результаті розкопок 1934 - 1939 років. (За Т.Пассек).

Коломийщинська група. У Середньому Подніпров'ї економіка населення, що залишила пам'ятки коломийщинського типу, характеризується, як збалансована, землеробсько-скотарська. Житла на поселеннях, на думку дослідників, були багатокамерними, тому належали великим сім'ям, поруч з малими житлами, які належали малим сім'ям. Проте інтерпретація розкопаних жител у Коломийщині I - з огляду на сьогодишню методику реконструкції трипільських жител викликає чимало сумнівів. Однак це, як показали палеодемографічні підрахунки на прикладі Майданецького, не має вирішального значення, а великі сім'ї, як показують етнографічні аналоги, існують довгий час.

Наступний рівень - поселення, їх площа в межах 2 - 8 га, планування у одне - два кола, населення від 350 до 550 чол., що являє собою громаду. У межах громади, як вважає О. Колесніков, великосімейні колективи утворюють малі родові групи - сегменти роду, які інтегруються у громаду.

Далі йде рівень коломийщинської групи, що, на думку О. Колеснікова, відповідає племені, яке розселене на 9 - 12 одночасних поселеннях I могло налічувати у часи розквіту до 4500 чол. Нечисленна група пам'яток чапаєвського типу мала економіку, у якій переважало скотарство, великою була роль полювання та незначною - землеробства, що пов'язано з природними умовами території розселення на підзолистих, опідзолених та торф'яно-болотних ґрунтах. Основу будови складають невеликі - 13 - 30 кв. м житла, що належали малим сім'ям. Поселення зменшуються, число мешканців 50 - 100 чоловік. Сім'ї напряму інтегруються у громаду, ядром якої є сегмент роду, кожен з яких складається з ядер кількох громад, які утворюють одне гніздо з кількох поселень. Гнізда інтегруються у плем'я. Громада в цілому розглядається, як первісно-сусідська.

Спільною рисою для всіх регіонів на етапах VII - CI є циклічно-переложне високорозвинене землеробство, потребам якого, на нашу думку, підпорядковувалися суспільні структури. В основу системи було покладено 50 - 70 річний землеробський цикл, після чого поселення переносилося на інше місце, а старе - спалювалося. Така єдність пов'язана зі спільним походженням населення, що залишило трипільсько-кукутенські пам'ятки. Однак ми бачимо, що у суспільних структурах такої єдності немає, за винятком нижніх шаблів - сім'ї та сусідської громади.

Різним виявився ступень консолідації та інтеграції громад цього рівня. У Середньому Подніпров'ї - це традиційний племенний рівень. У Побужжі з'являються рівні великого поселення та мікрогрупи, що не дозволяють розглядати верхній рівень - групу пам'яток - як племенний. Західні сусіди - Петренська та Чечельницька групи - мають структуру близьку до Побужжя - з поселеннями понад 10 га, які займають проміжне положення між малими поселеннями - громадами та рівнем групи пам'яток.

Якщо рахувати особливості організації населення, яке залишило пам'ятки Чапаївського типу, можна виділити в межах трипільсько-кукутенського ареалу на етапах B11-CI чотири типи суспільних структур за кількістю рівнів -

- 3 рівні - Чапаєвський тип;
- 4 рівні - Коломийщинський тип;
- 5 - 6 - Петренська та Чечельницька групи;

Володимирівсько-Томашівська лінія.

Тобто, населення Побужжя утворило найскладнішу на той час в межах трипільсько-кукутенської спільності організацію. На той же шлях стало трипільське населення Дністро-Бузького межиріччя та Північної Молдови, а Середнє Подніпров'я перетворилося на східну околицю трипільської ойкумени, де збереглися давні порядки.

Слід відзначити наявність поділу праці, пов'язаного з виділенням ряду ремесел - металообробки, кременярства, гончарства. Спеціалізація могла відбуватися як всередині поселень, так і між окремими громадами. Показовим в цьому відношенні є поява майстерень кременярів на Волині і на Середньому Дністрі, вироби яких розходилися на сотні кілометрів. Наявність скарбів (насамперед металевих виробів) можливо вказує на появу майнового розшарування. Пізньотрипільські могильники свідчать про складну суспільну структуру, з статево-віковою диференціацією, виділенням родоплемінної верхівки та вождів-жерців. Зрозуміло, що всі ці висновки можуть бути використані для характеристики Трипільля вже з середнього етапу.

Організація життя багатотисячних колективів вимагала створення певних керівних структур. Трипільські суспільства починаючи з середнього періоду можуть бути віднесені до числа ранніх комплексних (складних) суспільств (англ. : "complex society"). Їх політико-організаційний зміст визначають звичайно, як "вождівство" (англ. "chiefdom").

Для вождівств типовими рисами (які знаходять своє відображення в археологічних пам'ятках) є наявність великих поселень, монументальних культових центрів, монументальних поховальних споруд.

Такі факти відображають існування централізованої системи керівництва, яка спирається на ієрархічну систему ватажків різних рангів. Вождівства виявилися досить стійкою, універсальною і поширеною в світі (від Європи до Океанії) формою суспільної організації. Її появу відносять до неолітичної доби, а етнографи досліджують подібні структури у деяких місцях світу і в наші дні, через сім-шість тисяч років!

В давній історії України вождівства виникали неодноразово. Як вождівства, наприклад, можна розглядати скіфські «царства» в Причорноморських степах, і «державу Германаріха», яка існувала в четвертому столітті н.е, і численні варварські королівства на межі античності та середньовіччя, які історики іноді називають «напівдержавами».

Виявляється, що саме до часів мідного віку ми можемо віднести появу форм суспільної організації, які багато в чому визначили історію розвитку цивілізації багатьох наступних тисячоліть. А тепер - про міста, один з проявів цивілізації. Є підстави вважати, що саме трипільці звели одні з перших міст Європи.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА

Значення цього відкриття, яке було зроблене в останній чверті ХХ сторіччя ще потребує осмислення. Як би там не було, а археологи відкрили в центрі Європи невідому історії міську цивілізацію.

Великі поселення трипільської культури площею в сотні гектарів, з населенням (за даними палеодемографічних реконструкцій) від 5 - 6 до 9 - 14 тисяч чоловік були відкрито на початку 70 - х років . Вони відомі на Поділлі та в Буго-Дніпровському межиріччі. Час їх існування - з кінця 5 до початку 3 тис. до н. е. за календарною хронологією.

План трипільського протоміста біля с.Чичиркозівка. Площа - понад 200 гектар. Перша половина IV тис. до н.е. (За К.Шишкіним).

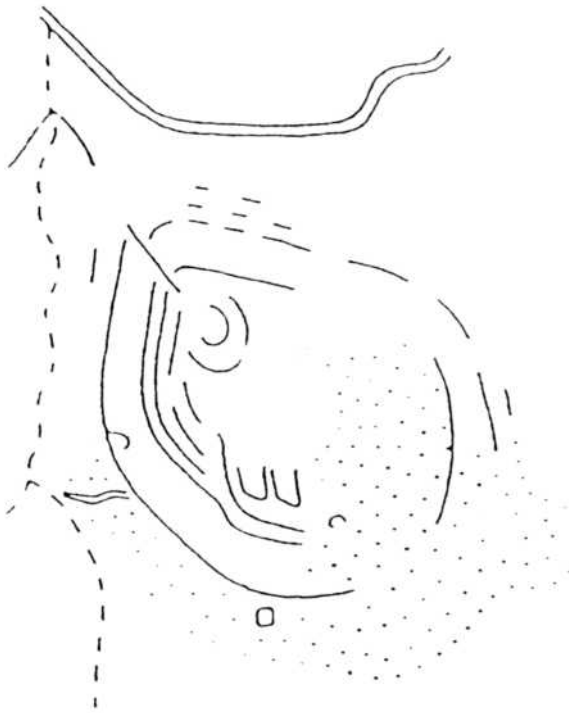
Ці пам'ятки інтерпретуються дослідниками по-різному. Склалося дві основні точки зору. Перша - ці поселення є протомістами, друга - що це агломерації ранньоземлеробського населення, які утворилися для захисту миролюбних трипільців - землеробів від агресивних кочівників - степовиків. Нижче подано історіографію проблеми, характеристику цього типу пам'яток, відомості про історико-етнографічні аналоги трипільських поселень - гігантів та інтерпретацію археологічних матеріалів з досліджень трипільських протоміст. За визначенням, запропонованим істориками, протомісто є специфічною формою консолідації поземельної громади, місто і село, що являють єдине ціле. Протомісто є адміністративно - політичним, економічним, військовим та ідеологічним центром певної околиці.

Свого часу відомою дослідницею трипільської культури - Т. Пасек значні поселення - як, наприклад, Володимирівка - трактувалися, як "великі родові поселення". Однак, ще 1947 року В. Петров, посилаючись на значні розміри Володимирівського поселення, вважав що: "Якщо на ті часи, то можна цілком певно твердити, що на даному етапі село вже починало переростати в місто". 1965 року С. Бібіков, працюючи над реконструкцією господарсько-економічного комплексу Трипільля, зазначив, що у межах розселення трипільських племен можливо існували "центри, засновані на фратріальних початках", що були центрами "соціального, економічного та релігійного спілкування між трипільськими племенами". При цьому Володимирівка була визначена, як один з таких центрів.

На початку досліджень у Майданецькому в 70 - і роки його дослідниками в робочому порядку була висловлена теза про існування протоміст в енеоліті Східної Європи [Шмаглій, Дудкін,

Зінковський, 1973]. Таке визначення не здобуло собі прихильників на той час. У подальшому поява великих поселень розглядалася на тлі глобальних історичних процесів мідного віку. В. Даниленко та М. Шмаглій започаткували 1975 року "екологічний" підхід до цього явища, розглядаючи енеоліт, як час "порушення рівноваги між суспільством та навколишнім середовищем".

Дешифрування аерофотознімка трипільського протоміста біля с.Глибочок. Площа - біля 200 гектар. Перша половина IV тис. до н.е. (За К.Шишкіним).

У 70 - на початку 80 - х років М. Шмаглій дав ряд характеристик для великих поселень. Так, вони оцінювалися як "предстанція давньоєвропейського міста", аграрного в основі, але з певними морфологічними та суспільними ознаками урбанізації суспільного життя, або населені пункти протоміського типу. Сам процес урбанізації при цьому М. Шмаглій не вважав завершеним. Виразом урбанізаційного процесу, на його думку, були особливості планування, яке свідчить про формування міста античного типу з оборонними стінами, акрополем та агорою всередині. У перших палеодемографічних реконструкціях робилися висновки про можливу кількість мешканців Майданецького: від 10 - 15 тис. чол. до 20 - 24 тис. чол. Поява більшої кількості даних про забудову, типи жител дозволили М. Шмаглію та М. Відейку переглянути ці реконструкції в бік зниження цифр до 6 - 9 тис. чол., що ближче до оцінки В. Круца - 8, 2 тис. чол. Автори розуміли, звичайно, відносність своїх розрахунків, переглядаючи їх у зв'язку з розширенням джерелознавчої бази.

М. Шмаглій характеризував свого часу Майданецьке не лише як протомісто, але й як центр племенної округи, економічною базою якого є землеробство і скотарство. Так само оцінювали великі

поселення В. Круц та С. Рижов, спираючись на власні матеріали з розкопок у Тальянках та розвідок. На їх думку великі поселення були самостійними суспільно-економічними одиницями, які цілком забезпечували себе продуктами землеробства і скотарства. Ю. Захарук розглядав питання про появу великих поселень, як наслідок демографічних процесів. Збільшення розмірів окремих поселень, на його думку, не могло врятувати від відносного перенаселення, і їхня сегментація продовжувалася разом із процесом освоєння нових земель.

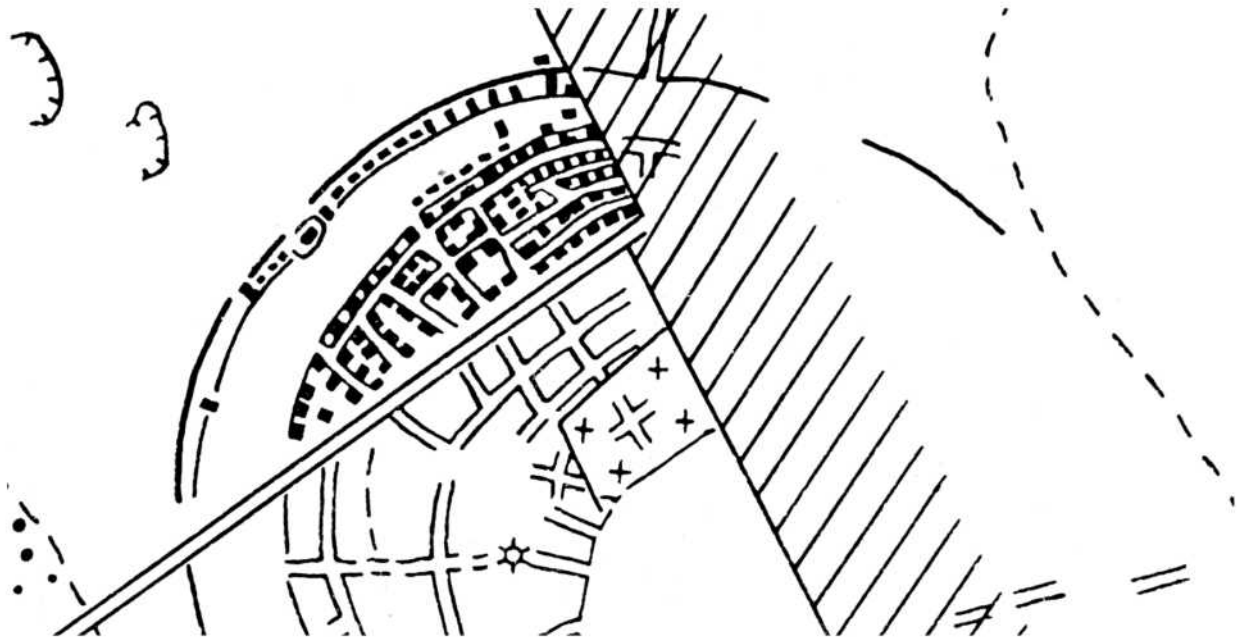
Ряд дослідників звернули увагу на поширеність великих поселень як у просторі, так і в часі. Так, В. Маркевич виділив великі (площею в десятки гектарів) поселення на терені Молдови, починаючи з Трипілля А, і вбачав у них племенні адміністративні центри, пов'язані з концентрацією обміну та релігійних відправлень одного або групи племен, причому малі поселення з'являлися внаслідок сегментації великих. На його погляд поява великих поселень свідчила про існування чіткої внутрішньоплеменної організації, необхідної як для спільної праці, так і для протистояння зовнішній загрози. Було зроблено разом з В. Массоном і відповідні палеодемографічні розрахунки, висловлене припущення про формування ієрархії поселень за розмірами у Молдові, починаючи з Трипілля А.

Дослідження східної зони розселення трипільських племен (межиріччя Південного Бугу та Дніпра) в кінці 60-х - 80-і роки дозволили О. Цвек виділити тут великі поселення площею від десятків до сотень гектарів, починаючи з етапу В1, і спростувати висновки про деяке відставання їх у порівнянні з західними трипільськими територіями.

Дешифрування аерофотознімка трипільського протоміста біля с.Ятранівка. Площа - біля 80 га. Перша половина IV тис. до н.е. (За К.Шишкіним).

К. Черниш розглядала процес формування великих поселень, як наслідок об'єднання кількох громад з метою захисту від зовнішньої загрози (з боку "степових" племен).

Фрагмент аерофотознімка трипільського протоміста біля с.Доброводи. Добре помітна квартальна забудова та вулиці у північній частині селища. Площа - біля 250 гектар. Перша половина IV тис. до н.е. (За К.Шишкіним).

Вона при цьому критично оцінювала розробки М.М. Шмаглія в галузі палеодемографії та характеристики їх як "протоміст". Не заперечуючи проти високого рівня розвитку трипільського суспільства, що проявився у виникненні цього типу пам'яток, вона пов'язувала їх загибель насамперед із економічною слабкістю трипільського суспільства: нібито великою питомою вагою скотарства, відносно слабким розвитком ремесла, архаїчними знаряддями праці (ось чому трипільське суспільство не здолало, на її думку, межі, що відділяли його від міської цивілізації).

Неодноразово звертався до проблеми великих трипільських поселень відомий дослідник давніх міських цивілізацій Намазга та Алтин-депе в Туркменістані В. Массон. Він одразу відзначив, що головними у цьому питанні є не кількісні, а якісні ознаки, що відображають внутрішню перебудову структури поселення у якісно нову. З цієї точки зору поява у Східній Європі суперпоселень типу Майданецького була, на його думку, насамперед свідченням про концентрацію населення, а самі "суперцентри" - центрами сільськогосподарської округи. Ці пам'ятки були важливою передумовою формування підвалин міської цивілізації та ранньокласового суспільства.

На підставі палеодемографічних підрахунків В. Массон зробив висновок щодо причин кризових явищ у трипільському суспільстві, які призвели до виникнення великих поселень. На його думку, вони полягали низькому рівні розвитку продуктивних сил Трипілья. З історичної точки зору розвиток Трипілья являв собою процес "колонізації", що супроводжувався розвитком ремесел, початками суспільної диференціації, створенням ієрархічної системи на чолі з великими центрами, дезінтеграція яких була наслідком протиріч між демографічними процесами з одного боку, і розвитком продуктивних сил та екологічною ситуацією - з іншого. Отже

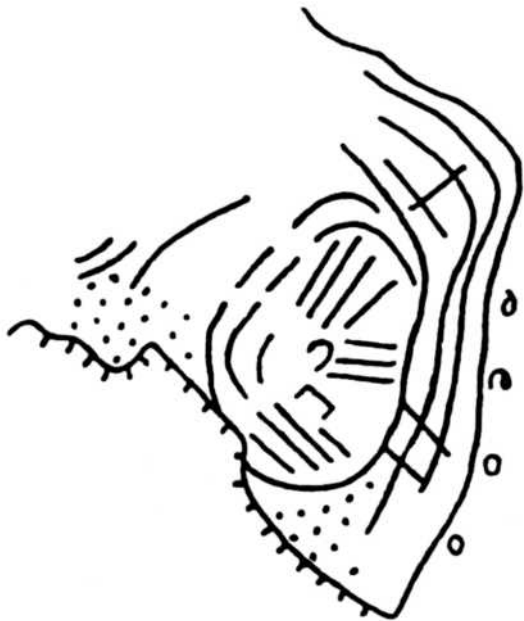
трипільське суспільство, що віднесене до числа "комплексних", йшло, врешті решт, по "неурбанізаційному" шляху розвитку, створивши лише певну ієрархію поселень. Вона була очолена племінними, чи надплемінними столицями, центрами сільської округи. Цим поселенням не належали, як вважав В. Массон, функції ідеологічного або військового лідерства, на відміну від перших міст Месопотамії та Південного Туркменістану. Таким чином, В. Массон послідовно виступає проти концепції трипільських протоміст, вважаючи, що у Східній Європі цього часу з суто економічних причин таке явище було просто неможливим.

Близьку позицію зайняв В. Збенювич. Він зробив спробу проаналізувати проблему великих поселень, вивчаючи публікації та висновки авторів розкопок Трипільської експедиції. На його думку археологічне вивчення великих поселень не дає матеріалів для висновків про наявність таких невід'ємних рис початкового етапу урбанізації, як адміністративні, культурно-ідеологічні і, особливо, торгово-ремісничі функції. Великі поселення типу Веселого Кута В.Г. Збенювич визначає як племінні центри, а пам'ятки типу Майданецького - Тальянок - як об'єднані "під одним дахом" кілька споріднених племен. Незважаючи на відсутність аргументації, остання думка цікава, бо свідчить про спробу підійти до великих поселень у процесі їх розвитку, тобто історично.

Що ж можна реконструювати, маючи в своєму розпорядженні лише археологічні дані, які далеко неповно відображають сторінки минулого? Аналіз внутрішньої структури поселень гігантів (житла, планування) та структури синхронних трипільських поселень у Буго-Дніпровському межиріччі дозволив реконструювати складну суспільну ієрархію.

Тут одночасно існувало кілька територіальних груп поселень. У кожній було одне поселення-гігант та кілька дрібних (1 – 10 га) або середніх (20 – 50 га) селищ. Усі групи входили до одного локального варіанту Трипілля (групи : небелівська - етап ВІІ, томашівська - етап СІ) . Одне з поселень - гігантів на кожній хронологічній фазі мало найбільші розміри - Небелівка (ВІІ, 300 га), Тальянки (СІ, 450 га) і, можливо, відігравало функцію столичного. Поселення - гіганти могли утворитися внаслідок інтеграції десятків громад - поселень. Число жителів поселень однієї такої групи складала від 6000 до 15000 осіб, а локального об'єднання 10000 - 34000. Перед нами колективи, чисельність яких вказує на наявність складної суспільної організації. Головними стимулами до утворення протоміст була потреба контролю над територією, природними та людськими ресурсами, для чого необхідною умовою була концентрація населення в одному місці.

*Трипільське протомісто біля с.Сушківка.
Дешифрування аерофотознімка. Перша половина IV
тис. до н.е. (За К.Шишкіним).*

Трипільські поселення-гіганти були центрами значних околиць (Майданецьке - 140 кв. км, Тальянки - 250 кв. км), в них зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками. В них ми бачимо у початкових формах такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (укріплення, громадські будівлі), передписемність (знакова система з об'ємних і графічних символів), число жителів понад 5000 осіб. Тобто є певні підстави називати цей тип пам'яток протомістами. Вони мали утворитися не для боротьби з войовничими степовиками (економічний і демографічний потенціал яких в цей час не йшов у порівняння з Трипіллям), а внаслідок протиріч між трипільськими вождівствами, які вели боротьбу за володіння земельними ресурсами лісостепу. Саме це могло бути вагомим стимулом для суспільного прогресу трипільців. Відкриття трипільських протоміст підтверджує думки про наявність певних проміжних

ланок між архаїчними суспільствами та утворенням перших цивілізацій.

На етапах ВІІ - СІ трипільське суспільство у Побужжі являло собою досить складний, стратифікований соціальний організм, що досягнув значного рівня розвитку. Його економічною базою було мотичне землеробство з циклічною перелоговою системою. Склалася ієрархія поселень, яка включала укріплені поселення - гіганти, укріплені поселення середніх розмірів та невеличкі селища.

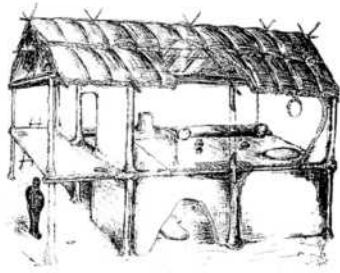
Слід зауважити, що ми маємо можливість реконструювати трипільське суспільство лише у зонайзагальніших рисах, зважаючи на велику варіабельність у формах та процесах, які ми простежили на прикладі історико-етнографічних аналогів. Ми фактично можемо лише констатувати подібність тих чи інших форм, а не стверджувати про їх взаємну повну відповідність. Власне, це спроба інтерпретації моделі, отриманої на підставі аналізу археологічних даних.

Належність однокамерних жител окремих сім'ї - перший рівень або рівень житла з одним приміщенням, що має опалювальний пристрій. Двокамерні житла з двома печами - дві сім'ї, можливо, менші за чисельністю за ті, яким належать окремі житлово-господарські комплекси. Наявність кількох за розмірами груп жител може бути пов'язана, як з різними розмірами сімей, так і рівнем їх добробуту, місцем у суспільстві. Особливо вражає різниця між житлами 2 - 3 та 4 - 5 груп, коли останні більші у два - три рази. Проте особливої різниці в інтер'єрі (за даними розкопок) ми не фіксуємо.

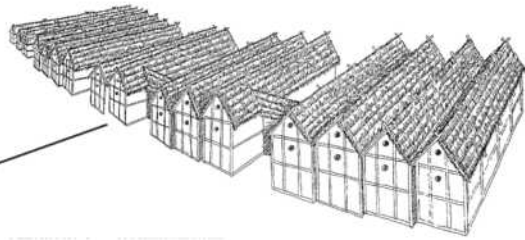
На підставі знахідок віктарів у більшості з числа житлово-господарчих комплексів трипільських поселень Побужжя можна висловити припущення про ослаблення традиційних родових зв'язків у культовій сфері, порівняно з Середнім Подніпров'ям, де один віктар приходить на декілька будинків. Та суспільна одиниця, що її репрезентують окремі житлово-господарські комплекси за своїм статусом наближається до домогосподарства. Під домогосподарством у цьому разі ми розуміємо господарську одиницю, що співпадає з малою сім'єю, яка виникає в добу розкладу первісного суспільства на основі розподілу праці, як джерела приватного споживання у межах сусідської громади .

Виділений нами рівень "група жител" (до 20-и) може відповідати рівню великосімейної громади. Ця громада могла мешкати як відокремлено - мале поселення до 1 га, так і займати відповідну кількість будинків на великому поселенні, що групувалися на одному місці . Співпадає в цілому і реконструйована нами чисельність такої суспільної групи - 100 - 140 чол., з тою, що маємо за історико-етнографічними аналогами. Слід зауважити, що чисельність великосімейних громад може коливатися у більш широкому діапазоні. Вони могли бути більшими або меншими, особливо на стадії виділення молодих сімей.

Крім того, за даними розкопок у Майданці є можливість поставити питання про існування особливого типу громадських споруд. Таким можна вважати, наприклад, комплекс "М", розміщений у

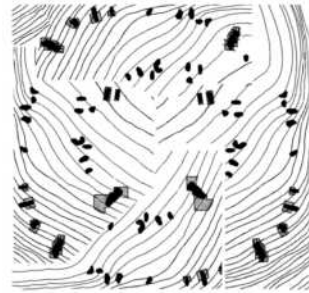
1

2

3

4.1

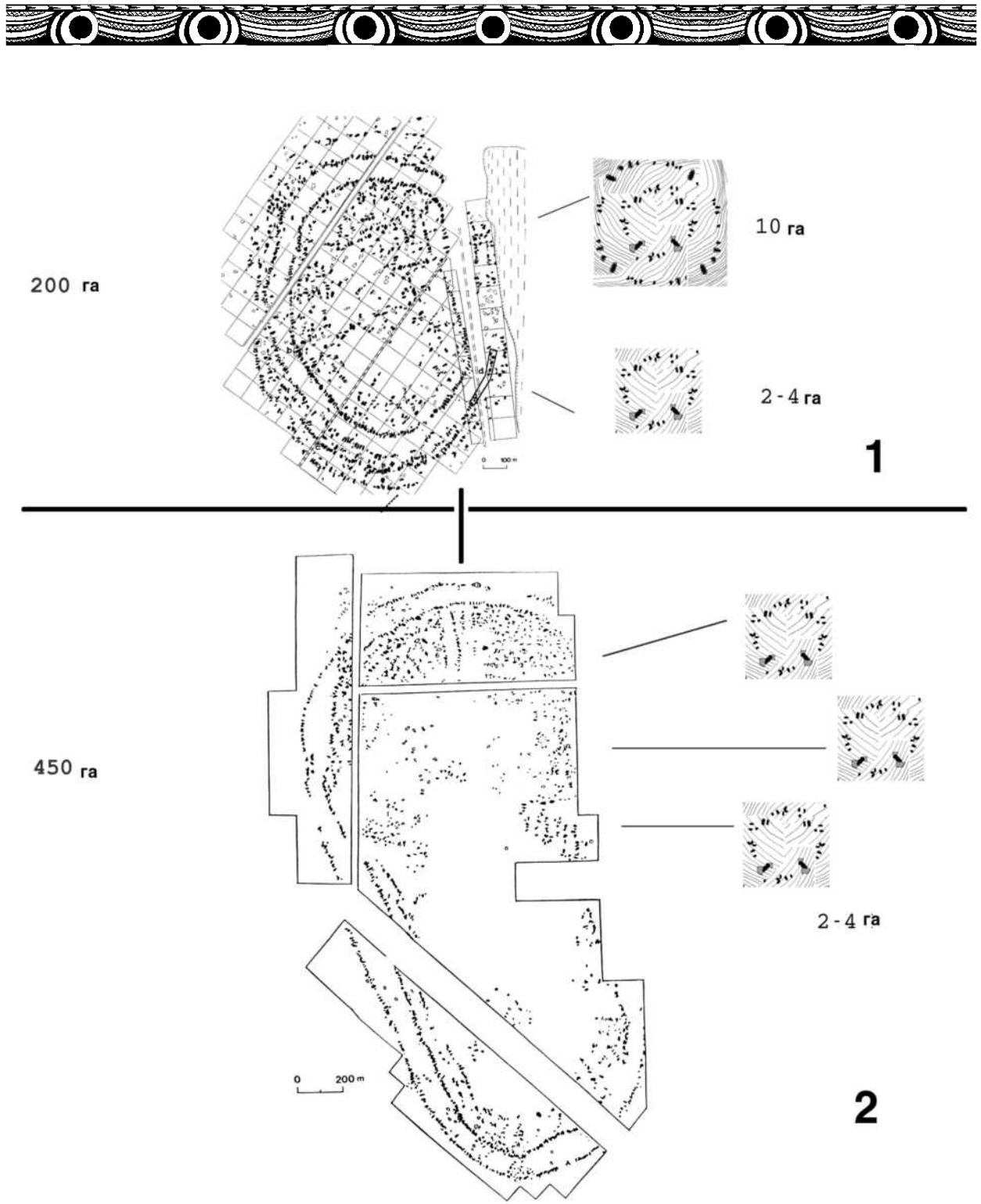
4.2

Реконструкція рівнів суспільної організації протоміст у трипільського населення Південного Побужжя в першій половині IV тис. до н.е. за даними археологічних досліджень. 1 - житло = мала сім'я; 2 - група з 10 -16 жител = велика сім'я; 3 - до 100 жител на великому поселенні, або таке ж мале селище = рід, 4.1 - "містечко" площею в 20-50 га; 4.2.- протомісто - понад 100 га, понад 5000 населення.

ряду будівель першого еліпсу забудови. Розміри решток будівлі - 24 x 7 м. Споруда реконструйована як двоповерхова. На другому поверсі виділено два приміщення, розмірами 7 x 9 та 7 x 15 м. Менше приміщення мало підлогу, пофарбовану червоною вохрою, що кілька разів ремонтувалася. У приміщенні знайдено залишки вогнища, столовий посуд, зернотерки. Друге, довге приміщення, мало по периметру, вздовж стін подіум зроблений з глини. Тут також було вогнище, столовий посуд. Таке планування та інтер'єр вирізняють комплекс "М" серед стандартних житлово-господарських комплексів. Його площа на двох поверхах 332 кв. м. Можливо, комплекс "М" був центром для групи мешканців Майданецького, виконував функції "Великого дому".

Слід зазначити, що найбільші будівлі Майданецького досягають, за даними магнітної зйомки, площі понад 1000 кв. м, тобто не поступаються за величиною громадським спорудам доби енеоліту у Месопотамії.

Свідченням щодо існування громадських будівель на великих трипільських поселеннях може бути модель житла з Володимирівки, на якій з інтер'єру виліплено лише вітвар, на що звернула увагу свого часу Т. Пассек. Враховуючи двоповерховість, ці споруди мали цілком монументальний характер, прикрашалися розписом як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони, мали пофарбовану підлогу. З цих трипільських споруд, власне, і розпочинається

Структура трипільського вождівства - "ному" у Буго - Дніпровському межиріччі. Біля середини IV тис. до н.е. Реконструкція за даними археологічних досліджень. Позначено цифрами: 1 - група Майданецького (протомісто і два малих селища); 2 - група Тальянок (протомісто - столиця ному та три малих селища). Загальна чисельність населення "ному" за мінімальними підрахунками - понад 20000 чоловік.

традиція монументальної архітектури у Лісостепу. Для лісостепової будівельної традиції типовим було використання у будівництві дерева та глини для зведення значних за розмірами споруд. Через те останні були недовговічними. Однак з огляду на недовговічність існування самих трипільських поселень для їх творців цей недолік навряд чи мав особливе значення.

Наступний рівень - мале поселення або відповідна йому група жител на великому поселенні,

чисельність - 200 - 280 або 1000 - 1400 чол., можна зіставити з сільською громадою, що локалізується на одному поселенні або в окремому кварталі великого селища. Сільська громада - основна структурна одиниця усіх подальших об'єднань. Наявність центрів, які об'єднують десятки сільських громад, свідчить про те, що стадію структури з поселень на чолі з племенним центром, ця організація вже минула.

Далі маємо рівень великого поселення. Ї підстави порівняти його з протомістами. Крім формальних ознак - площа, чисельність жителів, є і структурна аналогія - поділ на частини: кола забудови (квартали?), виділення в межах протоміста окремих громад. Пункти з площею 30 - 50 і навіть 70 - 80 га можливо відповідають рівню "містечок" стародавнього Шумеру. При цих порівняннях слід мати на увазі різну щільність населення на площі східних та європейських протоміст. За підрахунками Р. Медоу в Урі вона складала 125 - 250 чол./га. Ф. Хасан також дає цифру у 100 чол./га. Це у 3 - 6 разів більше, ніж ми вирахували для пам'яток типу Майданецького - 31 - 43 чол./га. Тобто, пам'ятка площею 100 га у Побужжі відповідає поселенню з площею 15 - 30 га у Месопотамії. Кількість населення у протомістах на початку їх виникнення від 3 до 10 - 15 тис. чол., що співпадає з нашими реконструкціями.

Посудинка з стилізованою головою бичка. 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

Рівень мікрогрупи поселень, що включає великі поселення, середні та малі, знаходить відповідність у такій структурі як "ном". Їх зближують наступні ознаки: наявність ієрархії поселень, розміри території, чисельність населення, його моноетнічність. "Номи" Побужжя, як і їх аналоги на початку свого розвитку, були невеликими за розмірами, налічували на етапі VII від 5 до 8, 5 тис. чол., CI - досягали 13 - 19 тис. чол. Крім того, слід відзначити, що одночасно існували різні за розмірами трипільські номи, один з яких був, як правило, найбільшим. На етапі VII - у Володимирівській групі - це Гордашівка, Небелівській ранній - Небелівка, Томашівській - (попередньо - Доброводи, Тальянки).

Власне локальний варіант відображав, можливо, найвищу ступінь інтеграції - "лігу" або конфедерацію номів. Археологічно зафіксована культурна спільність, що представлена генетичною лінією Володимирівка - Небелівка - Томашівка вказує на вірогідність такого варіанту. Основою для утворення конфедерації трипільських "номів" могла бути їх належність до одного етнокультурного утворення, яке з самого початку розвивалося в цілому територіально відокремлено від сусідніх трипільських етнокультурних груп, не кажучи вже про інокультурне населення.

Єдиним свідченням інфільтрації населення з боку є знахідки на Майданці та Тальному-2 керамічних

"імпорту" та наслідувань з західнотрипільського регіону. Однак обставини та кількість знахідок вказують на незначні масштаби цього процесу, до того ж подібні знахідки відсутні на інших томашівських пам'ятках. Ми можемо казати лише про зв'язок населення окремого "майданецького" ному - з західними регіонами. Які ці зв'язки - обмінні, сімейні - важко сказати напевне.

Практично південно-побужжя "конфедерація" етапів VII - CI весь час свого існування виглядає як структура замкнена, і до того ж схильна до експансії - особливо на схід, до Дніпра, про що свідчить поширення в цьому напрямку пам'яток небелівської групи за межі басейну Південного Бугу. Отже, в нашому випадку співпадає і така риса «номових» структур, як незначні масштаби їх первісного утворення, локальність, територіальна обмеженість.

Демографічні показники конфедерації протягом її існування були різними - від 9 - 12, 6 тис. чол. у час Володимирівської групи до 24, 8 - 34, 4 тис. чол. на другій фазі Томашівської групи. Відмічені моменти зменшення кількості населення - особливо на першій та четвертій фазах розвитку Томашівської групи. Вони пов'язані, можливо, з міграціями населення.

Палеодемографічне моделювання вказує на те, що природний приріст мав бути у межах 0, 3 - 0, 5 відсотка щорічно. Раз на 250 - 300 років могли виникати кризи перенаселення, єдиним регулятором яких могли бути міграції.

Ми знаємо, на якому економічному підґрунті виникли і за рахунок чого існували величезні поселення трипільців. Постає питання, чи був цей рівень достатнім для формування перших міст, цивілізації? Щоб відповісти на таке запитання, слід було б порівняти рівень економічного розвитку Трипілля та перших цивілізацій Давнього Сходу. Але там - інші умови, іригаційне землеробство. Тут на допомогу може прийти класифікація суспільств за приналежністю до певних культурно - господарських типів, досить детально розроблена етнографами. Вона охоплює різні суспільства: і ті, що існують, і ті, що давно припинили своє існування. Серед них є і ті, що нас в даному випадку цікавлять.

Виявляється, всі вони належали до одного типу - культурно - господарського типу мотичних землеробів. Так, на думку етнографів, саме на базі культурно-господарського типу мотичних землеробів степів та сухих передгір'їв сформувалися найдавніші класові суспільства Дворіччя, Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії, Китаю, Центральної та Південної Америки. Додамо сюди також суспільства з Африки. І давні хлібороби Південно - Східної Європи (з Трипіллям включно) теж у цьому списку!

Вивчаючи історичні та етнографічні аналоги Трипілля можна спробувати виділити спільні риси у процесі творення складних соціальних організацій, побудувати загальну модель системи розселення зі складною ієрархією. При цьому слід мати на увазі, що в описаних суспільствах мало місце переплетення родових та сусідських структур, і останні часто створювалися за зразком перших.

Спільною рисою є також інститут великосімейної громади, що складалася з родичів

по батьківській лінії, а також могла включати більш далеких родичів і неповноправних членів. Водночас, існувала тенденція до виділення малих сімей, які могли ставати центром утворення нових великосімейних об'єднань. Пропонуємо умовно назвати таку великосімейну громаду "дім". Дім є складовою одиницею, як правило, сусідської громади, територіально представленої окремим поселенням, або малим кварталом на більшому поселенні. Там вона або напряму включена у громаду цього поселення, або є частиною кварталу.

Реконструкція великого будинку. Вид з боку прибудови. Поселення Майданецьке.

Іноді малі поселення утворюють об'єднання - округ, "столицею" якого стає найбільше поселення, що його дослідники трактують як племінний центр. Отже, структури, в які входять малі, середні та великі поселення слід вважати такими, що переросли племінний рівень. Типовим є поділ великих поселень на чотири або більше великих квартали, які відповідають гілкам колишніх племен.

Угрупування у складі великого, кількох середніх та малих поселень, утворює таку структурну одиницю, як "ном". Номі можуть утворювати різноманітні "ліги", "конфедерації" як в межах етнокультурних спільностей, так і шляхом підкорення сусідніх номових або племінних структур.

Великі поселення утворюються шляхом інтеграції землеробських громад у протоміську територіально-поземельну громаду, що стає для них господарським, адміністративно-політичним та культовим центром. Значення ремісничого виробництва в таких центрах незначне, воно спрямоване на обслуговування верхівки суспільства.

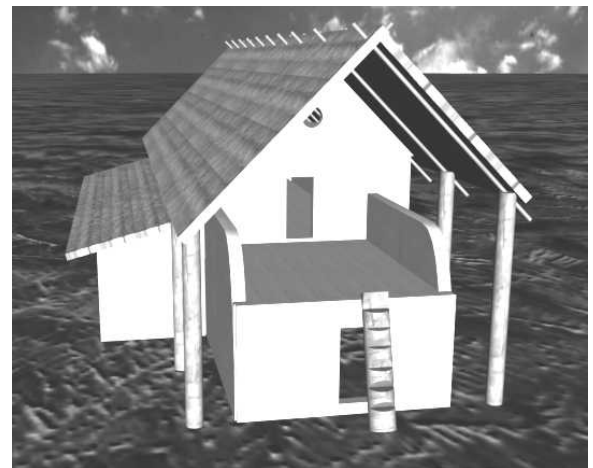
Передумовою виникнення ієрархічних структур були такі явища, як зростання кількості населення в умовах обмеженості можливостей територіальної експансії, виникнення суперечок у розподілі земельних та водних ресурсів. У такій ситуації виживання громади залежало від її міцності - економічної та військової. Останні в умовах низького розвитку виробничих відносин та примітивності озброєння спиралися насамперед на зростання чисельності колективів, їх концентрацію в межах великих населених пунктів - "протоміст".

Історично протомісто, як особливий перехідний тип поселення, відповідає добі класоутворення та політогенезу. Його риси - виконання великого спектру завдань економічного, політичного та соціального, ідеологічного та військового характеру. Основна маса населення - селяни - землероби, як правило етнічно однорідні. Населення протоміст - це насамперед селяни, організовані у поземельні (сусідські) громади, та

великосімейні громади. Внутрішня потреба сільських громад у політичному об'єднанні - найчастіше для самозахисту, була стимулом для згуртування, а іноді - керівна роль суспільної верхівки, що використовувала ресурси суспільства для збільшення власного добробуту та моці вели до утворення протоміст.

Демографічні показники мають широкий діапазон. Чисельність "домів" залежала від конкретних обставин, і налічувала від 20 до 100 чол. і більше. Сільські громади налічували від 150 до 2000 чол. Поселення середнього рівня - "містечка" налічували від 300 до 2000 чол. Великі населені пункти - протоміста починалися приблизно з 3000 чол., верхня межа могла досягати сотень тисяч чоловік. Населення "ному" складалося з 6 - 10 тис. чол. на початкових етапах, а далі стрімко зростало до багатьох десятків та сотень тисяч чоловік. Територія "ному" охоплювала землі в радіусі 10 - 20 км навколо "столиці".

Ми бачимо, що соціальний устрій трипільського давньоземлеробського населення Південного Побужжя на етапах VII - CI мав велику подібність до організації суспільств мотичних землеробів Дворіччя, Африки, Центральної Америки з такими інституціями як великосімейна громада, сільська громада - поселення, протомісто, "ном", конфедерація або ліга "номів". Така кількість спільних рис не може на нашу думку бути випадковою. Вони свідчать про наявність закономірностей у явищах, які ми спостерігаємо на підставі матеріалів археології, історії та етнографії. Все це дає змогу зробити висновки про те, що виникнення складної структури трипільського населення у Південному Побужжі на початку IV тис. до н. е. йшло тими самими шляхами, що й на інших територіях в різні часи.

Реконструкція великого будинку. Вид спереду. Поселення Майданецьке.

Феномен трипільських протоміст Побужжя слід розглянути на тлі як трипільської історії першої половини 4 тисячоліття до н. е., так і історії її сусідів - особливо "степових" племен, які, на думку деяких дослідників, через свою природну агресивність зіграли фатальну роль у розвитку мирного землеробського населення на землях України.

Один з найвеличніших та найзагадковіших обрядів трипільців - ритуальне спалення будівель при перенесенні поселення на нове місце. Цей ритуал проіснував в трипільському світі понад дві тисячі років. На фото - спалені будівлі протоміста біля с.Майданецького.

Для визначення факторів, що сприяли високому рівню соціально - економічного розвитку населення, яке залишило пам'ятки Володимирівсько-Томашівської генетичної лінії у Побужжі слід розглянути питання про рівень розвитку сусідніх осередків розселення культури Трипілля - Кукутені на етапах VII - CI. На заході одночасно з Побузькою існували такі групи, як Чечельницька та Петренська, а у Середньому Подніпров'ї - пам'ятки чапаєвського та коломийщинського типу.

Як відомо, вихідною умовою для досягнення високого рівня розвитку за доби енеоліту було накопичення величезного економічного, культурного та інтелектуального потенціалу, пов'язаного зі становленням відтворюючих форм господарства - землеробства і тваринництва У першій половині IV тис. до н. е. організаційні засади землеробства - основної галузі трипільської економіки, були,

практично, однаковими для всієї трипільсько-кукутенської спільності. Мотичне переложно-циклічне землеробство, що базувалося на вирощуванні зернових - півччастих пшениць та ячменю - досягло, приблизно, однакового рівня по всій території. Існували лише певні екологічні відмінності, зв'язані з поширенням тих чи інших типів ґрунтів, кількістю лісових угідь.

При відносно невисокому технічному рівні господарства, потрапляючи у несприятливі умови, населення змушене було переорієнтувати економіку відповідно до цих умов, як ми бачимо на прикладі пам'яток регіону Середнього Дніпра. Умовою збереження даної моделі господарської адаптації було існування у звичній екологічній ніші - лісостепу, до якої протягом попередніх сотень років пристосувалася трипільська людність.

Важливим елементом існування циклічно-переложної системи землеробства було захоплення чергової ділянки земельних угідь для експлуатації протягом 50 - 70-річного циклу. На початкових етапах розселення трипільців у Буго-Дніпровському рівні цей процес регулювався, напевно, на рівні окремих громад, про що свідчать значні відстані між окремими угрупованнями, що складаються переважно з невеликих поселень.

Громадському регулюванню при займанщині підлягали, згідно з етнографічними даними, календарні розпорядки, колективний випас худоби, і - найголовніше - вирішення земельних суперечок. Власність громади на землю забезпечувалася військово-демографічним потенціалом (хто сильніший, той і правий). У процесі розселення трипільських громад на величезній неосвоєній (з землеробської точки зору) території, мали набути великого значення адміністративні функції, виникнути прошарок людей, які відповідали за вирішення питань, пов'язаних з аграрними розпорядками та військовими справами (бюрократів та військових, згідно з сучасною термінологією). Про значний розвиток військової справи у трипільців саме на фазі "великого переселення" у V тис. до н. е. свідчить значна кількість знахідок предметів озброєння - сокири - молотів, наконечників стріл та дротиків. Є навіть сліди військових дій. На поселенні Друци в Молдові розкопане житло, під стінами якого археологи знайшли десятки наконечників стріл.

Як показує вивчення історичного процесу у Месопотамії, подібні надбудовні керівні структури, що виникають у первісному суспільстві, спрямовують далі зусилля на власну розбудову і розвиток, для чого необхідно все більше і більше ресурсів. У процесі розвитку таких структур було винайдено писемність, з'явилися стоси глиняних табличок - документів господарського обліку. Цей епохальний винахід, до речі, слугував спочатку виключно розвитку бюрократії, а не красному письменству.

На думку деяких дослідників - В. Массона, Г. Коробкової, Е. Сайко, Ю. Павленка та інших - населення Лісостепу доби енеоліту не могло забезпечити рівень сільськогосподарського виробництва, достатній для отримання значного додаткового продукту. Вони посилаються в основному на такі фактори, як примітивність знарядь праці, відсутність впровадження металевих знарядь у сільське господарство на тлі не дуже сприятливих природних умов. При цьому не беруться до уваги земельні ресурси Лісостепу, що за кількістю та якістю при відповідному використанні могли компенсувати усі несприятливі фактори, так само як іригація - нестачу водних ресурсів у Месопотамії чи Середній Азії. Наголошується на відсутності у необхідності організації колективних робіт у трипільського населення, що не стимулювало соціального поступу, на відміну від Сходу, де потреба у таких роботах при іригації була (до речі, відомий дослідник історії Месопотамії М. Дьяконов скептично ставився до постановки питання про колективність дій у сільському господарстві цього краю).

На це можна відповісти, що у трипільських громадах теж виникала (і не одноразово, а повсякчасно) потреба у певних колективних діях, а саме при захопленні земель та їх наступному поділі, охороні громадських володінь. Певний колективізм мав зберегтися і при мотичній обробці значних земельних площ, враховуючи порівняно невисоку

врожайність культур та стислі строки польових робіт. Зі зростанням масштабів поселень до сфери колективної праці було включено, можливо, будівництво укріплень - "житлових стін" нового поселення. Колективним був і ритуал спалення поселень при переселенні. Таким чином сфера колективної праці у трипільських громад була досить значною та займала важливе місце у забезпеченні життя та існування. Вона охоплювала економіку, військову справу та культові відправи.

Однак як би там не було, а додатковий продукт у ранньоземлеробських суспільствах (і не тільки в них) все ж таки є обмеженим, його зростання навіть може бути нульовим, він може скорочуватися (як у Шумері IV тис. - III тис. до н. е. внаслідок засолення та виснаження ґрунтів), природний приріст населення теж може скорочуватися.

Правлячий прошарок стимулює в таких випадках пошуки виходу з кризової ситуації. Зусилля суспільства спрямовуються на придбання нових ресурсів, зовнішніх по відношенню до існуючої системи. Таким видом ресурсів у межах трипільсько-кукутенської спільності могла бути, насамперед, земля. Вигравали ті громади, точніше їх керівництво, яке ставало на шлях концентрації населення, збільшення військово-демографічного потенціалу, захоплення при цьому значних територій. Інтеграція громад у великі поселення була потрібною саме для вирішення цих питань.

Масштаби об'єднань визначалися, певною мірою, регіональними природними особливостями. Так, Молдова і Поділля з їх рельєфом та обмеженими земельними угіддями не мали можливостей для розміщення значних за чисельністю колективів, верхньою межею стали поселення типу Петрен до 50 га площею. Водночас тут починаючи з середнього стану Трипільля утворюється система городищ, яка мала компенсувати нечисленність відповідних громад і забезпечити їх контроль над річковими долинами.

Нестача земельних ресурсів у західному регіоні трипільсько-кукутенської спільності могла компенсуватися, таким чином, не за рахунок перерозподілу місцевих угідь, а головним чином - експансії на нові землі, на схід і на північ. Поширення культурних груп з розписним посудом на етапі VI - II на схід з наступним витісненням з Буго-Дніпровського межиріччя східнотрипільських угруповань, на думку О. Цвек, Т. Мовші та інших дослідників, і було свідченням масштабів цієї міграції.

У Подністров'ї та на Поділлі джерелом надходження додаткового продукту міг стати обмін місцевої сировини - кременю та знарядь з нього, а на пізньому етапі - можливо, ще й масштабний експорт розписного посуду, але ці джерела навряд чи могли повністю забезпечити потреби суспільства.

З утвердженням у Буго-Дніпровському межиріччі населення, що залишило пам'ятки типу Володимирівки, а особливо, Небелівки, ця територія виявилася розділеною між численними угрупованнями, які у сприятливих умовах почали швидко зростати кількісно, з 9 - 12 тис. чол. до 25 - 34 тис. чол. за 200 - 300 років. Тут стало можливим утворення величезних агломерацій землеробського населення у формі протоміст.

Наявність чіткої межі між "чечельницькими" та "томашівськими" трипільцями на заході може свідчити про те, що процес міграції населення зі сходу на етапі ВІІ - початку С І, фактично припинився, хоча у Буго-Дніпровському межиріччі ще залишалися значні площі земельних угідь. Разом з тим кількість поселень тут набагато менша, ніж на заході. Таким чином, південнобузькі протоміста та "номи", центрами яких вони були, очевидно, виступили як власники землі і не допустили її дальшого перерозподілу із західними сусідами. Поєднання природного фактору зі специфікою трипільської економіки та демографічні процеси були основними, на нашу думку, факторами утворення складної ієрархічної суспільної системи трипільського населення Побужжя.

Аналогічно відбувся перехід від територіальної експансії до інтенсифікації освоєння територій землеробським населенням часу Пізнього Убейду у Месопотамії в Ранньо- та Пізньоурुकському періодах. Він також призвів до концентрації населення у великих населених пунктах - протомістах, що було одним із шляхів концентрації також і додаткового продукту. Саме розвиток політичної системи був у даному випадку первинним явищем, яке зробило можливим утворення міст, а не навпаки.

ЧОМУ ВИНИКЛИ ТРИПІЛЬСЬКІ ПРОТОМІСТА ?

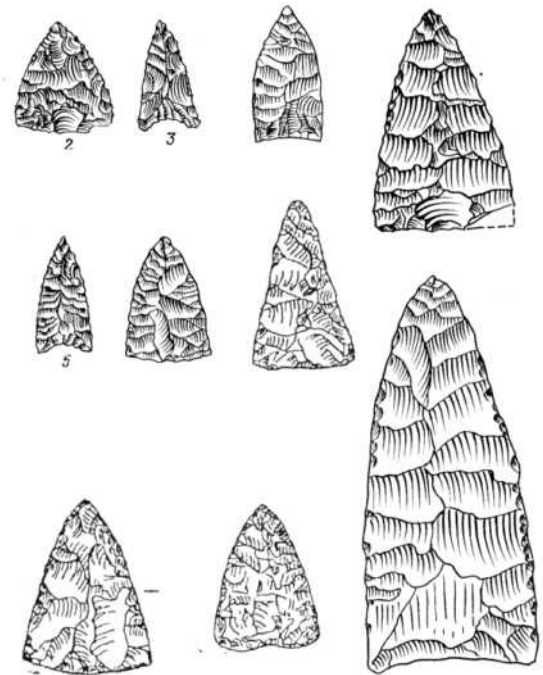
Найбільш логічним поясненням концентрації давньоземлеробського населення у поселеннях-гігантах тривалий час є гіпотеза про наявність зовнішньої загрози. Визначено два можливих джерела такої загрози для Південного Побужжя: з боку «степоного населення» [Гімбутас, Даниленко, Черниш, Круц та ін.] або зі сторони «трипільських племен» [Шмаглій, Відейко].

Які ж маємо дані для вирішення цього питання? З початком етапу Трипілля ВІ пов'язані знахідки, які документують контакти трипільців з носіями енеолітичних культур. Це знахідки середньостогівської кераміки на корінній трипільській території - на Дністрі, в Молдові. Якщо підрахувати кількість знахідок, то за їх числом саме цей період слід було б визначити, як час найбільш інтенсивної експансії «степоного» населення на ранньоземлеробські племена. Логічною відповіддю на цю «інвазію» мало б бути будівництво у цей час, у середині - другій половині V тис. до Христа на трипільських рубежах, найближчих до агресивних «степовиків» поселень - фортець великих розмірів, або хоча б якихось городищ для захисту місцевого населення, або принаймні інтеграції трипільських племен для відсічі ворогам. Однак саме на етапі ВІ монолітне в культурному відношенні трипільське угруповання розділяється на добре помітні локальні варіанти, а розміри поселень залишаються сталими, не будуються укріплення. Саме з цього періоду в межах комплексу Кукутені - Трипілля виділяють окремі культури, в тому числі - Східнотрипільську! Замість того, щоб сховатися від страшних «степовиків» за стінами, трипільці нарощують свою експансію і виходять до Дніпра.

Пізніше, на етапі ВІ - ІІ диференціація всередині Трипільсько-Кукутенської спільності поглиблюється. Найбільш чітко ці відмінності помітні між пам'ятками Буго-Дніпровського межиріччя та Подністров'я. Основною етнографічною ознакою стає

поширення мальованого посуду на Заході, та кераміки з ритим орнаментом на Сході, що дозволяє досить чітко фіксувати міграційні процеси. Для цього часу є також чимало свідчень про контакти з середньостогівськими племенами. Найбільш яскравим проявом цих контактів вважається трипільська кухонна кераміка.

Зупинимося на цьому питанні докладніше. З середньостогівською культурою, на нашу думку, можна пов'язувати два параметри кухонного посуду - домішку товченої черепашки в глиняну масу та деякі елементи декору (розчоси, «перлини» тощо). Форми посуду лишаються традиційно трипільськими і не мають нічого спільного з керамікою Середнього Стогу. Решта категорій трипільського посуду, зауважимо, лишається поза «впливами» з боку «степових» сусідів. Вже з етапу ВІ - ІІ на трипільських поселеннях відмічено сліди ремісничого виготовлення столового (мальованого) посуду. На цьому тлі фрагменти примітивного кухонного посуду з домішкою товчених черепашок, знайденого в небагатьох домогосподарствах, можна трактувати, як рештки виробів, зроблених руками жінок, захоплених в «степовому» середовищі трипільцями під час військових сутичок.

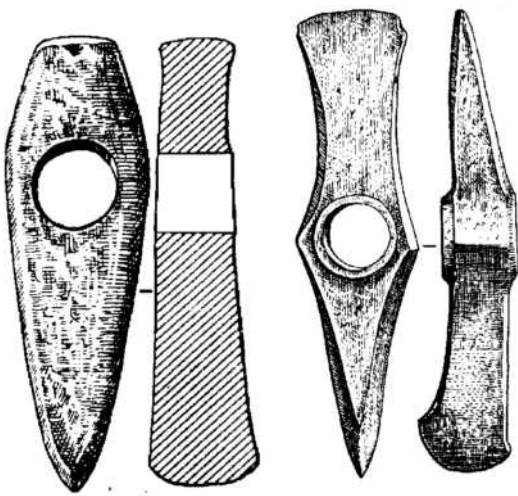
Основна зброя "степовиків" - лук, стріли, дротики. Кремінні вістря до них. (За Д.Телегіним).

Вперше поселення - гіганти утворилися не в час інтенсивних контактів трипільців зі «Степом», які припадають на попередній період, а в момент інтенсифікації процесів розселення трипільських племен. Мало того, на етапі ВІІ спостерігається експансія трипільців на південь, у басейн Південного Бугу, де під час розвідок та розкопок зафіксовано пункти з розписним посудом небелівського типу.

Етапи ВІІ та СІ (кінець V - початок IV тис. до Христа) стали часом найбільшого розквіту

поселень - протоміст у Побужжі. У цей час помітне чітко розмежування між окремими групами трипільського населення. До кінця етапу СІ не помітно за археологічними даними міграцій трипільського населення з - за Південного Бугу на схід, хоча кількість поселень (а відтак - і населення) на корінних трипільських територіях помітно зростає. З цього можна зробити висновок про перешкоди для цього руху, якою могли бути трипільські протоміста в Буго-Дніпровському межиріччі. У цей час «степове» населення було представлене в археологічному відношенні комплексами середньостогівської та нижньомихайлівської культур, знахідки з ареалу яких на трипільських поселеннях в Побужжі поки що невідомі. Немає жодних прямих свідчень тиску «степових» племен на трипільські, який би спонукав останні до будівництва укріплених поселень - гігантів.

Мідні сокири - молоти - зброя трипільців. V тис. до н.е. (За К.Черниш).

Зрозуміти динаміку та характер відносин степових та трипільських племен неможливо без аналізу їх господарських систем. Найближчі до трипільської території середньостогівські пам'ятки зосереджені в басейні Дніпра, у лісостеповій смузі. Господарство цього населення було пов'язане з використанням ресурсів великих річкових долин, де були умови для розвитку тваринництва і землеробства, а також багаті мисливські та рибальські угіддя. М'ясний баланс середньостогівської культури (до 79% великої рогатої худоби) типовий для землеробсько-скотарських культур типу Трипілля та Гумельниці. Щоправда найближчі до трипільців громади середньостогівської спільноти займалися переважно полюванням.

У господарстві нижньомихайлівської культури О. Г. Шапошникова виділила дві тенденції - пов'язані з осілістю та з рухливим скотарством (розведення малої рогатої худоби). Однак населення, для яких був типовий останній тип господарства, мешкало досить далеко від трипільських земель. Дані з розкопок поселень свідчать, що для коровопасів та конярів, яким було населення середньостогівської та нижньомихайлівської культур, типовою була осілість. Щільність населення, виходячи з числа відомих пам'яток, була незначною. Екологічна ніша, яку обрало населення середньостогівської та

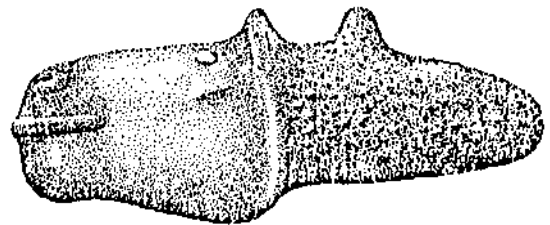
нижньомихайлівської спільнот не була заповнена до тієї межі, коли постає питання про перенаселення.

Культури «степової бронзи» Євразії, на думку етнографів, належать до моделі господарської адаптації пастухів - скотарів та землеробів, які поєднували тваринництво з мотичним землеробством. При цьому тварини більшу частину року утримувалися на пасовиськах у районі стаціонарних поселень. Жодних археологічних даних, які б свідчили про наявність степового кочівництва у мідному віці, у V - IV тис. до н. е. немає. Європейська традиція кочівництва виникла на екологічному тлі глобальної аридизації клімату, що мала місце на зламі IV - III тис. до н. е. При цьому було використано існуючі передумови - одомашнення коня, поширення тваринництва, поява колісного транспорту.

Можна твердити, що в енеоліті не існувало економічних причин для освоєння середньостогівським та нижньомихайлівським населенням територій, заселених трипільцями. Для випасу поголів'я великої рогатої худоби навряд чи існувала потреба пересування на десятки і сотні кілометрів углиб лісостепу, коли поруч лежала широка долина Дніпра та його притоки.

Теза щодо проникнення на трипільські території з метою грабунку спирається на реконструкції військового потенціалу «степових» племен. Ідея про появу в мідному віці вершництва, кінноти, яка змінила хід європейської історії блискуче декларована свого часу у працях В. Даниленка, Д. Телегіна та М. Гімбутас. Вважалося, що основою могутності степовиків (як і в наступні тисячоліття) була кіннота (факт одомашнення коня, «скіпетри» з зображенням м'якої збруї), озброєна списами з кремінними наконечниками, бойовими молотами з рогу оленя, луками та стрілами.

Однак наявність одомашненого коня і, навіть, засобів керування ним, самі по собі ще не є свідченнями його військового використання. М'яка зброя недостатня для керування бойовим конем. Можливий варіант застосування коней як тяглової сили для транспортних засобів, але знов - такі потрібні металеві елементи спорядження.

Конеголовий скіпетр - знак влади, зроблений з каменю. Суворовський курган, біля середини IV тис. до н.е. Розкопки М.Шмаглія

Науковці останнім часом все більше схиляються до думки, що висновки про «степову» кінноту мідного віку та всі пов'язані з нею теорії і історичні реконструкції слід здавати в архів. Якщо не брати до уваги фактично неіснуючої кінноти (до

речі, домашній кінь був відомий трипільцям ще у VI тис. до Христа, тобто до появи «степових» культур на історичній арені), то переваг в озброєнні - а отже і шансів на перемогу - «степове» населення не мало жодних.

Чисельна ж перевага, поза сумнівами, в той час була на боці трипільських племен. Демографічний потенціал Трипілля у цей період був найвищий між Дністром та Дніпром, а число мешканців протоміст могло досягати 10 - 15 тис. чол. Елементарні підрахунки показують, що для того, щоб організувати, приміром, набіг на Майданець «степовики» мали б мобілізувати воїнів на обширах від Волги до Дунаю. То хто на кого мав і міг чинити тиск?

Взявши все сказане до уваги, ми дійшли висновку про відсутність військових передумов для помітного тиску з боку степових племен на трипільський світ у V - першій половині IV тис. до н. е., тобто в період виникнення та існування трипільських протоміст. Не існувало ні екологічних, ні економічних, ні військово-технічних передумов для «степової інвазії».

Однак наукова дискусія навколо цієї геополітичної продлеми шеститисячолітньої давнини триває, і триватиме, здається вічно. Це корисно, адже дослідники збирають і аналізують все більше і більше фактів на користь своїх висновків.

Поширення матеріалів трипільської культури в середовищі середньостогівської та нижньомихайлівської спільнот можуть свідчити про певне співробітництво, економічні контакти. В історії відомі випадки, коли осілі землероби самі проводили агресивну політику щодо скотарських племен. Так, єгипетські фараони доби Давнього Царства неодноразово захоплювали стада великої рогатої худоби (через хронічну нестачу її в Єгипті, де були відсутні добрі пасовиська) у скотарів Лівії та Нубії. Аналогічна ситуація могла мати місце в Лісостепу Буго-Дніпровського межиріччя, де мирне співіснування чергувалося з військовими сутичками, перевагу в яких, на нашу думку, могли мати лише численні, добре організовані і озброєні найкращою зброєю трипільські племена, опорою яких були найбільші та наймогутніші фортеці в Європі того часу.

Лише глобальна криза ранньо - землеробських суспільств наприкінці IV тис. до н. е. та перебудова господарства у їх південних сусідів

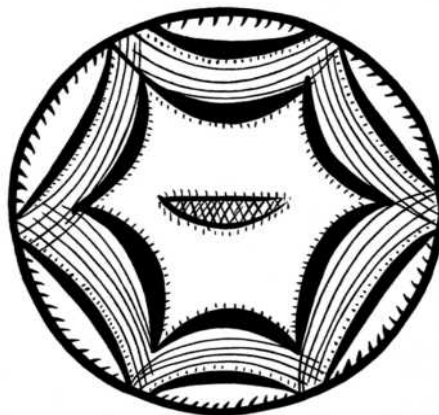
відкрила останнім шлях до Лісостепу, про що свідчать численні кургани ямної культури на місці давно залишених трипільських поселень Побужжя.

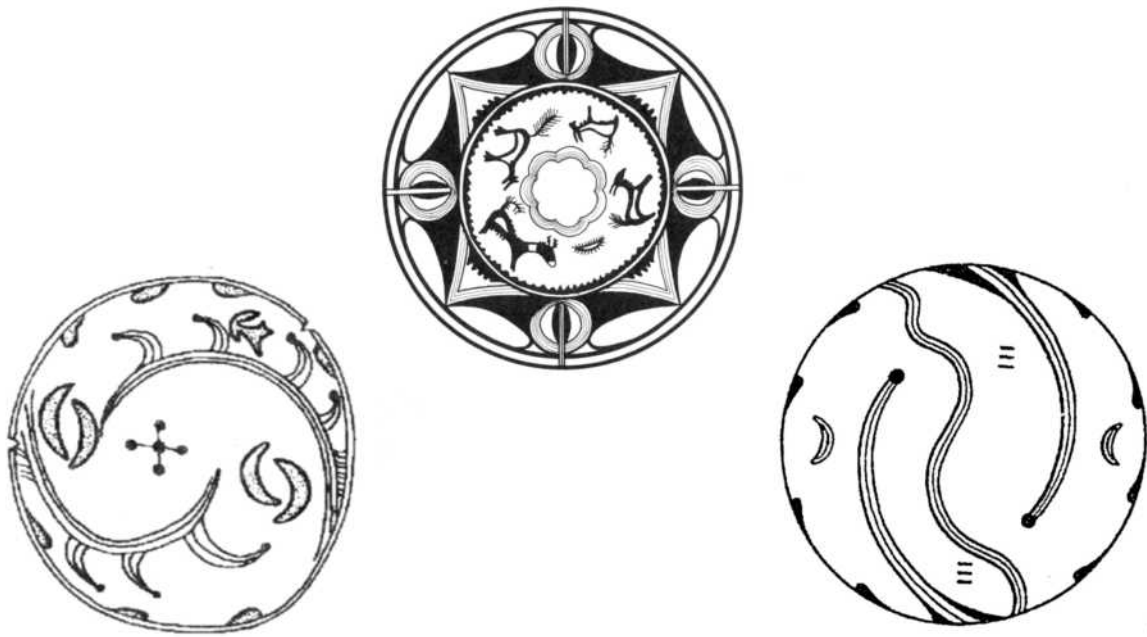
Коли, чому і як зникли трипільські протоміста - ось останнє питання, яке цікаво було б з'ясувати. На питання «коли» дають відповідь ізотопні дати. Найпізніше з відомих нам протоміст біля села Вільховець на Черкащині припинило своє існування у першій чверті III тис. до Христа, за часів Давнього Царства в Єгипті. Відповідь на питання «чому і як» буде трохи довшою.

Проблема кризи трипільського суспільства Побужжя, початок якої припадає на середину IV тис. до н. е. має розглядатися у системному відношенні. Існування суспільства базувалося на певній господарській системі, що не зазнала будь-яких кардинальних змін, отже вихід з кризи «енергоресурсів» був можливий лише за рахунок експансії, або перекачки ресурсів ззовні. Утворилося замкнене коло - експансія - криза - експансія, яке врешті-решт було розірване внаслідок кризи ресурсної бази: як через місцеві антропогенні впливи (згадаємо вирубані та спалені трипільцями на величезних площах ліси, спустошений тваринний світ), так і глобальні екологічні зміни. При вичерпанні або зникненні природних ресурсів територія була покинута, а ієрархічна система - розвалилася, самоліквідувалася.

На етапах VII - CI відбувся перехід від територіальної експансії Трипілля до освоєння захоплених територій, що зумовило ускладнення відношень між окремими складовими частинами трипільсько-кукутенської етнокультурної спільноти, поглиблене нерівномірністю їх розвитку та різними природними умовами існування. Це було основним фактором зростання складності суспільних систем, що опинилися в епіцентрі цих протиріч.

За умов хронічного застою у розвитку продуктивних сил неминучою була системна криза, яка охопила суспільні інститути Трипілля у середині IV тис. до н. е., що співпало також з несприятливими для культури екологічними змінами.

В ПОШУКАХ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Одна з основних ознак цивілізації - писемність. Чи мали її трипільці? Дехто вважає, що так, мали, інші - заперечують це. Сучасна відповідь на це питання є набагато вражаючою і значно цікавішою за ці дискусії та скороспілі сенсації.

Трипільські орнаменти вже сто років тому вразили дослідників своєю зачарованістю та незрозумілою силою. Ця загадкова сторінка з книги минулого протягом усієї історії досліджень Трипілля привертала увагу різних категорій дослідників. Деякі з них мали чудові ідеї, вирішували великі проблеми, потроху збирали факти на їх підтримку, доповнюючи міркуваннями відсутні ланки у доказах. Інші - перебирали десятки тисяч фрагментів посуду, шукали певних закономірностей та збирали стоси фактів на їх підтвердження або спростування, роблячи при цьому досить скромні висновки.

Чого тільки не шукали і не знаходили в трипільських орнаментах - і знаки писемності, і зображення давніх богів. Трипільські орнаменти надихнули свого часу академіка Б. Рибаківа на великий розділ "Золотий вік енеоліту" у монументальному дослідженні, присвяченому глибоким кореням слов'янського язичництва. Це відомий всім приклад трактування давнього мистецтва через власні відчуття та досвід. Більшість праць про символіку та значення

трипільського орнаменту ґрунтується саме на такому підході.

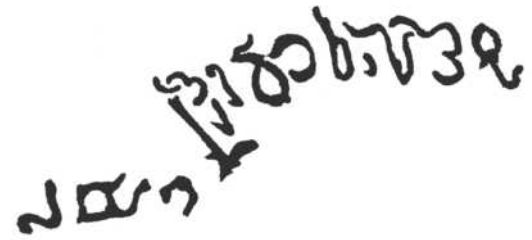
Сто років досліджень довели, що вивчення магії трипільського орнаменту по силі лише колективам дослідників, які не відступлять перед необхідністю почати все спочатку, щоб збирати фрагмент за фрагментом мозаїку давніх знань.

Вже на початку ХХ століття з'явилися сенсаційні повідомлення про відкриття трипільської писемності. І. Лінниченко, який працював на розкопках трипільських поселень на Дніпрі у В. Хвойки, 11 вересня 1900 року виступив з доповіддю на засіданні Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. У доповіді йшлося про "загадкові написи" на посуді трипільської культури. До публікації тексту доповіді було додано таблицю з репродукціями цих раритетів.

Відкриває таблицю невеликий закопчений горщик з написом білою фарбою, що спіраллю охоплює тулуб посудини. Криволінійні знаки - всього їх близько 14-ти нагадують літери якогось алфавіту. Знахідка ця випадкова, отож питання її зв'язку з трипільською культурою є відкритим. Щоправда Е.Р. фон Штерн, який головував на засіданні, висловив припущення, що у даному разі йдеться про підробку. Репутація Штерна серед любителів старовини була високою - адже ніхто інший, як він, викрив авантюру з підробкою золотої

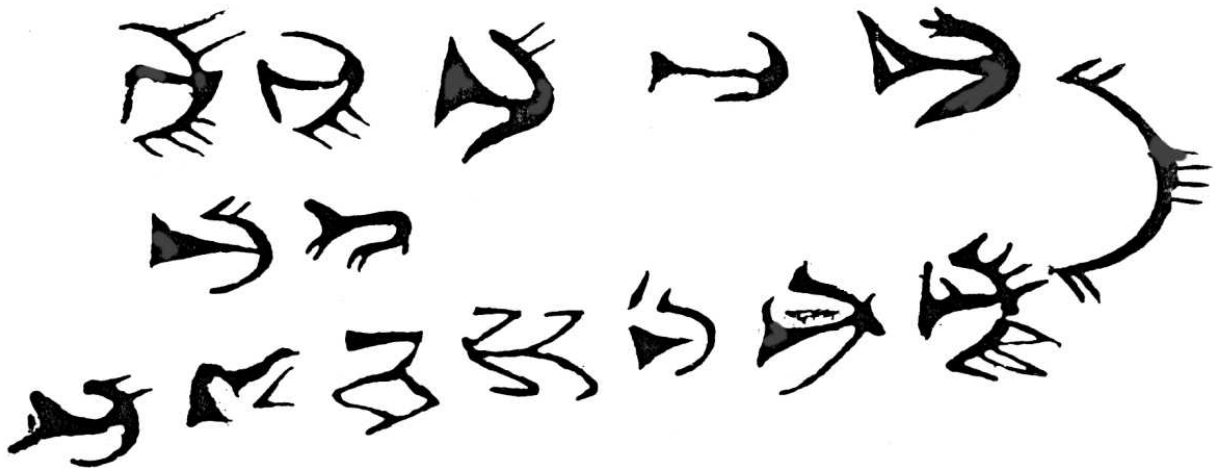

"тіари царя Сайтафарна", придбаню Лувром за шалені гроші в одеських торговців антикваріатом.

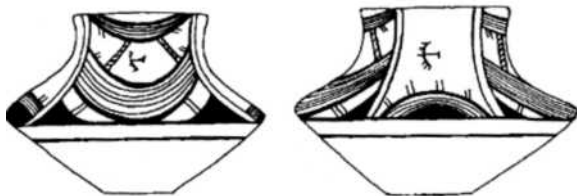

Горщик з "трипільським написом" із зібрання В.Хвойки, визнаний за підробку фон Штерном (За І.Лінниченком).

Крім горщика в публікації є таблиця з окремих зображень, які походять із фрагментів та цілих мальованих посудин, що В. Хвойка виявив під час розкопок на Дніпрі. Вдалося встановити, що ряд з них походять із розкопок у районі м. Ржищів і були опубліковані свого часу. Це полегшило атрибуцію зображень, адже вони виявилися нічим іншим, як стилізованими зображеннями тварин, які при складанні таблиці І. Лінниченко довільно поперевертав. Деякі "знаки" подано, у порівнянні з оригіналами, або у дзеркальному відображенні, або догори ногами...

Зображення з мальованого посуду із розкопок В.Хвойки, зібрані І.Лінниченком.

мальовані посудинки з розкопок В.Хвойки біля Ржищєва, з яких взято знаки у наведеній вище таблиці.

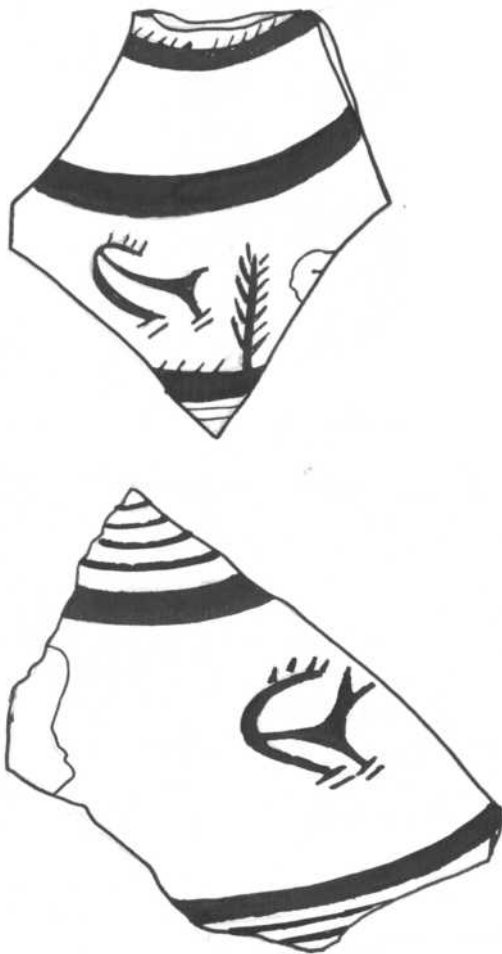
Цікаво, що репродукції з цієї таблиці пішли по руках і я чув про переклади... двох написів. Отже, знайшлися такі аматори старовини, які прочитали не тільки "напис" на горщику, але

заразом і збірну таблицю із зооморфних зображень... У восьмидесяті роки одесити знову включили працю І. Лінниченка до огляду проблеми трипільської писемності, дійшовши до висновку, що якісь знаки такі у трипільців були. При цьому вони переробили таблицю І. Лінниченка. Тепер, мабуть, не забаряться інші ентузіасти з новим її прочитанням.

Аналогічні зображення тварин та інші значки знайдені за останні сто років при розкопках багатьох поселень в Подніпров'ї. Виявилось, що вони вживалися, як частина більш складних композицій у поєднанні з геометричними елементами, зображеннями рослин тощо. В усягому разі немає жодних підстав розглядати їх, як особливі знаки писемності трипільців.

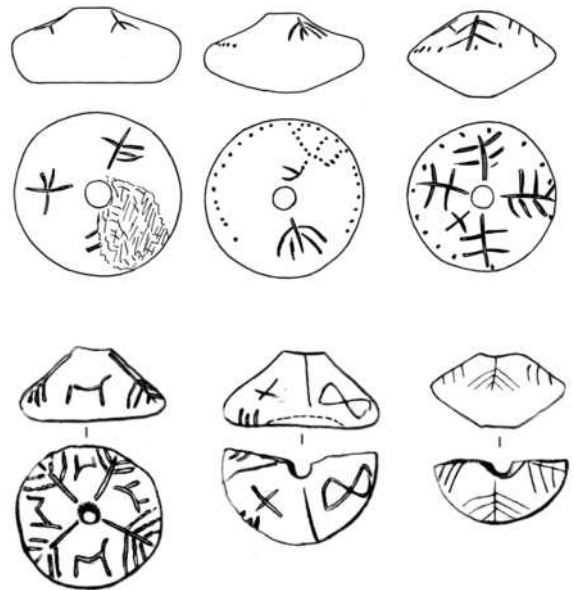
системою, але вона потребує фундаментальних досліджень.

Фрагменти мальованого посуду із стилізованими зображеннями тварин і рослин. Перша половина IV тис. до н.е. Переможинці. Розкопки М.Відейка.

Ще одна відома нам спроба виявити та прочитати трипільські письмена належить М. З. Суслопарову. Йдеться про "напис" на пізньотрипільському прясельці, який було прочитано як такий, що зроблено алфавітним письмом і містить ім'я власника речі - ну просто вам "Янчин пряслень", тільки з четвертого тисячоліття до Христа.

Подібні прясельця відомі з розкопок, переважно на Волині. Є вони і на Дніпрі. Особливо багато походить їх з пам'яток троянівського та городського типів. Прикрашені вони накольчастим або прокресленим орнаментом. Є на них схематичні зображення рослин, тварин, навіть людей, геометричні фігури - переважно трикутники в різних композиціях. Наразі відомо кілька сотень таких предметів. Матеріали ці свого часу намагалися систематизувати М. Макаревич та М. Шмаглій, і не знайшли там жодних написів, хоча і називали деякі зображення "пиктограмами". На жаль, більшість цих артефактів і досі не опублікована. Але на них немає жодних зображень, які б можна було з впевненістю тлумачити, як написи. Можна твердити, що ми в даному випадку маємо справу зі знаковою

Прясельця з пиктограмами. Поселення Городського та Троянівського типів. Друга половина IV тис. до н.е. (За М.Макаревичем та М.Шмаглієм).

У працях Ю.Шилова [Шилов, 1999, с.240] згадуються таблички з Волині, які були в колекції В.Даниленка і пропонується прочитання текстів на них. Наприклад : «надіслати (на допомогу)...5 запряжок волів з ралами (дата)».

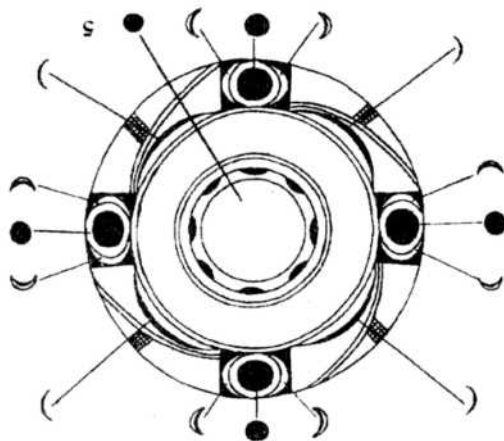
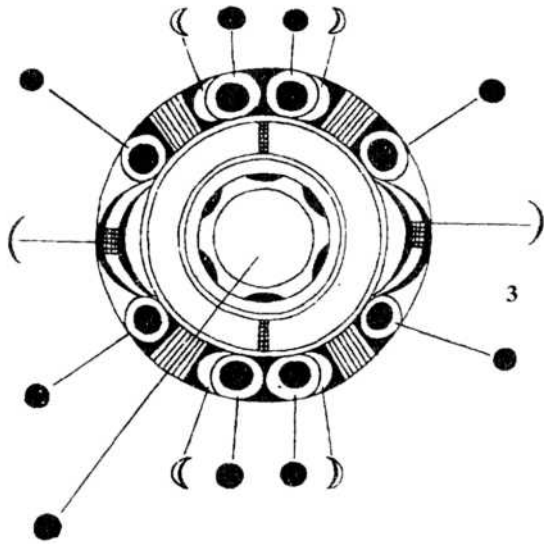
Легенди про ці таблички серед археологів ходять давно, і є люди, які їх бачили. Відомо, що ці речі були передані В.Даниленку кимсь з Волині. Молдавський археолог В.Маркевич показував мені зроблені ним власноручно замальовки знаків з такої таблички. Найбільше вони нагадували документи з Шумеру протописьмового періоду, тобто мали б датуватися другою половиною IV - а може і початком III тис. до Христа. Походження цієї системи писемності пов'язане з Месопотамією. Так що табличка цілком можливо дійсно шумерська. А от де і коли вона виготовлена, а також потрапила на Волинь – питання відкрите. Особливо, якщо згадати, що значна частина цього краю до 1939 року належала до Польщі, а в маєтках було чимало колекцій старожитностей, зібраних зі всього світу. І не всі ці колекції потрапили до музеїв – скільки антикваріату розійшлося по руках, не відає ніхто. Цілком можливо, що таблички В.Даниленка мають саме таке походження. У будь-якому разі ці таблички, на жаль, не мають жодного відношення до "трипільської писемності".

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЛЯ

Вивчення реальної трипільської спадщини у галузі знакових систем - то важка і копітка праця, в якій справжнє відкриття не є, а головне, і не може бути сліпою грою щасливого випадку у вигляді сенсаційної знахідки таблички або горщика з давніми письменами, чи раптового осяяння автора. Для того, щоб отримати реальні

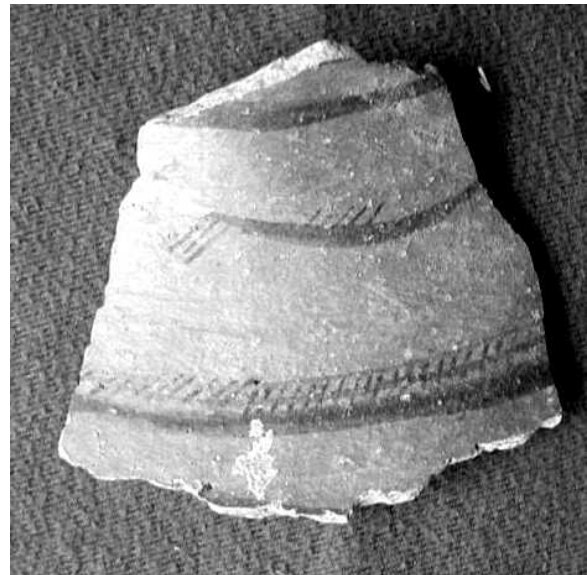
результати, нині потрібно перебрати сотні тисяч фрагментів, тисячі посудин, систематизувати та проаналізувати стоси даних. І вже тоді говорити про якесь відкриття. Прикладом такого підходу до справи може бути праця кандидата історичних наук Т. М. Ткачука.

Символіка Місяця на мальованому посуді томашівської групи (перша половина IV тис. до н.е). Аналіз системи розпису, зроблений Т.Ткачуком.

Однією з перших його робіт стало вивчення величезної колекції кераміки з трипільського поселення - протоміста Майданець. Для вивчення знаків на посуді Т. Ткачук використав методи семіотичного підходу. Такий підхід до величезної колекції дозволив отримати цікаві, добре документовані результати, бо автор дослідження охопив максимально можливе число джерел, які при традиційному підході лишалися поза увагою більшості дослідників. З десятків тисяч фрагментів він вибрав і реконструював - повністю або частково - 720 посудин. Це 10 форм, для прикрашення яких використано понад 40 схем розпису. Для нанесення на певний тип посуду використовувалося від 2 до 9 визначених схем розпису.

Виявилось, що в орнаментуванні посуду трипільці не допускали випадків. Схеми розпису посудин утворюють у плані великі знаки у вигляді свастики або хреста. Всередині схем у визначених зонах розміщувалися певні знаки. Знаки, на відміну від схем розпису, могли змінюватись при переході на іншу посудину. Отже, зв'язок між знаками менший, ніж між посудом та схемами розпису.

Знак на фрагменті мальованої посудини з Майданецького. Томашівська група.

Всього знаків на майданецькому посуді було виявлено 239. Серед них є прості та складні. Простих 46, з яких 9 були в особливій пошані, бо зустрічаються від 19 до 128 (!) разів кожен. Ще 18 зустрічається від 2 до 8 раз, решта 19 - по одному. Але знаки вживалися не самі по собі, а у вигляді комбінацій, або "блоків", як їх пропонує називати Т. Ткачук. Найбільш популярними в блоках були 9 найбільш уживаних знаків.

Знаки та блоки знаків з мальованого посуду томашівської групи (за Т.Ткачуком).

Було встановлено й "улюблені місяць" блоків на посудинах. Це ручки, центральні частини мисок, метопи кубків. Встановлено 14 прийомів монтажу "блоків" - вертикальний (найбільш уживаний), далі йде горизонтальний та інші.

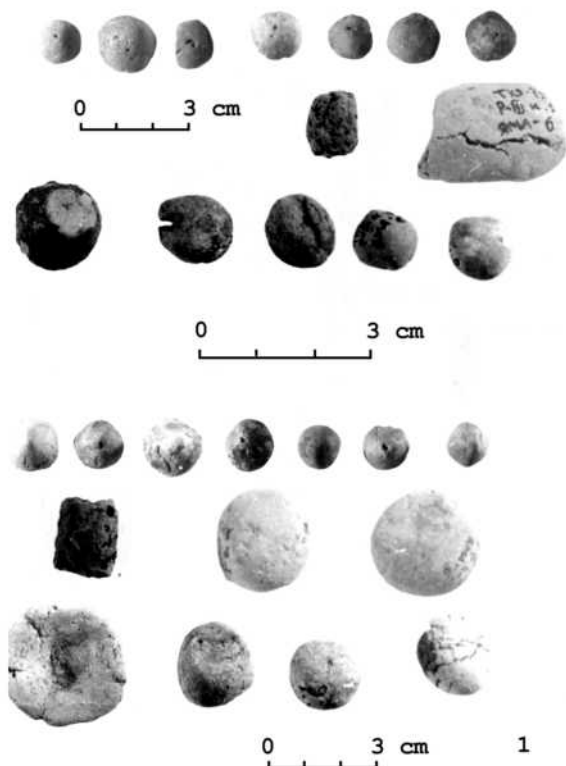
Далі Т. Ткачук виділив 193 складних блоки - знаки, утворених зазначеними вище прийомами. Все це було виразним свідченням існування розвинутої знакової системи. На його думку такі прийоми створення блоків притаманні ієрогліфіці. Чудовою базою для ієрогліфічної писемності є розвинутий набір знаків.

Цікаві результати дало дослідження функціонування знакової системи в масштабах селища. За джерело правили знахідки з 21 трипільського житла, що були розкопані в 1986 - 1992 роках М. Шмаглієм та М. Відейком на одній з ділянок поселення - протоміста Майданець. Виявилось, що спільними для багатьох будинків

були прості знаки, найбільш поширені. А от блоки зі знаків в кожному будинку були свої. Це дає підстави для висновку, що **спільними для мешканців поселення були** не знаки - блоки, а **схеми розпису**, притаманні певним типам посудин, нарешті **прості знаки**. Загальними були також **правила** монтажу знаків у блоки, а блоків - у схеми розпису. Напевно, серед мешканців будинку була (були) **люди(на)**, яка **знаючи прості знаки і правила монтажу творила нові блоки**. Вона ж, напевне, і передавала знання знаків та правил їх використання нащадкам. Більшість "блоків" - назвемо їх формулами - слугувала, напевне, засобом для передачі інформації та спілкування невеликій загалом групі людей, які належали до суспільної, або культової спільності, вважає Т.Ткачук.

Цілком можливо, що в даному випадку ми маємо справу з історичним феноменом - початковими фазами виникнення ієрогліфічної писемності! Можливо, саме так починалося виникнення єгипетської, китайської та інших відомих ієрогліфічних систем. Цікаво, що китайські дослідники виводять свою писемність зі знакової системи неолітичної культури Яншао, відомої своїм мальованим посудом, сучасниці Трипілля. От тільки в трипільській культурі цей процес так і не було завершено. А лишалося, на думку Т.Ткачука зробити небагато - збільшити частоту використання основного масиву знаків та довжину записуваної інформації - і перейти з посудин на глиняні таблички.

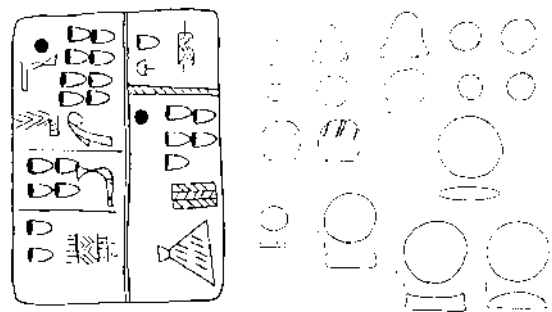
Об'ємні знаки - символи трипільської культури. 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке. Розкопки М.Шмаглія та М.Відейка.

ОБ'ЄМНА ЗНАКОВА СИСТЕМА.

Є ще одне цікаве свідчення того, що трипільці йшли тим самим шляхом у створенні писемності, що й цивілізація Месопотамії. Серед мініатюрних виробів з глини, які знайдено на поселеннях трипільської культури, дослідниками вже давно виділена група предметів геометричних форм - кульок, конусів, півсфер, циліндрів тощо. Ці вироби зустрічаються на поселеннях від Трипілля А до Трипілля СІІ включно. Знаходять їх у культурному шарі, серед залишків жител, в ямах (які іноді називають культовими), де вони лежали часто разом з антропоморфною або зооморфною пластикою. Знаходять від одного до кількох десятків виробів різних форм.

Дослідники по різному тлумачили призначення цих глиняних виробів. Т. Пассек вбачала в них печатки. Знаходячи їм аналоги в Єгипті та на Сході, С. Бібіков, В. Маркевич, І. Заєць відносили їх до числа іграшок. К. Черниш виділила серед них фалічні символи. На думку більшості з цих дослідників призначення виробів незрозуміле.

Ми свого часу звернули увагу на те, що аналогічні речі, виготовлені з такої ж глини, відомі з розкопок неолітичних та енеолітичних пам'яток Близького Сходу, Ірану, Месопотамії починаючи з ІХ тисячоліття до Христа. Там їх знаходять до шарів четвертого тисячоліття до Христа включно. Місце знахідки - житла, поховання, але найбільше - в будівлях, які інтерпретуються дослідниками, як давні храми. За раз знаходять від одного до 70-и виробів різних форм. В англійській археологічній літературі за ними закріпилася назва - "tokens", що тлумачиться у вітчизняній літературі, як "жетони" (що фактично є перекладом з англійської на французьку).

Глиняна табличка з зображеннями об'ємних знаків та самі глиняні знаки з розкопок в Месопотамії. IV тис. до н.е. (за Д.Шман-Бессера).

Такі дослідники давніх культур Сходу, як Д. Шман-Бессера, Л. Оппенгейм, Г. Ніссен, П. Ам'є та інші доводять, що ці "жетони" використовувалися в давнину при облікових операціях, насамперед у храмових господарствах. Тут виникла потреба обліку пожертв - сільськогосподарської та ремісничої продукції. Коли в IV тис. до Христа у Месопотамії виникає писемність, деякі глиняні "жетони" стали прототипами символів числівників та окремих речей. Так у шумерському протописемі IV тис. до Христа зображення кульки - накол стилем на табличці - передавав число 12, конус -

передавався трикутником - одиницю; сфера зображена у вигляді напівкола - означала 60. Диск з прокресленим хрестом, який зображали у вигляді кола, означав назву тварини - вівці. Отже комбінація на глиняній табличці, яка складалася з кола та трьох клинців разом з таким знаком мала означати: 15 овець. Цікаво, що спочатку "жетони" відтискали на поверхні посудин, в яких їх потім запечатували для зберігання. Такий вигляд мали найдавніші шумерські "накладні" на товари та продовольство. Згодом від посудинок відмовилися і перейшли на таблички. Зникли поступово і "жетони", які залишилися тільки у вигляді зображень на табличках.

Так звана дрібна геометрична пластика трипільської культури (така назва у трипільськознавчій літературі відповідає "жетонам") типологічно та за обставинами знаходження практично не відрізняється від своїх аналогів на Сході. Те, що ці вироби відомі з Прекукутені - Трипілья А може свідчити про їх походження з комплексів попередніх культур. Зв'язок давніх неолітичних культур Південно - Східної Європи з Давнім Сходом, зокрема з Анатолією ніколи не викликав сумнівів у більшості європейських археологів. Це дає право припускати, що і в Трипільлі призначення глиняних "жетонів" могло бути тим самим, що і в далекому Шумері - облік.

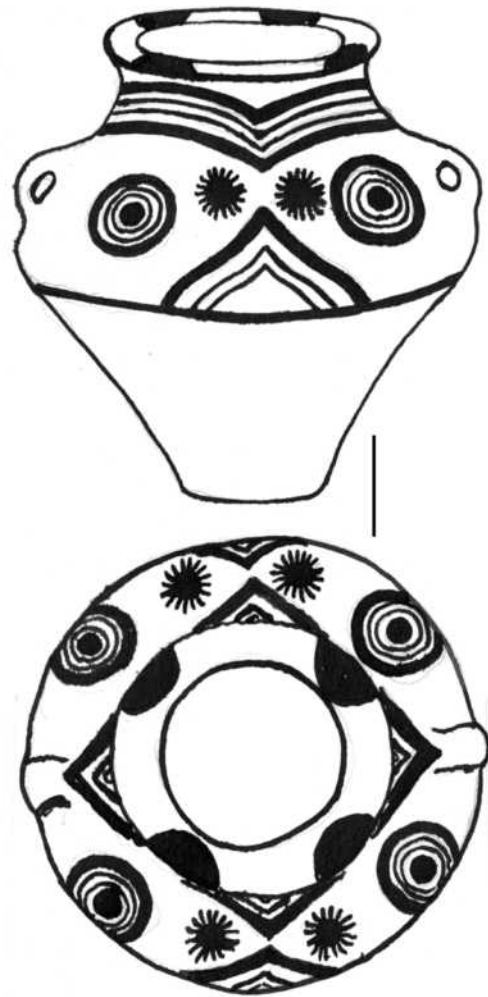
Трипільська об'ємна знакова система включала числівники - кульки, конуси, півсфери. Трапляються дрібні зображення речей, тварин. У Майданці знайдено мініатюрний глиняний диск з накресленим хрестом. Подібний до знаку "вівця" з комплексів Північної Месопотамії. Обставини знахідок - переважно в культових місцях - дозволяють припустити, що й тут, як на Сході, трипільці вели облік жертв.

ТРИПІЛЬСЬКІ ОРНАМЕНТИ

Але і без писемності у Трипільлі вистачає цікавих речей. Візьмемо трипільські орнаменти на посуді та пластиці.

При вивченні орнаментів використовують їх розгортку. Звичайно при публікації трипільських орнаментів переважали розгортки лінійні, рідше зустрічалися у вигляді сектора, майже ніколи - кругові. Але є певні підстави вважати, що саме у вигляді останньої уявляли собі орнаментальні композиції трипільці, прикрашаючи свій посуд. Інакше як можна було досягти такої точності у повторюванні орнаментальних композицій та схем? Незважаючи на свою умовність, кругова розгортка найбільш близька реальній схемі орнаменту

Прикладом розкриття можливостей такого погляду на трипільський орнамент може бути дослідження Н. Бурдо та автора колекції ранньотрипільської кераміки з поселень на півночі Одеської області. У їх складі - кілька десятків цілих та реконструйованих посудин. Саме ця обставина дала можливість побачити орнамент не на фрагментах, а в цілому.

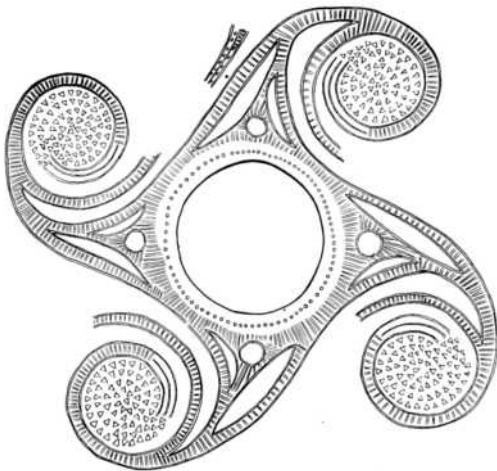
Посудина із мальованими зображеннями сонця та розгортка орнаменту на ній. Поселення Стіна - IV - перша половина IV тис. до н.е. (За М.Макаревичем).

Посудини мали різне число покритих орнаментом зон - у залежності від форми. Якщо розглядати лінійну розгортку орнаменту, то ці зони перетворюються на яруси. Саме так і розглядав їх академік Б. Рибаків, відзначаючи стійкість та поширеність цієї традиції. Найбільш поширеними у ранньому періоді виявилися однорядні зображення, характерні для горщиків, мисок та кубків. На вазах, фруктошницях, грушоподібних посудинах кількість ярусів зростає до двох - чотирьох.

Однорядні композиції найчастіше склалися з таких елементів, як коло, овали з "променями", відтинки спіралі. Напрямок руху композиції - зліва направо. Горизонтальні стрічки та лінії утворюють ніби рамку для зображення, яка в плані нагадує ромб із зігнутими кутами. Таким чином утворюється орнамент, який названий Б. Рибаківим "безперервний біг сонця" і може бути витлумачений, як відображення ідеї плинності часу. На мисках часто зустрічається зображення "біжучої спіралі" або її відрізків. Вони утворюють композиції подібні до тих, які ми бачили на горщиках. Привертає увагу число 4, якому незмінно відповідає кількість основних елементів у

композиціях. Особливо цікаві миски з поселення Олександрівка. На одній з них композиція складається з 4 видовжених овалів, положення яких під кутом надає їй рухливості - в напрямку зліва направо.

Кругова розгортка орнаменту з грушоподібної трипільської посудини. Зображення вічного руху. Перша половина V тис. до н.е. Поселення Гренівка, розкопки М.Макаревича.

Вони доповнені 4 меншими овалами згори і 4 - знизу. На дні миски - косий хрест. На іншій посудині зображення також з 4 частин, але має дві різні половини. На одній - хрестоподібно розташовані 4 овали з колом у центрі, на другій - парні виступи - наліпи, оточені колами (вгорі маленьке, внизу ще три - разом 4). Парні виступи можуть трактуватися у даному випадку не як зображення грудей "богині - матері", а як букранії - умовне зображення бика. Отже при "прочитанні" тексту цієї миски маємо двох биків з чотирма групами солярних знаків (кола), причому бик тримає одну групу солярних символів на рогах. Бик, який тримає сонце між рогами - цей сюжет був досить популярний у землеробському світі.

Посудина з зображеннями чотирьох зміїв. Перша половина V тис. до н.е. Поселення Олександрівка. Розкопки А.Єсипенка.

Дуже поширені на ранньотрипільській кераміці зображення змія, іноді досить реалістичні.

Найбільше їх на грушоподібних посудинах, покритках до них, вазах та фруктошницях. Досить часто трапляються на жіночих статуетках. Можна виділити кілька різних образів трипільського змія. Перший - мотив змії, яка згорнулася в клубок, в центрі якого - зображення голови з двома очима та відкритою пащею. Від цього зображення, ймовірно, походить знаменита спіраль. Три наступних мотиви пов'язані з парними зображеннями зміїв, які зображені з головами, що рухаються назустріч. У межах композиції зустрічається до чотирьох пар плазунів. У плані композиція має вигляд свастики, яка "обертається" за годинниковою стрілкою навколо вісню посудини, якщо дивитися згори. Отже, в коловороті приймають участь вісім зміїв. З поселення Тимкове походить ваза, на якій такий орнамент розміщено у двох ярусах. Отож тут рухаються одразу 16 зміїв, що відкриває погляд на весь орнамент одразу, в системі. Тракування цих образів - інша, наступна справа, яка вимагатиме повної каталогізації відомих зображень. Лише тоді можна буде висловити обґрунтовані міркування щодо змісту.

Зображення голови змія на посудині з Олександрівки (збільшено).

Розгляд кругових розгорток показав, що більшість з них у плані хрестоподібна, чотиричастна, "обертається" навколо центру - вінець посудини або дна. Тож для орнаментальних композицій розміщених на всіх формах посуду раннього Трипілля характерне зображення безконечного руху - символу часу, а рух цей - коловорот навколо центру у просторі Всесвіту. Таким є одне з можливих трактувань головної ідеї орнаментів цієї доби. Якщо оглянути під запропонованим кутом зору трипільські орнаменти пізніших часів, то ми знайдемо там все, що є в орнаментах ранньотрипільських. Останні ж знаходять витоки ідеї плину Часу в орнаментах неолітичних, старших за Трипілля на тисячі років.

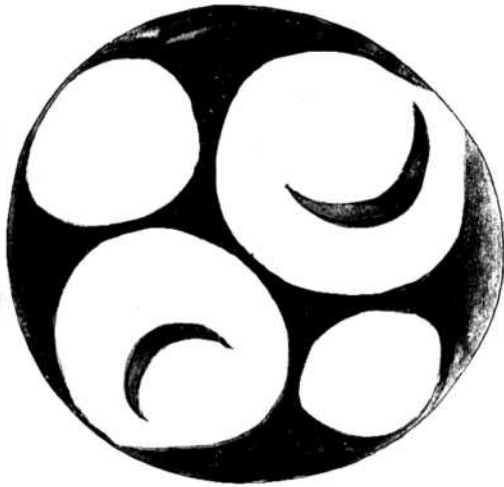
Можна твердити, що трипільці зберегли **Знання** попередніх епох і передали їх нащадкам. Дослідження орнаментів трипільської культури пізнішого часу, проведені Т. Ткачуком, показали, що до цієї інформації зверталися у разі важких випробувань, які випадали на долю суспільства. Її поповнювали та зберігали, передаючи з покоління в покоління.

Як показали дослідження, знакова система Трипілля досить чітко реагувала на

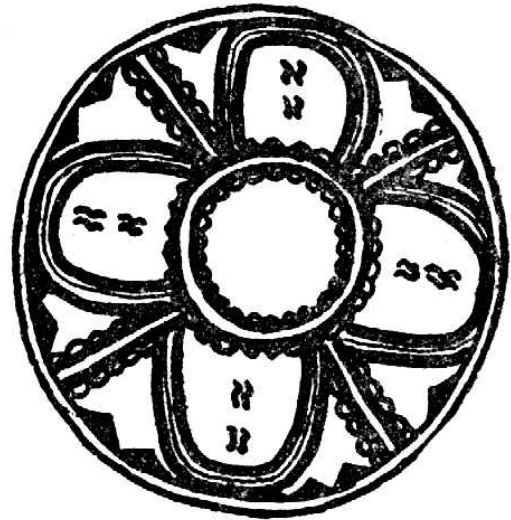

суспільні явища, особливо - кризові. Про це може свідчити проведене Т. Ткачуком порівняння певних груп знаків періодів СІ та СІІ трипільської культури

століть не ліпили. Знову розпис вкриває всю поверхню, на відміну від ВІІ і початку СІ, коли він ледь опускався нижче плічок посудини.

Миска з серпанками. Кінець V тис. до н.е. Незвисько (За К.Черниш).

Миска з серпанками. Друга половина IV тис. До н.е. Поселення Кошилівці (За К.Гадачеком).

Миски з Усатова. Кінець IV тис.до н.е. (За Е.Патоковою).

На етапі ВІІ та початку СІ число знаків було порівняно невеликим, а їх склад - досить стабільним. Однак з середини етапу СІ їх кількість зростає у всій трипільській ойкумені. Зростає число випадків використання червоної фарби для малювання знаків та орнаментів на західних трипільських територіях. Серед знаків поширюються не нові символи, а навпаки, давні, щонайменше з етапу ВІ або ще більш архаїчні. Суспільство з глибин пам'яті повертає Знання давніх... Оскільки певні орнаменти прив'язані до визначених форм посуду, поновлюється виготовлення старих форм. Так, до вжитку повертаються посудини з високим, конічно зрізаним горлом, відомі ще в неолітичній культурі Боян, попередниці Трипілля. Можна знову побачити посудини на піддонах, які вже кілька

Водночас, відбулося повернення до старих знакових виразів. Як приклад можна назвати поширення знаків у вигляді лінзоподібних овалів - їх зображували на мисках (як всередині, так і назовні), малювали в кілька ярусів на великих посудинах. Такі овали були поширені на етапах ВІ та ВІ - ІІ, де вони домінували. До речі, розпис мисок з двох сторін - також відгомін середнього Трипілля. Відроджується реалістичний стиль у зображенні змій, притаманний для етапу А.

Постійно привертає увагу дослідників поширення на етапі СІІ у розписі антропоморфних зображень. Їх відомо понад 50, тоді як на етап ВІ - ІІ припадає 5, а на СІ - 11. Нові - старі знаки поступово повністю замінюють знакову систему першої половини етапу СІ. У розписах вживалися тепер саме ті знаки, які найбільш цінувалися предками, однак зображувалися ними не дуже часто.

Композиція із зображеннями людей і тварин. Друга половина IV тис. до н.е. Поселення Бринзени - III, розкопки В.Маркевича.

Чому ж відбувся цей "ренесанс" давніх орнаментів на схилі трипільської історії? Може саме тому, що ця історія йшла до кінця. Криза, яку переживало суспільство, вимагала для подолання мобілізації всіх резервів, в тому числі і предківських Знаків та Магії. За два тисячоліття, напевне, склалися певні уявлення про минулі часи, як Золотий Вік, коли всі жили в добробуті та достатку. Отже, знаки тих часів були наймогутніші, і вони тепер мали врятувати, захистити, допомогти. Так трипільці майже повністю відмовилися від старої знакової системи і повернулися до знаків Золотого Віку. Та дива не відбулося. І випробуваний арсенал магічних знаків виявився недостатньо ефективним. Криза трипільської культури скінчилася її колапсом.

Отже, можна припустити, що знакова система, яка дійшла до нас у формі орнаментів трипільського посуду може давати певні історичні свідчення, є своєрідним пульсом стану давньої культури, її реакції на найменші зміни. Перед настанням кризи число знаків спочатку зростає, творяться нові символи - вірна ознака того, що події не за горами. І от криза настає: від пануючої знакової системи швидко відмовляються. І повертаються до предківських знаків, надійних та випробуваних. Причому глибина повернення може сягати століть і навіть - тисячоліть.

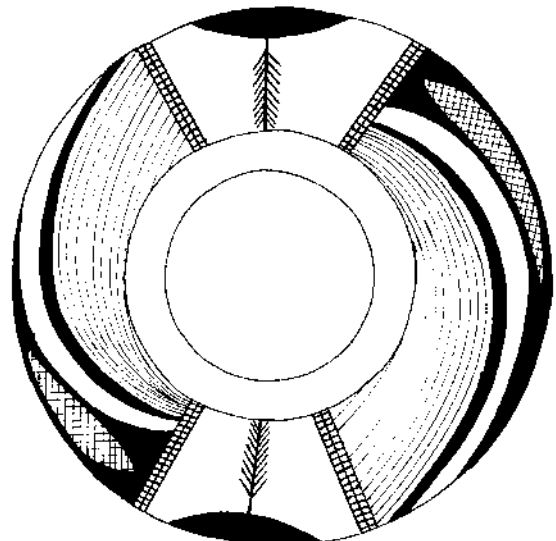
Наведений приклад не вичерпує усіх можливостей дослідження дописемних культур і Трипільля зокрема такими методами, а лише показує можливості, які відкриваються.

РІК ТРИПІЛЬСЬКОГО ХЛІБОРОБА

Серед сотень посудин з трипільського протоміста Майданецького є кілька десятків так званих кубків - невеликих, всього 8 - 14 см у висоту мальованих посудин з чудово вимальованими зображеннями. Свого часу автором було зібрано цілу серію орнаментів, які ніби доповнювали один другого, розповідаючи про низку подій з життя трипільських землеробів. Про останнє свідчили численні зрозумілі з першого погляду знаки - зображення рослин, колосся.

Схема розпису цих кубків була названа метопою. У плані вона хрестоподібна, як і давні трипільські орнаменти, розділена на чотири, рідше на дві частини. З чотирьох частин дві більші, а дві

меншого розміру. Більші частини звичайно зайняті орнаментом, який з'єднував розподільні лінії - широкими та вузькими стрічками, фестонами.

Розгортка орнаменту з кубка. В метопах - зображення рослин. Майданецьке.

Найцікавішим виявився зміст малих секторів - метопа. Саме тут чергувалися прості знаки, створюючи цілу низку "текстів", у яких кожен кубок виступав ніби окремим рядком. На нашу думку зміст їх закладено саме у малих метопах.

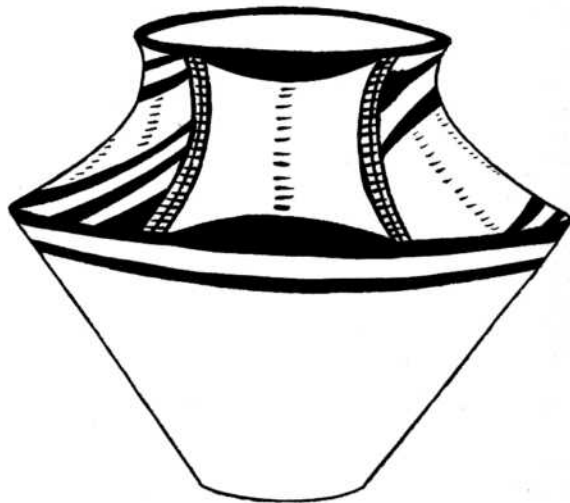
У малих метопах постійно присутній знак у вигляді півкола - внизу та вгорі, який нагадує пагорб. Змінними є знаки, розміщені на нижньому "пагорбі" або між верхнім та нижнім пагорбами. Спробуємо відтворити послідовність "текстів", закладених у цій частині орнаментів кубків.

На початку можна поставити блоки, де простір між "пагорбами" чистий. Далі може йти блок, де між "пагорбами" вміщено багато горизонтальних рисочок - ніби щось падає на нижній "пагорб" згори. Наступний блок - на нижньому пагорбі "виросли" короткі вертикальні рисочки - можливо "сходи". Четвертий сюжет - в обох метопах на нижньому "пагорбі" зображення вже великої рослини.

Далі можна розмістити метопа з блоком, де на нижньому "пагорбі" стоїть витягнутий вгору

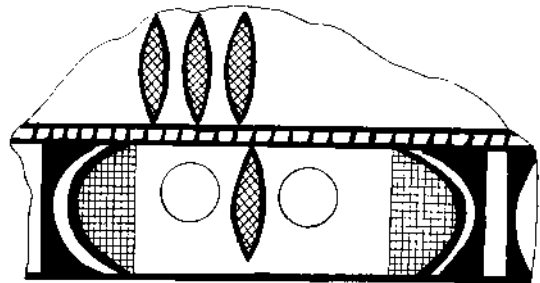
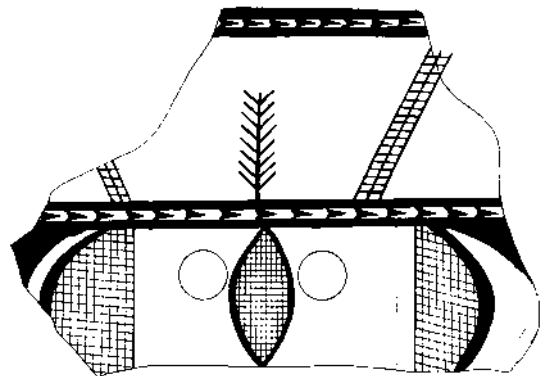
заштрихований сіткою овал. Для розуміння цього блоку знайдено "ключ".

Зміна зображення в метапах - від "дощу" або "посієу" - до "рослини" і "колоса". Майданецьке.

На одному з кубків є дві метапи - в одній на "пагорбі" рослина, в другій - описаний вище

овал. Це наводить на думку про певну послідовність і зв'язок між цими знаками. Його можна простежити в "блоках", які наносилися на великі біконічні посудини.

Фрагменти із зображенням "колосся" та "рослин". Майданецьке.

Там є рослини, які проростають з овалів, овали напівзанурені у стрічку орнаменту поряд з рослиною. На ряді посудин знаки рослини та овал вживаються в тих самих зонах орнаменту, як і на кубках. Отже, цей зв'язок є глибоким.

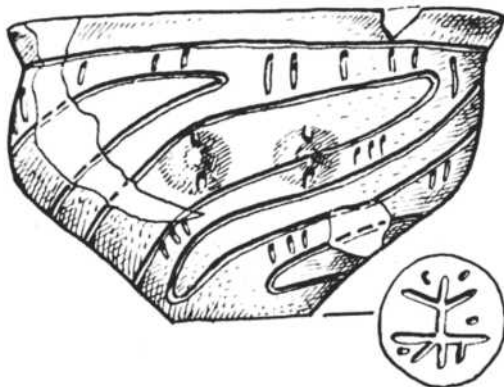
На нашу думку знак півовалу можна трактувати, як стилізоване зображення колоса. Колосся пливчастих пшениць мало особливе значення в трипільському сільському господарстві. Адже збираючи врожай цих культур, зі стебел обламували або зрізали лише колосся. Посівний матеріал зберігали у вигляді колосся, яке мало цілим, не обмолоченим, потрапити в землю під час посіву навесні. Такою була технологія вирощування цієї культури. Тут і підказ до знаку "рослина", що "проростає" із знака "заштрихований овал." Назвемо умовно останній знак "колосом".

Повернемося до розпису кубків. Далі за сюжетом зі знаком "рослина" можна поставити сюжет, де на "пагорбі" стоїть "колос" (у деяких випадках його стилізоване зображення прямокутної форми). Зустрічається кілька блоків, де "колос" з'єднує обидва "пагорби" - верхній і нижній - можливо "землю" і "небо". Останнім в ряду сюжетів, на нашу думку, може стояти блок, в якому "колос" зображено у просторі між обома "пагорбами". Можливо такий блок міг символізувати збір врожаю - тобто збір колосся. На цьому "розповідь" з восьми виділених нами "текстів" вміщених на кубках закінчується.

Продовження "теми врожаю" знаходимо в композиціях на інших посудинах, зокрема на мисках. Можливо, не випадково заштриховані

овали - "колосся" прикрашають внутрішню сторону мисок. Чим не посудина, повна пшениці? Є миски, на дні яких - численні зображення чорних кіл діаметром біля 1 см. Можливо, це зображення зерен гороху, про знахідку зерен якого під час розкопок в Майданці ми вже розповідали. Свідченням на користь цієї думки може бути блок, який складається з чорного кола діаметром біля 1 см та рослини з викривленим стеблом, яка виходить з нього. Зрозуміло, що це лише одне з можливих "прочитань" давніх "текстів", записаних на давньому трипільському посуді, які ще чекають на своїх дослідників.

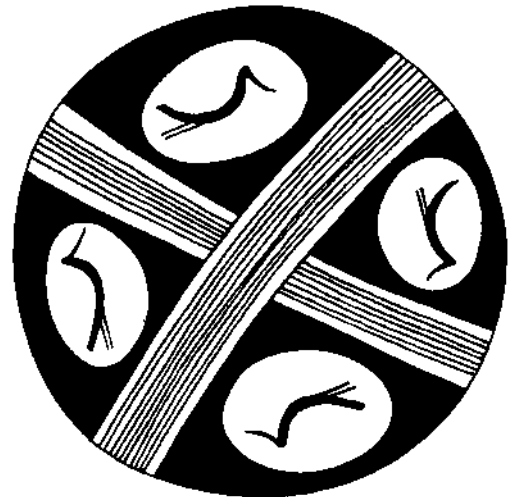
Миска із антропоморфним знаком на дні. Перша половина V тис. до н.е. Ленківці (за К.Черниш).

ПОШУКИ ТРИВАТИМУТЬ

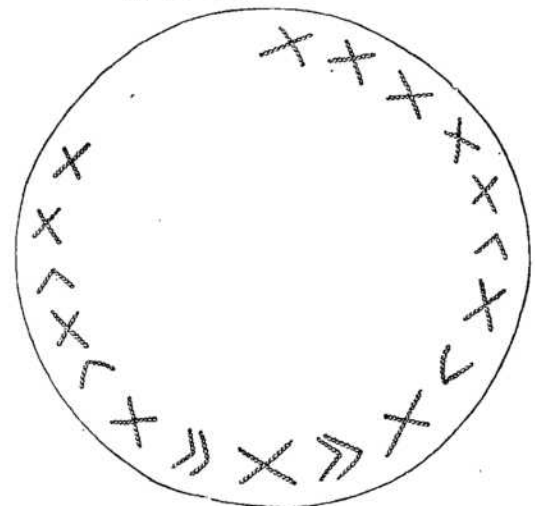
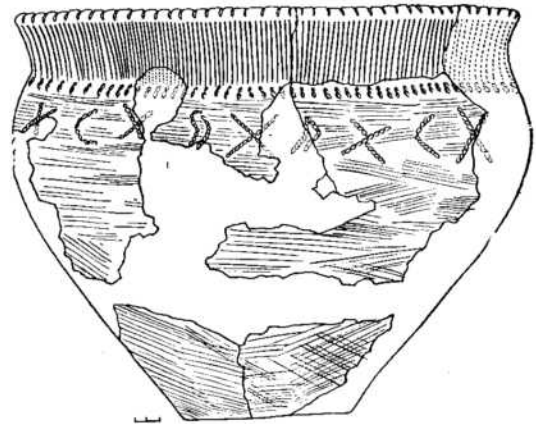
Нині можна твердити з упевненістю, що у неолітичних та енеолітичних культурах Європи існувала певна знакова система. Її корені слід шукати в неолітичних культурах Анатолії. Чимало знаків європейці створили самі, але не вони були творцями **Правил** цього давнього **Мистецтва Знаків**. Трипільська цивілізація - частина світу давніх землеробів Європи. Вона отримала від цього світу **Знання**. Але не тільки отримала, але і розвинула, внесла своє, нове - як і кожна з культур того часу - Вінча, Гумельниця, Варна, Лендель і багато інших.

Давні розписи промовляють до нас забутими мовами з глибини шести тисячоліть, так само, як зверталися колись їх творці до своїх, забутих нині богів, зрозумілою тільки ним мовою символів та знаків. Досконала ритміка орнаменту, його насиченість символами доносить до нас могутню первісну магію, звертання давніх людей до потойбічних сил, і, можливо, намагання ними керувати.

Поєднання окремих знаків-символів дозволяло записувати в орнаменті цілі "тексти" - ось іде дощ, падає в землю зерно, проростає, ось на ниві колосся тягнеться до небесної вологи. . . - залишалось зробити лише крок до створення власної системи писемності, адже символіка трипільців налічує не менше 300 окремих знаків та їх блоків.

Миска із зображеннями птахів. Перша половина IV тис. до н.е.

Горщик з набором знаків. Початок IV тис. до н.е. Чапаївка. (За В.Круцом).

Серед них є відомі давнім шумерам - зірка Іштар, знаки "рослина", "вода", "будинок". Однак трипільська цивілізація зникла раніше, ніж ця система перетворилася на писемність.

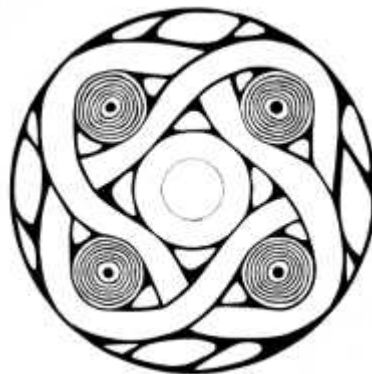

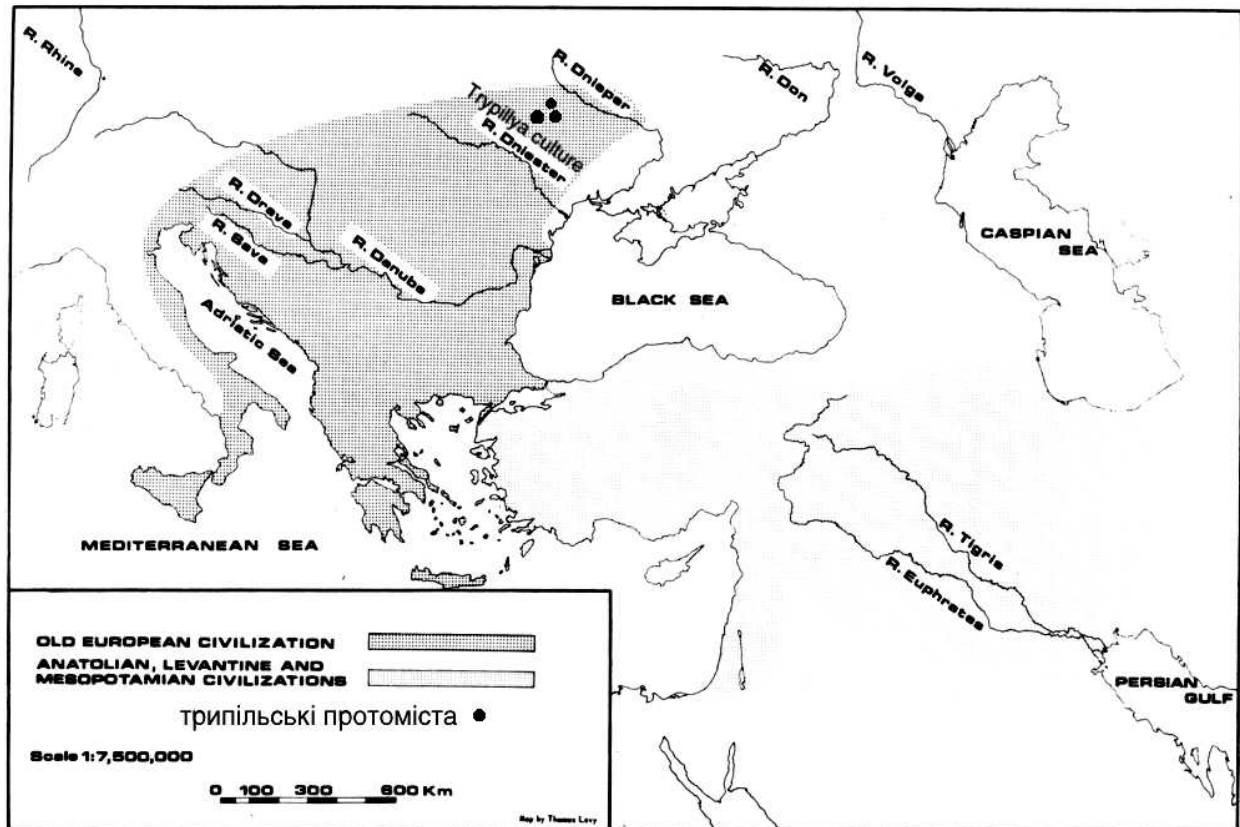
Посудина із зображеннями тварин. Середина IV тис. до н.е. Крутобородинці. Розкопки В.Хвойки.

Мистецтво створення орнаментів, піктограм один раз народившись, пережило тисячоліття. Якщо зібрати разом кераміку

наступних часів, то ми побачимо, як у бронзовому віці ніби нізвідки знову з'являються на посудинах різних культур Європи спіральні орнаменти, потім зникають, щоб прикрасити корчаги, миски та кубки ранньозалізного віку - у скіфський час. А потім новий злет - орнаменти і календарі на сірих вазах черняхівської культури. Яким чином це давнє мистецтво, ці знання пережили тисячоліття, як ним оволоділи народи Європи, що розмовляли різними мовами, як передавали цю спадщину з покоління на покоління - одна з загадок історії.

Що ж стоїть за тими загадковими знаками, які залишили нам у спадок трипільці? Н.Бурдо, яка займалася реконструкцією сакрального комплексу Трипільля дійшла висновку, що в його основі лежала ідея відтворення – відродження, досягнення шляхом виконання певних ритуалів освячення найвищої мети - безсмертя людської душі. Сакральна діяльність була направлена передусім на підтримання існуючого світового порядку, боротьбу з Хаосом. Складовою цієї вічної боротьби були дії, направлені на відродження та безсмертя людини, яка мала в цьому відношенні зрівнятися з Богами. Процес боротьби за безсмертя та відродження був безконечним і вимагав постійної напруженої діяльності. На її думку, трипільське суспільство пішло власним шляхом, створивши та розвинувши оригінальні для енеолітичної Європи ритуали.

Карта цивілізації Давньої Європи, складена М.Гімбутас в 1973 році (виділена сірим кольором). Додатково чорними колами позначене місце розташування трипільських протоміст.

ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ДАВНІЙ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

ХТО ВОНИ, ТРИПІЛЬЦІ ?

Важко, а іноді взагалі **неможливо встановити етнічну належність суспільств, які залишили нам у спадок лише речі, знайдені під час розкопок** – і жодної літери, жодного напису, жодного свідчення сучасників. **Саме такою є ситуація з Трипільською культурою.** Але спроби зробити неможливе були, є і будуть. Адже який дослідник змиритися з тим, що існує проблема, яка не має рішення? Він вперто буде шукати можливості її вирішити, і хто знає – може комусь колись пощастить.

Одним з перших спробував вирішити проблему етнічної належності трипільців В. Хвойка, виступаючи у серпні 1899 року на археологічному з'їзді у Києві. Підводячи підсумки своїх студій, він дійшов до висновку, що **“ Народ, якому належали описані пам'ятки, був ніхто інший, як та гілка арійського племені, якій, по всій справедливості, належить ім'я протослов'ян і нащадки якої і донині**

населюють Південно-Західну Росію”. Хто є ті нащадки? Правильно, українці. Ось чому ці висновки В. Хвойки, зроблені сто років тому були так популярні серед окремих дослідників української праісторії – і раніше, і зараз. Столітній вік наукових праць ніби має освячувати ці висновки. Але справа ця не є такою простою, як видавалося В. Хвойці та його послідовникам.

Суперечкам та дискусіям щодо етнічної належності перших хліборобів Європи VII – IV тис. до Христа не видно кінця. Хоча археологи широко вживають таке поняття, як “етнокультурні групи”, звичайно вони мають на увазі просто археологічні культури або навіть їх локальні типи. Зрозуміло, що Трипільська культура, яка проіснувала понад дві тисячі років, у різний час складалася з різних “етнокультурних груп”, які хоч і мали спільне коріння, згодом розійшлися від Молдови до Дніпра і мали власну долю та історію. Кожна з цих груп мала власні стосунки з сусідами, не-трипільцями, які були включені до родів і племен.

Трипільська жінка. Статуетка з портретними рисами. Перша половина IV тис. до н.е. Володимирівка.

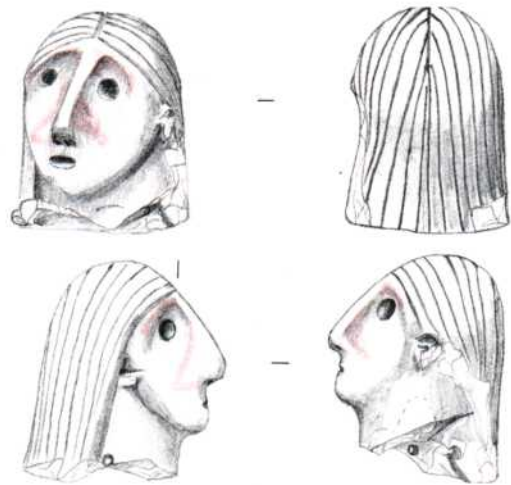
Іноді прибульців було більше, ніж трипільців – так виникли локальні групи етапу С – II (Городська, Софіївська, Усатівська тощо), які дослідники розглядають, як нові етнокультурні групи. І ким їх вважати в етнічному відношенні? Адже виявляється, що саме поняття “Трипільська культура” досить відносне. Археологічна культура і певний етнос – це далеко не одне й те саме.

Голівка статуетки з портретними рисами та графічна реконструкція зовнішнього вигляду. 3600 - 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

Цікавими є спостереження антропологів. Досліджуючи серії людських черепів з давніх могильників, вони змогли виділити кілька антропологічних типів серед давнього населення України епохи, яка нас цікавить. Краніологічні матеріали з пізньотрипільських некрополів – Вихватинського, Усатівського свідчать: населення було неоднорідним. Два основні компоненти – “середземноморський” та “протоєвропеоїдний” зафіксовані у різному співвідношенні. Такою була ситуація на кінець IV – початок III тис. до Христа. Ранньотрипільських черепів не знайдено, проте досліджено могильники культури Боян, з якою пов'язують походження культури Прекукутені – Трипілля А. Виявилось, що вже у VI тис. до Христа ситуація була тією самою, що і два тисячоліття по тому: населення в антропологічному відношенні було змішаним. Як і матеріальна культура, можуть додати археологи. Отже, “чистих” трипільців не було з самого початку. Це був конгломерат різних родів та племен і так було протягом усєї історії. Формування того чи іншого етносу – це не кінцевий

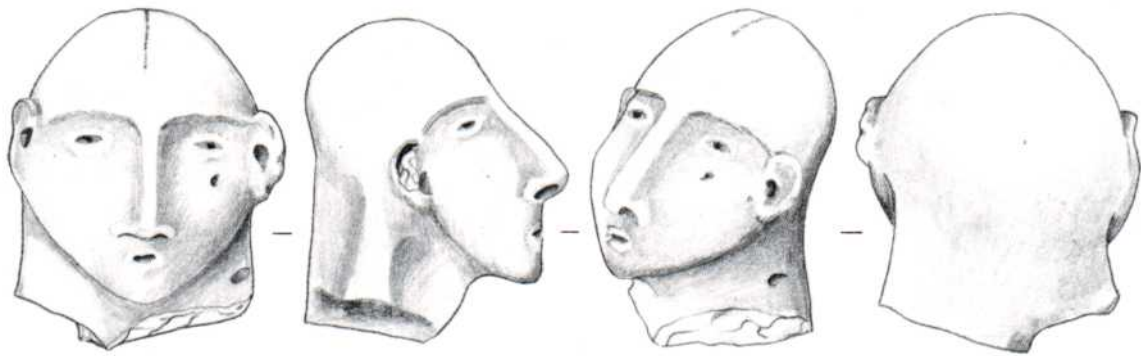
результат, а процес, який важко досліджувати маючи лише куці археологічні та антропологічні дані.

Голівка статуетки з портретними рисами. Перша половина IV тис. до н.е. Кринички.

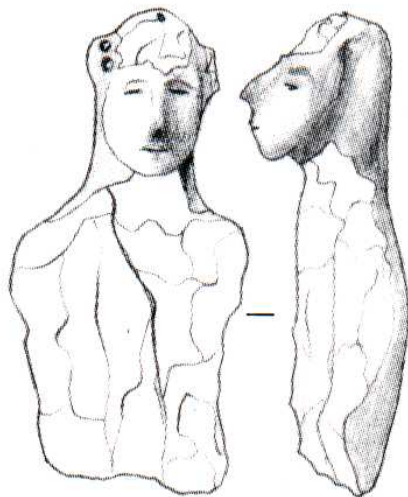
Досить популярні у вченому, і не тільки у вченому світі індоєвропейські студії. Численні дослідники намагаються відкрити сторінки давньої історії, комбінуючи лінгвістичні та археологічні джерела. Тема вічна та невичерпна, подібно до винайдення вічного двигуна. Цей пошук теж триває понад століття. Пишуться статті та монографії, захищаються дисертації. Весь час щось змінюється, бо з'являються нові дані. Наприклад, останні зрушення в абсолютній хронології, викликані “вуглецевою революцією”, відсунули датування мідного віку у V тис. до Христа, що має істотно вплинути на вирішення індоєвропейської проблеми. Адже всі хронологічні підвалини так старанно вибудованих у 70 – 80 –і роки схем зникли (хоча деякі вітчизняні “арієзнавці”, на зразок Ю.Шилова цього, здається і не помітили, або не зрозуміли – однак що їм - у них своя історія, альтернативна). Ми згадали цю проблему тому, що В.Хвойка зв'язав Трипілля з “гілкою арійського племені”. Чи є для цього підстави?

Ранньоіндоєвропейський словник, на думку Л.Залізняка, який проаналізував праці багатьох дослідників, свідчить, що його творці мешкали в помірній зоні з різко континентальним кліматом, в гірській та рівнинній місцевості – словом, у помірній зоні Європи, десь між Рейном на Заході, Волгою на Сході, Балтією на Півночі та Дунаєм на Півдні. Отож Трипілля та його сусіди цілком вписуються у ці географічні межі. Ранньоіндоєвропейська етнографія, що витікає з того ж словника, теж відповідає Трипіллю - комплексне відтворююче господарство у різному поєднанні скотарства і хліборобства, у тому числі мотичного, відносно осіле життя тощо.

Голівка статуетки з портретними рисами . Середина IV тис. до н.е. Кочержинці (за А.Погожевою).

Реконструйована лінгвістами пізньоевропейська прмова у часи перед розпадом індоєвропейської єдності у IV тис. до Христа теж має чимало трипільських реалій з числа нам відомих – орне землеробство, металурія, укріплені поселення, складна суспільна ієрархія, патріархальність.

Фрагмент реалістичної статуетки. Середина IV тис. до н.е. Трипілья. (за А.Погожевою).

З яким твердженням Л.Залізняка важко погодитися, так це з тим, що фундаторами та творцями європейської цивілізації були передовсім народи індоєвропейської мовної сім'ї. Адже поряд з ними понад сім тисячоліть тому були й інші, які разом з ними закладали підвалини цієї цивілізації, "почали пекти хліб та плавити метал".

Британський археолог К.Ренфрю цілком слушно вважав, що поширенню індоєвропейських мов мав відповідати масштабний суспільно – економічний процес, яким було поширення відтворюючих форм господарства в Європі. Він супроводжувався міграцією надлишків хліборобського населення, яке протягом VI – IV тис. до Христа освоїло територію Південно-Східної Європи, знищивши або поглинувши аборигенів – мисливців та рибалок.

Л. Залізняка, заперечуючи індоєвропейську належність неолітичних племен Балкан (а отже – і трипільців), вказує на те, що "культурно, лінгвістично, антропологічно та генетично балканський неоліт був тісно пов'язаний з неіндоєвропейською (можливо хуритською, прашумерською, чи прасемітською) цивілізаціями Близького Сходу. Можливо, на початку цієї історії так і було. Але між Трипільям та початком "неолітизації" Балкан лежить два тисячоліття подій, наслідком яких і були ті самі зрушення, про які писав К.Ренфрю. На IV тис. до Христа, тобто ще через два тисячоліття (разом – за чотири тисячі років) етнічна ситуація не могла не змінитися. Хвилі переселенців з Балкан не могли – і не зуміли – освоїти безконечні простори Європи, адже не всюди вони могли жити і займатися традиційним для них господарством. Недосяжними для них були ліси і степи – лише відносно вузька смужка лісостепу та гірські райони були заселені, і то не всюди. Отже лишалися десятки, сотні племен – носії культур лісового, степового неоліту, які не потрапили у "сферу життєвих інтересів" творців перших цивілізацій Європи. Але останні таки потрапили у "зону інтересів" своїх менш цивілізованих сусідів. Подібна ситуація повторилася в Європі у пізніші часи: наприклад, за доби Мікенської Греції, а потім - Римської імперії. І рано чи пізно "варварський світ" тим або іншим чином затоплював острівці цивілізації, щоб потім остаточно прилучитися до її досягнень.

Археологи, які досліджували проблему контактів Трипілья з навколишнім світом виявили, що протягом своєї двохтисячолітньої історії до Трипілья влилося чимало сусідніх родів та племен. Так само, як і трипільців – в лави сусідів. Отже йшов обмін людьми. А значить мовою. Йшов не менш інтенсивний обмін не тільки сировиною, готовими виробами, але й знаннями, технологіями, ідеями. А значить мовою. Таким чином внесок трипільців та їх родичів з Балкан, які за чотири тисячоліття, напевне, цілком натуралізувалися і набули прав корінних європейців мав бути не з останніх: як у індоєвропейський словник – так і все інше – культуру, генетику тощо. Саме під цим кутом зору, на нашу думку, і слід працювати далі над такою цікавою і складною темою.

Повернемося тепер до питання, яке цікавить багатьох – чи є досить наукових даних, щоб відповісти на питання - **чи є українці**

прямими нащадками "трипільців". Відомий український археолог, історик, лінгвіст доктор В. Петров вважав, що вирішуючи це питання, слід відокремити дві лінії:

- 1) лінію історичних традицій,
- 2) лінію етнічних зв'язків.

Вже в трипільський час на землях України, писав він, з'являється ряд характеристичних ознак, «...що являються донині етнографічною приналежністю українського хліборобського народу:

- тисячі років існує хліборобство на берегах тих самих річок, на тому ж чорноземі між золотавими ланами пшениці простують воли.

- такі ж хати обмазані глиною та смугами кольорових барв, так само, як і за трипільських часів жінка підмазує глиною долівку, розписує хату і піч.
- вічне дерево життя, зображене тут на рушниках має прототипи в трипільських зображеннях...»

До цього можна додати технології хліборобства в лісостеповій смузі, які дожили до часів Ярослава Мудрого, і пов'язані з ними обряди, а можливо – і календар, важлива складова цих технологій.

Фрагменти реалістичних статуеток. 3600- 3500 рр. до н.е. Майданецьке.

«... У той же час у мовному відношенні український народ говорить однією з **індоєвропейських мов**, а не однією з **передіндоєвропейських** або яфетичною.

Антропологічно українці не можуть бути ототоженні з трипільцями, які є прямими нащадками неолітичної людності Європи. Баски в Іспанії - прямі їх нащадки, більше схожі зовнішністю на трипільців. Це помітно при порівнянні з трипільськими статуетками. Для антропологічного типу українців не є характерним ні скошене чоло, ні великий ніс...».

І дійсно – згадаємо численні «трипільські портрети», реалістичні статуетки з Молдови, Добровод, Майданецького, Володимирівки. Хоча в «галереї» можна знайти і інші типи – так само, як і в антропологічних матеріалах пізньотрипільського часу.

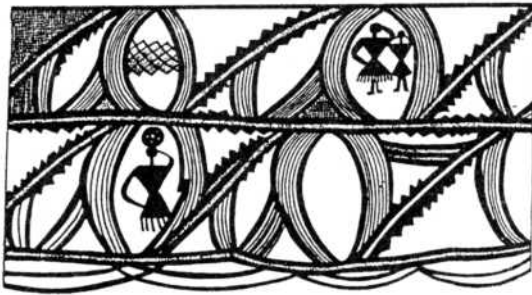
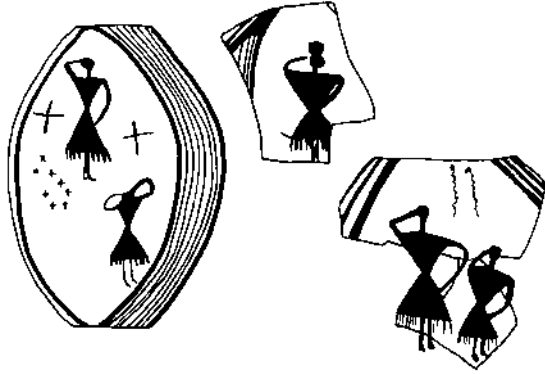
Між неолітичною Європою та українським народом, писав В.Петров, «... лежить кілька епох, які заступали одна одну. Історичний процес не завжди є процесом прямих і прямих ліній, здійснюється в ході цілковитого або часткового зникнення народів, поколінь, культур...».

Так, між часами Трипільля і нашими лежать кілька історичних епох, майже п'ять тисячоліть непрочитані навіть до середини – не те що до кінця, а деякі, як показує приклад трипільських протоміст, можуть лишатися взагалі невідомими.

Взяти хоча б ранньобронзовий вік, який можна порівняти з "темними віками" української історії після монгольської навали. Тільки тривав цей ранньобронзовий вік не сто і не двісті років, а близько тисячі. Саме тоді, як вважають, розпалася індоєвропейська єдність, саме тоді жили в

Причорноморських степах легендарні арії. Але для цього часу так само немає ні писемних, ні інших джерел, що дозволили б однозначно вирішити проблему мовної або етнічної належності тих чи інших племен або народів. Тільки гідроніми – назви річок, як вважають вчені, лишилися свідками цих подій.

Зображення людей на трипільському посуді.
Друга половина IV тис. до н.е. Поселення Молдови. (За В.Маркевичем).

Судячи з даних археології, у цей час "зникали" цілі культури – а отже й народи, які перебували в безперервному русі у пошуках кращої долі мандруючи в усіх напрямках.

Зображення людини на мальованій посудині. Перша половина IV тис. до н.е. Ржищів. Розкопки В.Хвойки.

У ранньозалізному віці, вже забезпеченому історичними писемними джерелами, кого тільки не знаходять на землях, які колись належали трипільцям: фракійців, іранців, праслов'ян. І жодна з культур цього часу вже не має виразних етнічних коренів в VI – IV тисячоліттях, добі Трипільської цивілізації. Все тече, все минає...

«Ми повинні зважити, що наша автохтонність на нашій землі не була наслідком лише самої біологічної зміни поколінь, а наслідком суворих випробувань історії, у бурхливих зламах і змінах якої утворився відомий нам український народ...» [Петров, 1992, с.19-26].

Народ, якому, як і іншим народам цього континенту, належить багату спадщина семи тисячоліть історії Європейської цивілізації.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Вже багато років у науковій літературі можна знайти словосполучення: "Цивілізація Старої (або Давньої) Європи. При цьому мають на увазі Європу шостого - третього тисячоліть до Христа, тобто часів існування трипільської культури. Визначено і кордони "Старої Європи". На сході вони сягають Дніпра, охоплюючи значну частину сучасної України. Отже трипільська цивілізація, безумовно, є інтегральною частиною цивілізації Старої Європи.

Поняття "Стара Європа" введено, як пише М.Гімбутас, для того, щоб вирізнити цю територію Псх Європи у сім'ї цивілізації Старого Світу а також відрізнити від Давньої Європи (поняття звичайно уживане для визначення Греко – Римської цивілізації, а також Доісторичної Європи.

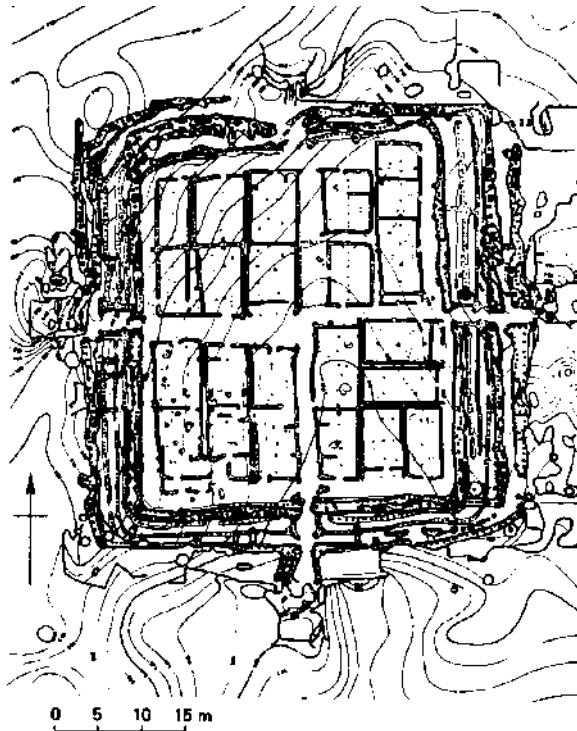
Початок її історії припадає, на думку цієї дослідниці, на період між 7500 – 6500 рр. до н.е. В ті часи комплекс відтворюючого господарства з'являється в Греції, на узбережжі Італії, на Криті, в півд.Анатолії, Кілікії, Сирії, Палестині. Всі культури отримали імпульс з Близького Сходу. Між 6500 – 5300:

відбувається стрімке зростання та консолідація Південно - Східноєвропейських неолітичних культур в тісних зв'язках з Анатолією та Месопотамією. Наприкінці VII тис. до н.е – вибуховий розвиток мистецтв і ремесел на Балканському півострові та Центральній Анатолії. Містком між ними були Егейські острови. Розміри території Старої Європи сягають виміру 1300x1500 миль. В середині 6 тис. поселень. Найбільші з них, укріплені ровами та стінами могли налічувати до 1000 мешканців. Наприклад селище Сескло з площею в 5 га та мало понад 100 будівель. В Україні - це час появи буго - дністровської та низки інших неолітичних культур.

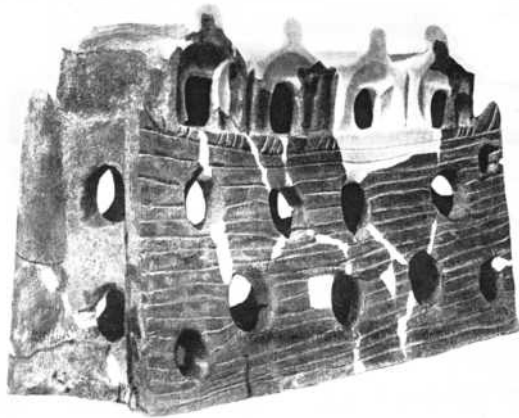
На зміну їм в період між 5300 - 3500 рр. до н.е. приходять комплекси енеолітичних культур (в тому числі трипільської). Після 5000 р. Стара Європа кристалізується у вигляді багатьох регіональних варіантів з розвинутими традиціями в гончарстві, архітектурі та культовій організації і заслуговують на назву **цивілізації**. Старі Європейці формують агломерації населення що виростають до розмірів малих міст – ситуація, що свідчить про зародження релігійних та управлінських установ. Вони розвивали початкове

письмо та ремісничу спеціалізацію. Вони також відкривають використання металу – працювали з міддю, золотом для виробництва знарядь і прикрас.

План енеолітичного поселення Полянця. V тис. до н.е. Північна Болгарія (За Г.Тодоровою).

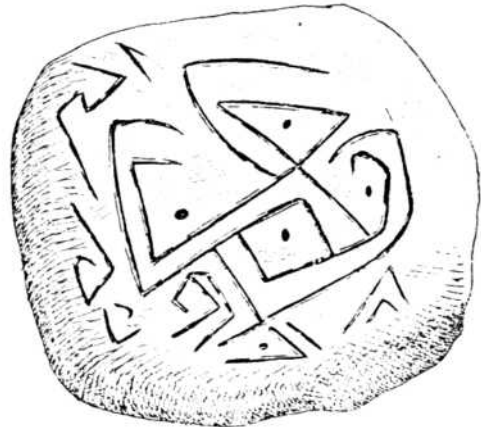
Модель храму на високому стереобаті. V тис. до н.е. Поселення Кесціореле. Культура Гумельниця (За В.Думітреску).

Великі поселення виростають в містечка, особливо в центральnobалканській цивілізації Вінча. Модель з Кесціореле репрезентує культовий комплекс з чотирьох храмів, побудований на високому стереобаті.

Виникнення писемності не є вражаючим в контексті храмів та інших описаних вище речей. Багато знахідок з культур Ранньої та Класичної Вінчі, Боян, Гумельниця та комплексу Дікілі – Таш показують лінійні знаки які відрізняються від символів або ідеограм. Староєвропейська писемність на 2000 років давніша за шумерійську.

Вона вірогідно асоціюється з релігійними функціями, пам'ятними записами.

Завершення історії Старої Європи М.Гімбутас бачить наступним чином. "Цивілізація "Старої Європи", яка мала урбанізовані поселення, писемність та замислувано прикрашені храми квітла у Південно – Східній Європі напередодні інфільтрації Індо – Європейських народів на протязі IV - III тисячоліть до н.е. Зауважимо, що нині деструктивна роль "курганних" народів ставиться під сумнів, а їх розвиток, як виявляється, був би неможливий без тісного спілкування та співпраці з "Старою Європою".

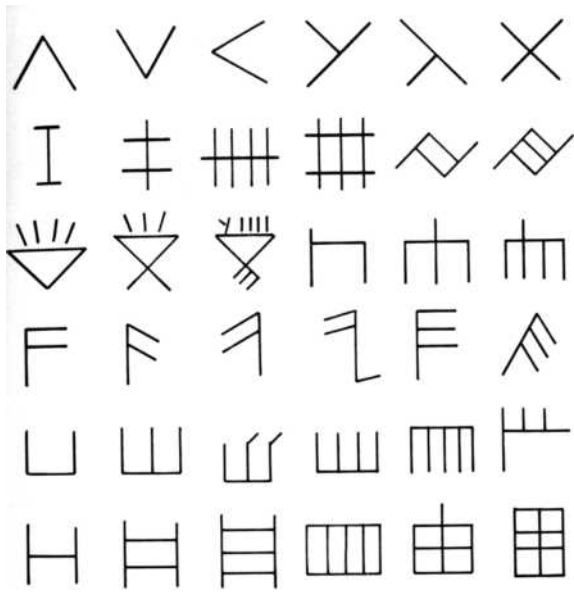

Глиняні таблички зі знаками. V тис. до н.е. Північна Болгарія (За М.Гімбутас).

В яких координатах можна визначити місце археологічної культури, цивілізації в оточуючому їй світі? В просторі, в часі, за рівнем досягнень та внеску в історію? Якщо так, то в просторі положення Трипілья у Європі можна визначити, як прикордонне. Чому прикордонне, коли Європа на Схід тягнеться до Уралу? А тому, що в трипільські часи на трипільській культурі закінчувався ще дуже малий тоді світ європейської землеробської цивілізації, який оточувало не море, а справжній океан мисливських та землеробських племен. І до Уралу, і далі на Схід. Десь за горами на Півдні, біля теплих морів жили і розквітали

цивілізації Давнього Сходу. Біля підніжжя цих гір і досі шукають біблійний сад - Едем.

Знаки з посуду культури Вінча. VI - V тис. до н.е. (За М.Гімбутас).

А от кордон європейської цивілізації в кінці V тис. до Христа проходив по Дніпру. Тут, на пагорбах та схилах, у широкій заплаві збудували кільканадцять невеликих селищ, вирощували хліб і пасли худобу кілька тисяч людей з невеликого прикордонного трипільського племені.

Західні межі трипільської ойкумени лежать у Румунській Молдові, у Попрутті. Тут вони впритул підходять до земель, на яких сформувалися найдавніші землеробські цивілізації Європи - культури Вінча, лінійно - стрічкової кераміки та інші. Саме тут у другій половині шостого тисячоліття до Христа культура Трипілля - Прекукутені і виникла, як результат синтезу багатьох культурних традицій. Отже немає нічого дивного в тому, що у матеріальній культурі - кераміці, пластиці раннього Трипілля ми бачимо риси культур Вінча, Криш, Боян, Тиса, Лендель та інших. На південному заході сусідство з землеробськими цивілізаціями Балкан, які можливо першими в Європі почали плавити метал і поділилися з Трипіллям не тільки готовими виробами, але і вмінням цей метал добувати, плавити і обробляти.

З болгарськими енеолітичними культурами ранньотрипільські матеріали дозволяє синхронізувати саме метал. Як встановлено Є. Чернихом, саме з копалин Болгарії потрапляла мідь, руда, а також і мідні вироби у ранньотрипільське середовище. Сокиру - молот та тесло з ранньотрипільського карбунського кладу він відносить до часу Караново VI. Попередня ступень Прекукутені - Трипілля А може бути співвіднесена з Караново V (культура Мариця). Х. Тодорова синхронізує комплекс Мариця III - IV з Прекукутені II - Трипілля А на основі знахідки ранньотрипільської посудини у другому шарі теля Сава. Посудина з вирізним візерунком знайдена на поселенні культури Мариця Ясатепа.

На ранньотрипільських поселеннях Олександрівка, Слобідка - Західна, Гребенюків Яр знайдено фрагменти зерновиків та покришок до них, прикрашених канелюрами та рельєфними композиціями. Складне профілювання цих посудин, не типова для ранньотрипільської керамічної традиції, як і рельєфний орнамент, але знаходить аналогії у матеріалах з теля Овчарова у Південно - Східній Болгарії, які належать до шару II фази культури Коджедермен - Караново VI, та у телі Сава, шар культури Сава IV, фаза Варна за Х. Тодоровою.

Посудина та статуетка Прекукутені III знайдені у шарі теля Коджедермен типу Караново VI . Х. Тодорова вказує на знахідки фруктовниць, подібних до ранньотрипільських у чоловічих могилах енеолітичного могильника у Дуранкулаці. На синхронізацію Прекукутені - Трипілля А з Гумельницею А1 вказує знайдений саме у такому шарі поселення Відра фрагмент посудини з ритим орнаментом з поселення Тангиру у шарі Гумельниця Ів (А1) Д. Берчу наводить фрагмент ранньотрипільської статуетки, яку С. Марінеску-Билку вважає належною до фінальної фази Прекукутені III - Трипілля А.

Вигляд укріпленого поселення Турпешті, культура Кукутені. V тис. до н.е. (За С.Марінеску - Білку).

П. Роман згадує про численні керамічні знахідки прекукутенського походження у шарі Гумельниця А1 поселення Мегуреле. Досить численні факти до синхронізації з раннім трипіллям культурної болгарського варіанту чи групи Алдень II культури Гумельниця у Нижньому Подунав'ї. Це фрагмент антропоморфної статуетки з Олександрівки, фрагменти посуду з Ганська, Нових Русешт I, Багринешт VII. Імпорти Прекукутені III - Трипілля А знайдено на пам'ятках болгарського варіанту культури Гумельниця. Уламок антропоморфної ранньотрипільської статуетки походить з поселення Лопацика. Ранньотрипільська кераміка знайдена серед поселень Лижкотянка та нижнього шару Браїлиця.

Найбільш яскравими в ранній період були зв'язки Трипілля з балкано-дунайським регіоном, що пояснюється генетичним зв'язком культури з цим районом. Ця система зв'язків зберігається і на початку середнього Трипілля - етапі В I.

Немає сумніву в тому, що контакти трипільського та гумельницького населення продовжувалися і на етапі VI. Про це свідчать знахідки кераміки у Березівський ГЕС, Сабатинівці, Полівановому Ярі. Коли внаслідок культурної дезінтеграції зникає коло культур фракійського енеоліту в Болгарії та Румунії, відбувається

переорієнтація напрямки у зв'язках трипільської культури.

З рубежем між раннім та середнім етапом трипільської культури пов'язаний початок контактів з так званими степовими культурами, а саме з пам'ятками суворівського та новоданилівського типу, азово-дніпровською і середньостогівською культурами. Саме трипільські речі - метал, посуд дають можливість датувати енеолітичні поховання у степовій зоні. Це поховання в Кайнарах з фрагментом посудини, прикрашеної канелюрами та штампом і мідними виробами трипільського типу. В похованні біля Суворово було знайдено конеголовий скіпетр, що має аналогії в поселенні етапу VI Березівська ГЕС та на поселеннях енеоліту у Болгарії та Румунії.

Трипільці розглядаються як посередники у процесі поширення металу та виробів з нього серед новоданилівських та інших степових культур. Так Н. Риндіна та Є. Черних вважають, що метал, який потрапив у "степ" походив з майстерень карбунського кола Трипілля А - VI і пов'язаний своїм походженням з металургійним центром Балкано-Карпатської металургійної провінції. За Н. Риндіною хімічний склад металу мідної бляхи могильника Верхнього Акбашу в Передкавказзі тотожній II основній групі карбунського скарбу в Молдові! Дослідники Передкавказзя навіть звертають увагу на деякі спільні риси енеолітичних пам'яток Передкавказзя та Варненського некрополя.

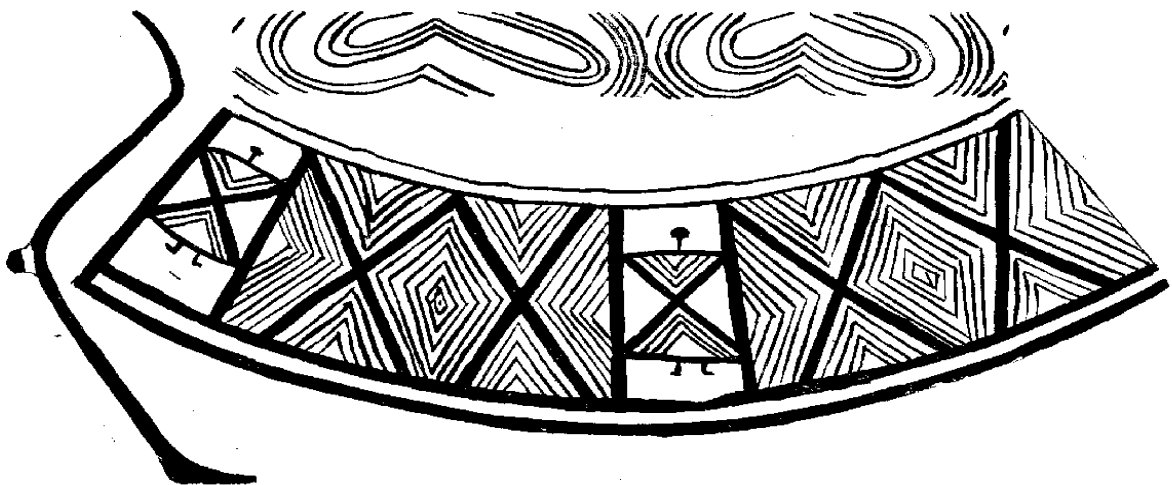
З Трипіллям А - VI пов'язані мідні вироби карбунського типу з могильника біля міста Кривий Ріг, віднесеного дослідниками до новоданилівського типу. Золоту прикрасу з цього комплексу Ю. Рассмакін пов'язує з культурою Варна, він наводить також данні про зв'язки новоданилівського населення з культурою Гумельниця.

Трипілля етапів А - VI мало також контакти з населенням дніпродонецької культури, типовий трипільський горщик, прикрашений канелюрами та штампом знайдено Д. Я. Телегіним у Микільському неолітичному могильнику.

Поширення трипільців на північний захід призвело до встановлення контактів з населенням Карпатського басейну, представленим археологічними культурами Тисаполгар, Лендель, Петрешті. Вихід на Середнє Подніпров'я наблизив Трипілля до неолітичних культур, сприяв поширенню землеробської цивілізації на нових територіях на сході. Археологічні матеріали свідчать про різноманітний характер контактів, взаємні впливи культур.

Синхронізація середньотрипільських пам'яток з культурами Карпатського басейну здійснюється насамперед на підставі порівняння та комплексів та аналізу металевих виробів (з міді та золота), що імпортувалися звідти. Так, В. Тітов на підставі знахідок мідних тесел синхронізує пам'ятки Кукутень А - В, В - Трипілля VI - VII та CI з пізньою добою культури Тисаполгар та Бодрогерестур. Близьку до цієї синхронізації запропонував В. Думітреску, проте з Кукутень В він зіставляє кінець культури Бодрогерестур.

В Середньому Трипіллі відбувається переорієнтація на металеві вироби і, можливо, джерела сировини, які лежали за межами Балканського півострова. Вироби, пов'язані з північнофракійськими родовищами на етапі VII практично зникають. Замість них набувають поширення речі, типові для тисаполгарської та бодрогерестурської культур. Насамперед це численні знахідки так званих сокир - мотик з перехресним лезом - типових для гірничорудної справи знарядь. Скарб, що включав таку сокиру, ніж, тесло, прикраси з міді знайдено в розписній посудині на поселенні Городниця. Мідні вироби поширювалися далеко на схід у регіони Трипілля. Так, спіральна підвіска знайдена О.В. Цвек на поселенні Веселий Кут (Черкащина) має аналогії у знахідках з басейнів Морави, Одери, Придунав'я, де датується періодом Лендель - IV і зустрічається на поселеннях та могильниках лендельської культури.

Мальована посудина із зображеннями людей. Культура Кукутень. поселення Гелісшти. (За С.Кукошем).

Найпоказовішим матеріалом щодо міжкультурних контактів є кераміка. Однією з ознак середнього Трипілля є поширення в ньому

розписного посуду, який був відсутній на ранньому етапі культури. Вважають, що на появу та формування комплексу розписного посуду в

Трипільці, який співіснував з традиційним оздобленням, вирішальний вплив мали культури Гумельниця та Петрешті з Трансильванії, на що вказували румунські археологи Є. Комша та В. Думітреску. Саме з останньою може бути пов'язане поширення геометричних мотивів в розпису та деяких керамічних форм, що вражають своєю вишуканістю. Поступово ці мотиви перетворюються на традиційний трипільський орнамент з "біжучою" спіраллю, стилізованими зображеннями змії, тощо. Межею широкого поширення розписного посуду "західного" - «кукутенського» взірця став Південний Буг, на схід від якого на етапах VI та VII продовжувала існувати давня трипільська традиція виготовлення посуду з заглибленим орнаментом, яка має ранньотрипільські корені. В Південне Побужжя розписний посуд, напевне, імпортувався.

Мальована посудина з рельєфом голови бика. Культура Кукутені, поселення Тиргу - Окна - Подей. Порша половина IV тис. до н.е. (За В.Думітреску).

Мальований кубок. 4600 - 4500 рр. до н.е. Поселення Фрумушика, культура Кукутені (За М.Гімбутас).

Значно більший вплив на формування керамічного комплексу трипільської культури на схід від Південного Бугу справили культура Тисаполгар. На поселеннях Веселий Кут, Кліщів зустрічається посуд, найближчі аналогії якому є у тисаполгарській кераміці - великі миски, кратероподібні посудини з сітчастим орнаментом, багаторучні посудини. При цьому О. Цвек вказує на те, що частина посуду, подібного до тисаполгарського, виготовлена на місці, з місцевої сировини. Простежено контакти з культурами Малиця та Любельсько - Волинської мальованої кераміки, які документовано знахідками характерних кубків, кулястих посудин, амфор, фарбованого посуду на пам'ятках шкарівського типу (етап VI - VII) у Побужжі.

Слід звернути також на поширення саме в цей період на пам'ятках східнотрипільської культури [за О. Цвек] категорії посуду, поверхня якого не орнаментувалася, а лише вкривалася ангобом та ретельно загладжувалася. Ряд форм цього посуду також має тисаполгарські та лендельські аналогії, наприклад миски на ніжках, миски з хвилястими вінцями. Ці типи кераміки збереглися у трипільського населення Придніпров'я аж до початку пізнього етапу. В зв'язку з цим згадаємо думку О. Цвек про значну роль тисаполгарського компоненту у формуванні матеріальної культури Трипілья східного регіону). Напевне, за цими явищами стоїть включення до складу трипільських племен численних переселенців з Карпатського басейну та Волині, які вирушили на схід у пошуках нових, придатних для хліборобства земель.

На середньому етапі розвитку трипільська культура справила значний вплив на енеолітичне населення степової смуги. З поширенням у Буго - Дніпровському межиріччі трипільських пам'яток небелівського типу з розписним посудом, останній з'являється на багатощарових пам'ятках у долині Південного Бугу та його лівих приток. Там знайдено такі поселення, як Новорозанівка, Ташлик 2, Богданівка, всього до 10 пунктів. Ці знахідки пов'язуються з поширенням в степ томашівської групи трипільської культури, яка хвилями, н думку Т. Мовші, просувалась в степове Побужжя. Поруч з трипільською тут знайдено кераміку стогівської культури, що дало підставу В. Круцу розглядати ці комплекси як свідчення контактів, а поселення трактувати, як зимівлі, обмінні пункти, які не належали трипільцям. О. Шапошнікова вбачає в них новий тип трипільських пам'яток, населення яких займалося відгінним пастушим скотарством.

Крім поселень з розписним посудом тут відомі і підкурганні поховання з трипільською керамікою етапів VII та CI, CII, розкопані Миколаївською експедицією, якою керувала О. Шапошникова, біля Богданівки, Костянтинівки, Ковалівки. Т. Мовша пропонує одразу дві версії щодо господарства населення, яке залишило ці пам'ятки. Перша - трипільці, потрапивши у степи, стають скотарями, друга - лишаються землеробами, обмінюючи зерно з населенням середньостоговської та інших культур, чим і пояснюється знаходження їх посуду на відповідних поселеннях. Отже в цей період, на її думку, мали місце сприятливі умови для взаємовигідного обміну металом, худобою, зерном.

Можливо, на прикладі пам'яток Побужжя ми бачимо початок процесів, які на пізньому етапі трипільської культури приведуть до формування в степовий смузі синкретичних культурних угруповань ранньобронзового віку, пов'язаних з процесом "зникнення" трипільської культури.

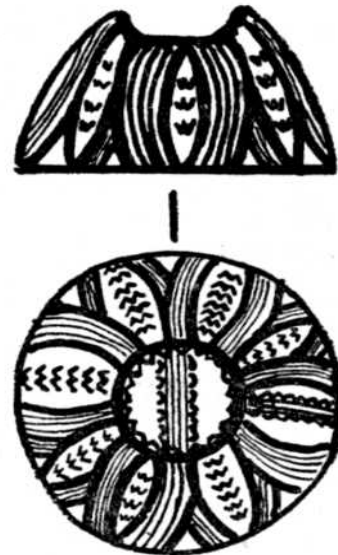
У першій половині четвертого тисячоліття до Христа Трипільська культура поширилася на величезних територіях, зайнявши земель більше, ніж будь-яка сучасна їй археологічна культура Європи. Вона продовжувала динамічно розвиватися, охоплюючи все нові і нові території, переживала економічний і суспільний розквіт. Кілька трипільських племінних союзів поділили між собою сотні тисяч гектарів земельних угідь на території сучасних Румунії, Молдови та України. Вони контролювали також родовища стратегічної сировини - кременю на Дністрі, Пруті і Волині, самородної міді. Здавалося, от - от вони мають рушити далі на Схід, щоб почати освоєння нових земель за Дніпром, залучаючи до хліборобської цивілізації все нові й нові племена мисливців і рибалок. Але цього так і не сталося, а наступні п'ятсот років стали часом докорінних змін на історичній карті Європи.

Ці роки археологи називають Пізнім Трипіллям (етап С - II). Для цього часу маємо чимало свідчень про контакти Трипілля з оточуючим світом, з західними та східними сусідами. Як і раніше, напрями зовнішніх зв'язків великою мірою визначалися орієнтацією на ті чи інші джерела металу. В кінці IV тис. до Христа на зміну Балкано-Карпатській приходять Циркум-Понтійська металургійна провінція, до якої входили софіївські та усатівські осередки металообробки. Перший мав виразну орієнтацію на Карпати, де у пам'ятках лянянського типу знаходимо аналогії металевим виробам - ножам та браслетам з тілопальних могильників софіївського типу. Нові зв'язки пов'язані з усатівським осередком. Вже давно дослідники звернули увагу на подібність великих кинджалів з усатівських курганів аналогічним виробам з Середземномор'я, що давало змогу ставити питання про абсолютне датування пізньотрипільських пам'яток.

Технологічне дослідження кинджалів Н. Риндіною та Л. Коньковою показало, що поверхня їх вкрита не сріблом, як вважалося раніше, а шаром сплаву міді з миш'яком, технологія нанесення якого в той час була відома лише в Анатолії. Отже перед нами імпорти, пов'язані з пам'ятками часу Трої I чи Трої II. Самі усатівські металурги працювали з металом, який пов'язують

з металургійним осередком типу Езеро у Південній Болгарії.

На зв'язки "усатівців" з Кавказом вказують знахідки прикрас-намист в Маяках та Усатові, які виготовлені з кам'яновугільної смоли - гагату. Специфіка цього матеріалу полягає в тому, як зауважив В. Петренко, що він потребував обробки на місці видобутку, отже прикраси мали імпортуватися вже в готовому вигляді. Не визначено поки що походження скляних намистин з усатівських поховань. Звичайно найдавніше скло пов'язують з Єгиптом або Близьким Сходом, проте усатівські знахідки давніші за відомі там. А. Островерхов на підставі аналізу однієї з бусин висловив гіпотезу про місцеве виробництво скла в Причорномор'ї. Свого часу британський археолог, дослідник давніх цивілізацій Анатолії, Дж. Мелларт розглядав Усатове як транзитний торговий порт і проклав морський шлях до нього з Анатолії через Чорне Море. На користь цього могла б свідчити знахідка кам'яного якоря, зроблена на поселенні, Щоправда, В. Петренко вважає думку Дж. Мелларта не достатньо аргументованою. Вивчення посуду усатівських пам'яток виявило впливи сусідніх та віддалених археологічних культур, в основному з заходу та південного заходу.

Покришка з мальованим орнаментом. Усатове. Кінець IV тис. До н.е. (За Е.Патоковою).

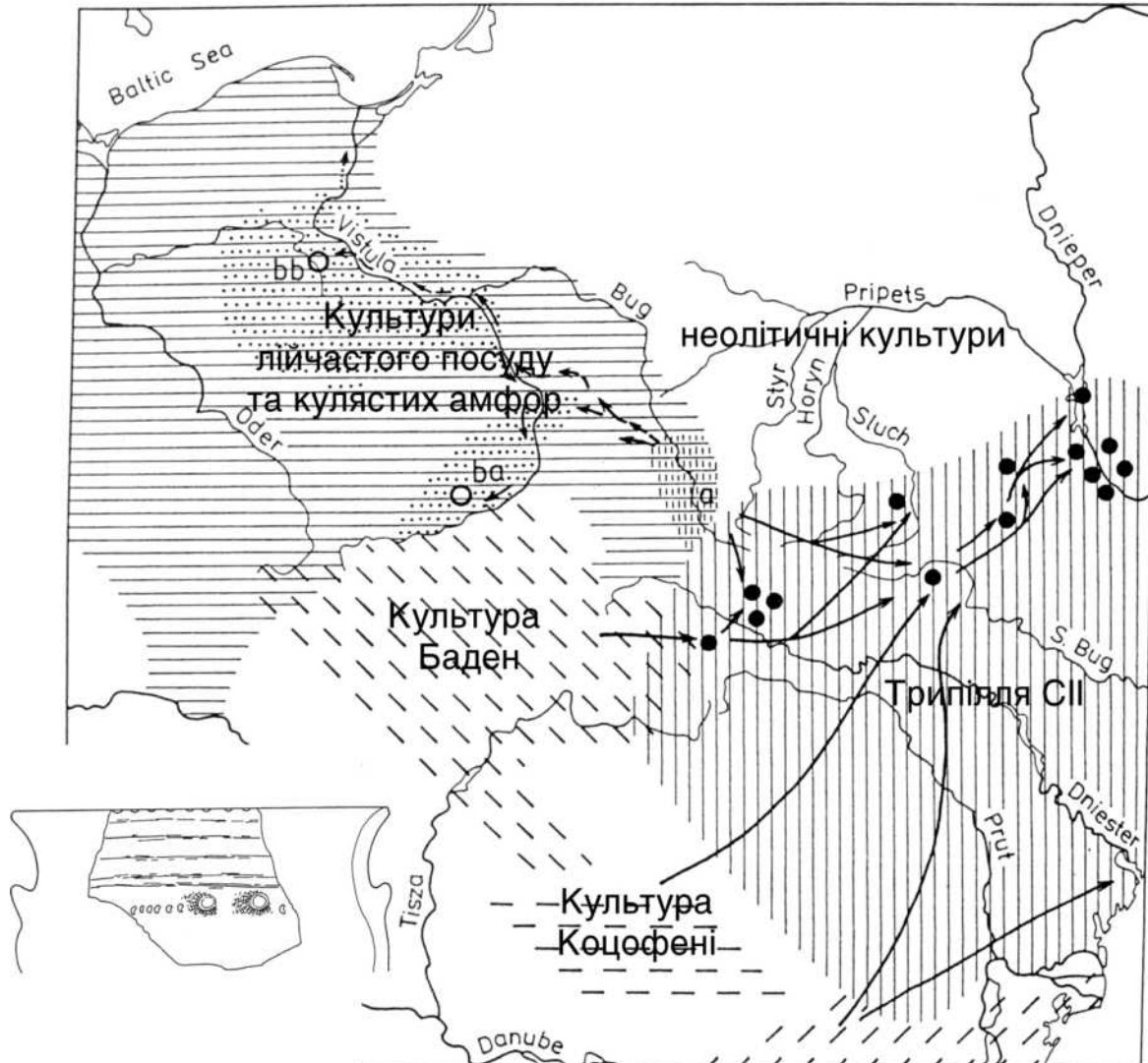
Так, на кераміці першої категорії з Усатова та Маяк відмічено орнаменти, елементи яких типові для культури Чернавода, помітні окремі стилістичні елементи, типові для культур Езеро, Коцофені, Баден. Це стосується таких форм посуду, як широкі миски, амфорки з канельованими ручками тощо. Зафіксовано прямі імпорти - фрагменти посудин з вушками, що розташовані під вінцями. Впливами, що йшли від культури лійчастого посуду через пізньотрипільське лісостепове населення В. Петренко пояснює появу амфор з колінчастими ручками. В усатівській кераміці вбачали також і впливи степових культур, що виявилися у поширенні посуду з домішкою мушлі та шнурового орнаменту. Щоправда, є думки про трипільське

походження цієї традиції, пов'язане з попереднім етапом культури.

Одночасно з усатівськими комплексами існували пам'ятки троянівсько-городського варіанту трипільської культури, де цей тип посуду поширений. Оскільки є тенденція до виділення усатівських пам'яток в окрему археологічну культуру, то під таким кутом зору мають розглядатися як імпорتنі і розписні посудини. Вони переважають в поховальних комплексах разом з

посудом типу Чернавода I. Це, очевидно, були престижні речі. Виготовлено розписний посуд на пам'ятках бринзенського типу, де він знаходить повні аналогії. На користь цієї точки зору може свідчити також і те, що саме пам'ятками цього типу пов'язані чисельні знахідки гончарних горнів, в тому числі найбільшого з відомих гончарних центрів у Жванці, відкритого Т. Мовшею.

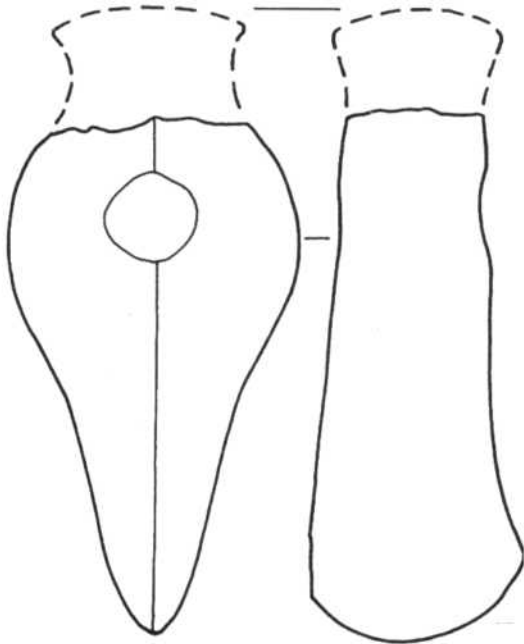
Трипільська культура і напрямки її контактів в другій половині IV - на початку III тис. до н.е.

На пізньому етапі кожна з локальних груп трипільської культури зазнала впливів з боку найближчих сусідів, змінюючи свою матеріальну культуру - насамперед кераміку. Найбільш стійкою щодо зовнішніх впливів групою виявилися пам'ятки бринзенського (жванецького) типу на півночі Молдови та в Придністров'ї. Вони продовжували поширювати свою керамічну продукцію та пов'язані з нею традиції. Однак і на цих пам'ятках знайдено чимало прямих імпортів з сусідніх культур. Так, посуд культури лійчастого посуду знайдено у Жванці, Бринзенах Ш, Костештах IV, Хореві, Костянці. Це фрагменти посудин з широкими лійчастими вінцями, наліпами, типовим візним орнаментом.

Крім матеріалів культури лійчастого посуду в Костештах IV знайдено фрагменти посудин з дзьобоподібними вушками, типовими для тисаполгарської культури, так само як і наліпи на посуді у вигляді півмісяців або шайб. Ці фрагменти походять з Костешт та Бринзен - Циганки (Молдова). З тією ж культурою, або наступною їй - бодрокерестурською - пов'язують також посудини типу "молочних глечиків" з вушками на вінцях. Цікаво, що тисаполгарські та бодрокерестурські прототипи цього посуду не мають розпису, в той час як в Трипільлі відомі переважно розписні глечики - вірогідно, відбувався органічний процес включення нової керамічної форми до місцевого комплексу. На думку В.

Тітова, поява в пізньому Трипіллі таких форм посуду може свідчити про те, що впливи з боку карпатських енеолітичних культур доходили послідовно, а не паралельно та водночас.

Бойова сокира - молот з трипільського поселення Троянів, яка має прототипи в культурі лійчастого посуду. Друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М.Шмаглія.

На етапі С-II частина трипільської ойкумени, яка охоплювала Верхній Дністер та Прут і їх межиріччя, Волинь раптово ніби консолідується, що знаходить вияв у формуванні на значній території подібної матеріальної культури. В. Дергачов, який першим описав цей феномен, зробив висновок про утворення трипільського об'єднання перед лицем якоїсь зовнішньої загрози. І дійсно, Гординештський, Троянівський і Городський типи Трипілля досить подібні між собою. Однак проведене нами співставлення їх посуду з керамікою сусідніх європейських культур показало, що майже всі свідчення «консолідації» трипільців генетично тяжіють до культури Баден, поширеної в цей час на захід від Карпат. Власне трипільськими для цих трьох типів залишилися лише 10 - 20 % мальованого посуду (і ті дністровського - жванецького походження) та антропоморфна пластика. Решта - від культури Баден, трохи від культури лійчастого посуду та кулястих амфор.

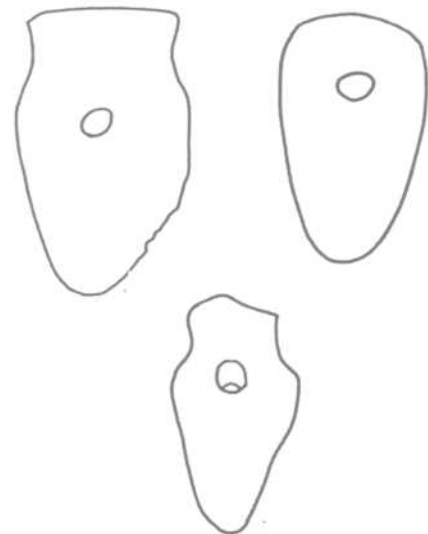
Цікаво, що значно більше знахідок, пов'язаних з трипільською культурою, зроблено на пам'ятках культури лійчастого посуду. Відомості про них детально опубліковано та проаналізовано польськими дослідниками, а також археологами, що досліджують пам'ятки культури лійчастого посуду на Україні. В сферу обміну потрапила сировина для виготовлення знарядь - кремій та камінь, пісковик, волинські базальти, Проте найбільше знайдено керамічних імпортив. Серед них переважає розписний посуд: миски, амфори, кубки, великі посудини з розписом, типовим для трипільських пам'яток бринзенського типу. Переважають невеликі форми, які легко було

транспортувати. Крім розписного, знайдено посуд з шнуровим орнаментом, який пов'язують з городською групою Трипілля СII. В зворотному напрямку могла йти кремійна сировина або готові вироби з копалень біля Кшемйонк або Свенціхова, які розроблялися населенням культури лійчастого посуду, такі імпорти є в колекції з розкопок в Троянові. На трипільських та культури лійчастого посуду поселеннях знайдено також подібні глиняні вироби - прясельця з орнаментом.

З західним впливом пов'язував свого часу В. Даниленко виникнення в Подніпров'ї пізньотрипільських тілопальних могильників, однак останнім часом В. Дергачов схильний вбачати у формуванні їх комплексів впливи пам'яток Подністров'я та Волині, з боку так званого "загальнотрипільського горизонту".

Однак з самого початку суттєві застереження викликає сам звичай тілоспалення. Спроби розробити версію його трипільського походження, виведені зі звичаю спалювати житла, не виглядають достатньо переконливими.

Тут слід згадати також і про внесок у формування трипільських пам'яток Придніпров'я з боку носіїв тисаполгарської культури, який був досить відчутним на середніх етапах Трипілля, про що було мовлено раніше. Зв'язок софіївського типу пам'яток з попередніми, лукашівськими та коломиїщинськими, де ці впливи, насамперед у кераміці, не викликають сумніву.

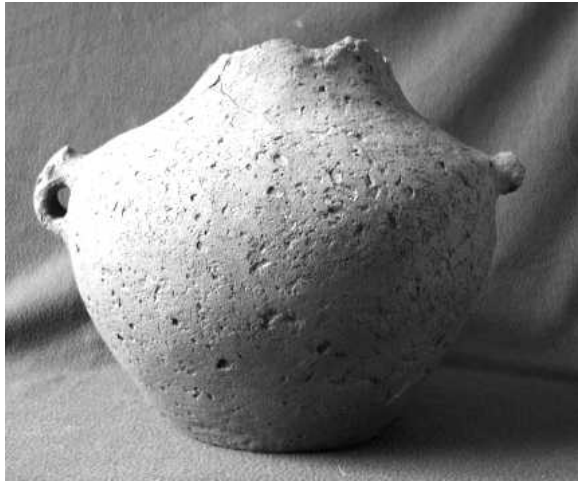

Глиняні модельки бойових сокир - молотів, знайдені на поселенні трипільському Троянів. Такі вироби типові для культури лійчастого посуду. Друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М.Шмаглія.

Для тисаполгарської культури виявлено звичай спалювати небіжчика (існують урнові та безурнові поховання, причому початок цієї традиції пов'язується з часом, коли існувало Трипілля VI-II). Розкопано великі некрополі у Щебастовіце та Лажнянах, де поховання здійснювались у великих ямах, де знайдено перепалені кістки, металеву та кам'яну зброю і знаряддя, прикраси з міді і золота, від 2 - 3 до 30 посудин різних типів. Інвентар та

його положення в похованнях нагадує картину, виявлену при розкопках трипільських могильників у Софіївці, Черніні, та Красному Хуторі.

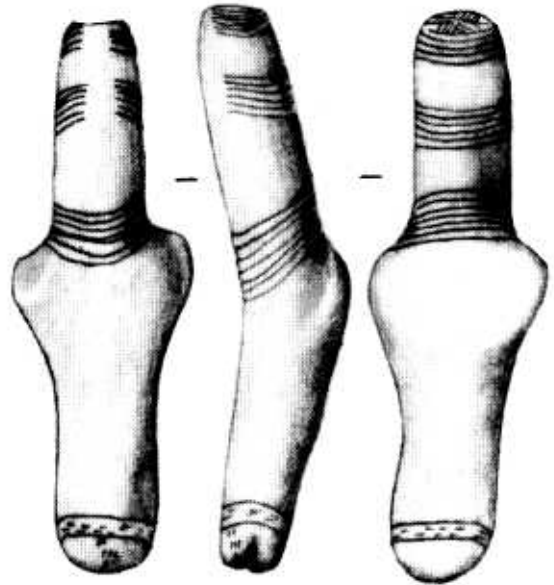

Амфора з Краснохутірського некрополя. Початок III тис. до н.е. Розкопки В.Даниленка та М.Макаревича.

Могильники Лажнянського типу - найближча аналогія для софіївських. Цікаво, що кам'яні сокири - молоти з Софіївки та Червоного Хутора знаходять найближчі аналогії серед металевих сокир - молотів, що походять з території Словаччини і, можливо, пов'язані з тисаполгарською або бодрогкерестурською культурами.

На пізньому етапі Трипілля значно розширилися зв'язки зі степовими культурами, Відомо багато знахідок розписного посуду в підкурганних похованнях, є трипільські імпорти кераміки гординештського типу в нижньому шарі поселення Михайлівка на Дніпрі. На трипільському поселенні Вільховець на Черкащині знайдено посуд, виготовлений за степовими зразками - з відбитками "гусеничок", шнуровою орнаментациєю, Під впливом Трипілля, як вважають дослідники, в Подніпров'ї формується животиловський тип пам'яток, відомий за матеріалами поховань, в яких знайдено посуд, типовий для городської групи трипільських пам'яток та оригінальну пластику - антропоморфні статуетки з шнуровим орнаментом, який має аналогії в пам'ятках типу Молюхів Бугор середньостогівської культурно-історичної області. Т. Мовша синхронізує пам'ятки городсько-касперівського типу з пам'ятками нижньомихайлівської культури михайлівського та широчансько-баратівського етапів, а також

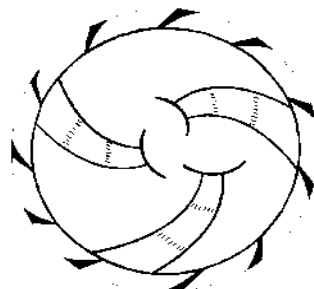
похованнями другого ґрунтового могильника Усатова, XIII - VII горизонтами Езеро, Баденською культурою етапу Ів, 4 хронологічним горизонтом майкопсько - новосвободненської історико -

Статуетка серезліїєвського типу. Єрмолаївка. Початок III тис. до н.е (За А.Погожевою).

культурної спільності на Північному Кавказі, зв'язки з якими могли бути встановлені через посередництво степових культур.

Пізній період Трипілля характеризується формуванням дільш простих суспільних організмів, створенням господарських типів, більш пристосованих до навих умов. Розвиток суспільства пішов шляхом адаптації, а не розвитку нових технологій, як це мало місце на Сході. Носії культури Трипілля розчиняються в нових етнокультурних угрупованнях. Подібні кризи пережили переважна більшість носіїв європейських енеолітичних культур, і практично всі вони зникають на межі IV - III тис. до н. е. Подальшу історію регіону, заселеного носіями трипільської культури, пов'язують з культурами ранньобронзового віку - шнурової кераміки, кулястих амфор, варіантами ямної культури. Внесок Трипілля в розвиток господарства, матеріальної культури, навіть антропології цих утворень простежено певною мірою і на археологічних матеріалах.

Черпак з антропоморфною ручкою. Ранній етап трипільської культури, перша половина V тис. до н.е. Поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей.

ПІСЛЯМОВА

Уже чотири з половиною тисячі років тому Мідний вік сприймався, як початок створення сучасного світу. Так воно і було, адже сучасна цивілізація має економічним підґрунтям землеробство і тваринництво. А вони, як свідчать археологічні дослідження, активно почали впроваджуватися і набули поширення саме в мідному віці, в енеоліті.

Енеоліт - це час, коли людство отримало перші плоди нової цивілізації, як солодкі - відносно гарантоване життєзабезпечення на базі землеробства і тваринництва, комфорт в побуті, розвиток культури і мистецтва – так і гіркі. Серед них - екологічні кризи, перенаселення, епідемії, суспільні катаклізми, - проблеми, які людство намагається вирішити на протязі останніх шести тисячоліть.

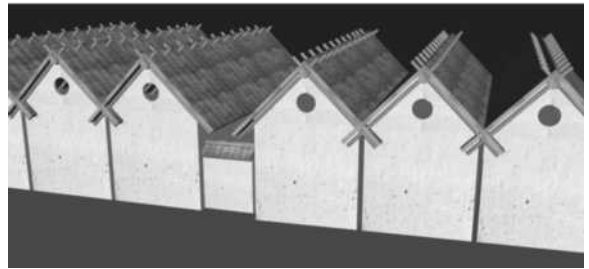
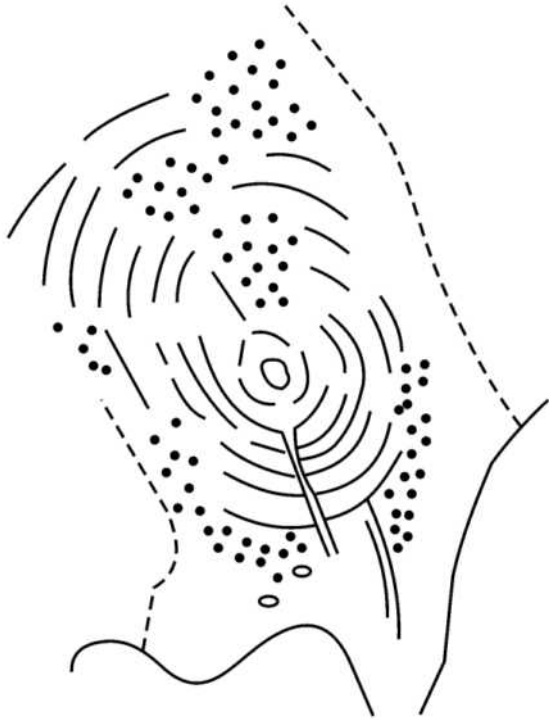
Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, оволоділо передовими на той час технологіями виробництва продуктів -

землеробством, з використанням як ручних, тваринництвом. Було вироблено оптимальну в умовах лісостепу переложну систему землекористування, а наявність значних природних ресурсів - угідь - дозволило переносити поля (а разом і поселення) на плодючі ґрунти раз на 50 - 70 років. Це свідчить про високі знання в агротехніці, наявність календаря, без якого неможливо ведення землеробства. Певні особливості в господарстві окремих регіонів свідчать про вміння пристосовувати вироблені системи господарювання до конкретних умов. Останні дозволили певній частині населення пережити екологічну кризу кінця V тис. до н.е., виробивши нові моделі господарської адаптації, які проіснували в лісостеповій смузі до часів середньовіччя, виявившись досить ефективними як в бронзовому, так і в залізному віці. Вражають досягнення трипільців в галузі ремесел – металообробки та гончарства. Знання про

ковальську обробку міді, режими термообробки та лиття в деяких аспектах не поступаються сучасному рівню в цій галузі. Трипільцям впроваджено поворотний пристрій в гончарстві, двоярусні горни для випалу посуду. Було збудовано величезні поселення з тисячами двоповерхових будівель каркасно-стовпової конструкції (остання збереглася в Лісостепу до XX ст.).

Розвинена знакова система, створена носіями трипільської культури іноді сприймається, як свідчення існування у них писемності, починаючи з V тис. до н. е., у тому числі алфавітної. Звичайно, знакова система, вживана

Комп'ютерні реконструкції трипільських будівель. За матеріалами розкопок в Майданецькому.

Трипільське протомісто біля с.Косенівка. Площа біля 70 га. Друга половина IV тис. до н.е. (За К.Шишкіним).

●	▬▬▬▬	◐	◑	◒	◓	◔	◕	◖	◗	◘	◙	◚	◛
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
157	79	51	9	7	7	5	2	2	2	1	1	51	
▬	▬▬	▬▬▬	▬▬▬▬	▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
3	1	1	48	26	19	6	1	1	2	11	4	2	
▬▬▬	▬▬▬▬	▬▬▬▬▬	◐◑	▬▬▬▬	▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬▬
27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	
10	1	6	4	2	2	8	7	1	1	1	1	1	
▬	◐	▬▬▬	▬▬▬▬	▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬	◊	∩	▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬	▬▬▬▬▬▬▬▬			
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50			
3	1	3	1	2	2	1	1	1	4	6			
▬	◐	◑	◒	◓		∩							
51	52	53	54	55		56							
1	1	1	1	1		1							

Таблиця зі знаками з трипільського посуду, складана Т.Ткачуком за матеріалами томашівської групи. Вгорі - порядковий номер знаку, внизу - кількість виявлених знаків (за матеріалами розкопок в Майданецькому).

трипільцями могла стати основою для певної системи письма, близької до давньосхідної - недаремно ми спостерігаємо подібність деяких знаків ("зірка", рослини тощо), існувала об'ємна система з глиняних жетонів - для обліку, подібна до давньосхідної. На аналогічній базі у другій половині IV тис. до н. е. склалася протописемність шумерів - найдавніша серед нині відомих в світі. Однак саме в цей час трипільське суспільство потрапило в кризу, наслідком якої стала дезінтеграція та втрата багатьох рис двотисячолітньої культури, потенційні можливості якої так і не були реалізовані.

Внесок трипільської цивілізації в спадщину тисячоліть більш ніж вагомий. Найголовніший з них - це закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства та народи пізніших часів - до історичних українців включно.

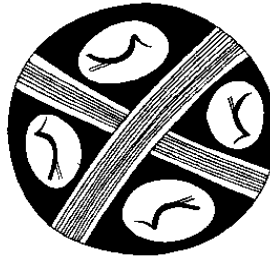
Це основи матеріальної культури - тип житла, типи знарядь праці, навички в технології

металообробки, гончарства, житлобудування. Це величезний внесок в культурний генофонд наступних поколінь - світогляд, пов'язаний з відтворюючими формами господарства, хліборобські міфологія та обрядовість.

Разом з тим можемо констатувати обмеженість знань та можливостей носіїв трипільської культури, що не знайшли засобів перебороти суспільно - економічну кризу другої половини IV тис. до н. е. і зберегти всі здобутки цивілізації. Вони пішли іншим шляхом - шляхом трансформації економіки, спрощення суспільного життя. Обраний ними вихід з кризи привів привела до швидкої - на протязі життя кількох поколінь - втрати багатьох досягнень цивілізації в галузі суспільного та культурного розвитку - протоміст, архітектури, передписемності. Наступним суспільствам знадобилися тисячоліття, щоб відновити подібний рівень культури на цій землі через довгі і темні віки.

Кістяна пластина з антропоморфним зображенням. Друга половина IV тис. до н.е. Печера Вертеба, Більче Золоте. Краківський археологічний музей.

ЛІТЕРАТУРА

Бібліографія складається переважно з наукових праць, написаних в різний час. В ній переважають публікації останніх тридцяти років, які були використані при написанні цього нариску.

Запропонований список може видатися довгим – понад сто позицій, але насправді це не більше, як 2–3 % від наукових публікацій про культуру Трипілля–Кукутені, виданих за останні 150 років. В переліку десятки прізвищ вчених. Це зроблено ще і для того, щоб було видно, скільки людей працювали і працюють над цією проблематикою, адже звичайно на слуху прізвища не більше як п'яти–семи дослідників Трипілля.

Щоб дати читачу можливість зорієнтуватися в цьому океані інформації, ми склали коротку анотацію праць по окремим проблемам, висвітленим в цій книзі.

До списку літератури включено узагальнюючі і монографічні видання, присвячені вивченню як археологічних культур, так і окремих територій їх поширення або культурних варіантів. В кожній з праць є розділи, присвячені історії досліджень та історіографії. При цьому у розділах першого тому "Археології України" містяться короткі дані, а в монографічних дослідженнях та окремих статтях – більш детальне висвітлення цих питань.

Персоналії багатьох дослідників можна знайти в "Енциклопедії українознавства". В книзі польського археолога К. Маєвського зібрано повну інформацію про дослідження трипільських пам'яток в Галичині. Для отримання коротких відомостей з перелічених вище питань та щодо персоналій можна використати Словник-довідник з археології. Відомості про дослідження румунських археологів можна знайти в працях В. Думітреску, С. Марінеску-Білку, А. Ніцу, Р. Вульпе та інших авторів. Крім того Є. Комшею свого часу було видано бібліографію літератури з археології неоліту Румунії. Огляд історії досліджень культурі Кукутені за сто років з моменту її відкриття можна знайти у 9 числі часопису "Румынская литература" за 1984 рік.

Питання хронології і періодизації Трипільської культури розглянуті в узагальнюючих працях з археології України Проблеми періодизації Трипілля викладено в працях Т. Пассек, К. Черниш, Н. Виноградової. З періодизацією культури Кукутені можна ознайомитися також в працях А. Ніцу та Г. Шмідта. З проблемами абсолютного датування можна ознайомитися в працях Д. Телегіна, П.

Долуханова та В. І. Тимофєєва, Б. Колчіна та Я. Шера, К. Вехлера та ін. Загальні відомості щодо хронології окремих культур та локальних варіантів, а також методів абсолютного датування та пов'язаних з ними понять можна знайти в Словнику – довіднику з археології. Багато інформації з питань ізотопного датування можна знайти в мережі Інтернет – починаючи від баз дат до часописів та програм для калібрування дат.

Для вивчення питання походження трипільської культури крім праць її першовідкривачів, слід звернутися до більш нових робіт, які містять результати досліджень за останні 20–40 років. Маємо насамперед на увазі монографії Сільвії Марінеску-Білку, В. Г. Збеновича, К. К. Черниш. Тут міститься та сума фактів, яка дозволила науково обґрунтувати та вибудувати нові погляди щодо генези культури Трипілля-Кукутені на початкових етапах її історії.

Загальні відомості про трипільські пам'ятки можна знайти у виданнях тритомної "Археології", монографіях. Короткі дані про культури, типи, варіанти культур містяться в Словнику – довіднику з археології.

Трипільські пам'ятки різних періодів розглянуто також в працях – монографіях і статтях Н. Виноградової, О. Цвек, К. Черниш, В. Дергачова, Т. Мовші, М. Шмаглія, В. Круца, Ю. Захарука, І. Зайця та С. Рижова, Н.Бурдо, С. Гусева. В кожній з вказаних робіт можна знайти посилання на більш широке коло літератури та джерел.

Інформацію щодо трипільської економіки можна знайти у відповідних розділах монографій С. Бібікова, В. Збеновича, В. Круца, В. Маркевича, Г. Тодорової, Д. Телегіна, Г.Ф.Коробкової та ін., присвячених окремим культурам та культурним типам мідного віку, а також в узагальнюючих працях з поданням відповідної бібліографії. Стислі довідки щодо ключових понять в галузі палеоекономіки та конкретні відомості про окремі галузі та господарство конкретних культурних типів можна знайти в Словнику – довіднику з археології.

Плани трипільських поселень за даними аерофотозйомки наведено в роботах К. В. Шишкіна, плани геомагнітні – В. Дудкіна, М. Шмаглія, В. Круца, С. Гусева.

Питання, пов'язані з вивченням трипільської архітектури розглядаються як в узагальнюючих, так і в спеціальних працях. До списку включено переважно спеціальні роботи,

присвячені плануванню поселень та реконструкції будівель, написані в останні десятиліття. В них можна знайти посилання на праці з цих питань, написані в попередній період. Вивченню трипільського житлобудування та реконструкції окремих житлово-господарчих комплексів присвячено праці В. Маркевича, К. Зіньківського, К. Черниш, М. Шмаглія, В. Круца.

Для тих, хто цікавиться вивченням духовного світу Трипілья можна рекомендувати праці С. Бібікова, В. Даниленка, Б. Рибаківа, М. Гімбутас, К. Черниш, В. Збеневича, Т. Мовші, Н. Бурдо, Т. Ткачука.

Бажаючи ознайомитися з традиційним для 60 - 80 х років ХХ ст. "імагінативним" підходом до трактування трипільських орнаментів, радимо звернутися до наступних праць. По - перше - академіка Б. О. Рибаківа, особливо з четвертої глави його книги "Язычество древних славян". Монументальний двотомник Марії Гімбутас (назви книжок можна перекласти як "Цивілізація богинь" та "Мова богинь") є зводом і авторською версією бачення матеріалів давніх культур Європи. В 1997 р. видано рукопис В. М. Даниленка, присвячений космогонії первісного суспільства, де значне місце відведене трипільським сюжетам.

Археологія Української РСР. - К. 1971. - Т. I
Археологія Украинской ССР. - К. 1985. - Т. 1
Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. (Энеолит, бронза и раннее железо). - К. 1990
Березанская С. С. Цвек Е. В. Клочко В. И. Ляшко С. Н. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. - Київ, 1994. - 189с. -
Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевцевская на Днестре. - МИА, 1953. - N 38.
Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. - СА, 1965. - N 1.
Бибиков С. Н. О ранних формах ремесленного производства. - Домашние промыслы и ремесло. - Л. 1970.
Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. 1984. - Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Южного Буга и Днепра. - Северное Причерноморье - Киев, 1984. - С. 96 - 104.
Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. Основи хронології Трипілья-Кукутени. - Археологія, 1998. - № 2. - С. 3 - 14.
Видейко М.Ю. В пошуках держави Аратти. - Археологія, 1995, № 2. - С. 104 – 118.
Видейко М.Ю. Давні хлібороби України. Трипільська культура.- Цивілізації Давньої України. - Київ, 2001.
Видейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. - Київ, 2002.
Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. - Кишинев, 1983.
Городцов В.А. - Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа. - Археологические известия и заметки. - Москва.- 1900.- № 11-12.
Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя. Вінниця, 1995.

Давня історія України. - Київ, 1997. - С. 234 - 236.
Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества. - Фастов - Славутич, 1997. - С. 5 - 76 та с. 90 - 196.

Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. - Кишинев, 1980

Дергачев В.А. Кэрбунский клад. Кишинев 1998
Дергачев В. А. Манзура И. В. Погребальные комплексы Позднего Триполья. - Кишинев, 1991. - 334 с. -

Долуханов П. М. Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии. - Проблемы абсолютного датирования в археологии. - М. 1972. - С. 28 - 75.

Дудкин В. П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений. - Использование методов естественных наук в археологии. - Киев. - 1978. - С. 35 - 45.

Дудкін В.П. Видейко М.Ю. Археометричні дослідження трипільської цивілізації. - Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. - Київ, 1998. - Вип.2: С.7 - 27.

Захарук Ю.М. До питання про співвідношення та зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою. - матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Вип.2.- Київ, 1959.- С.54- 72.

Заец И. И., Рыжов С. Н. 1992. - Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. - Киев, 1992. - 177 с.

Збеневич В.Г. 1974.- Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. - Киев, 1974.- 175с.-

Збеневич В. Г. 1976. - К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Причерноморья. - Энеолит и бронзовый век Украины. - Киев, 1976. - С. 57 - 69.

Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. - Киев, 1981. - 179с. -

Збеневич В. Г. Памятники раннего этапа Трипольской культуры на территории Украины. - К. 1989

Збеневич В. Г. К проблеме крупных трипольских поселений. - Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины. Тезисы 1 полевого семинара ИА АН УССР. Тальянки - Веселый Кут - Майданецкое, август 1990 г. Киев, 1990

Збеневич В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье. - В кн. : Духовная культура древних обществ на территории Украины. - К. 1991. - С. 20 - 34.

Зіньковський К. В. 1974 До проблеми трипільського житлобудування. — Археологія, 1974. — Вип. 15. — С. 13 - 22.

Зиньковский К. В. 1973 Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. — СА, 1973, N 1, с. 137 - 150.

Зиньковский К. В. 1982 Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры. - Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. - Киев, 1982. - С. 19 - 32.

Кифишин А. Г. 1990. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа. - В кн. : Образ и смысл в античной культуре. - Москва. 1990.

Колчин Б. А. Шер Н. Я. Абсолютное датирование в археологии. - Проблемы абсолютного датирования в археологии. - М. 1972. - С. 3 - 10.

Конопля В.М. Кременеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин. - Волино-Подільські археологічні студії. - Львів, 1998: 111 - 122.

Конопля В.М. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу і Дністра. - Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. - Львів, 1998.- Том ССXXXV: 175 - 192.

Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования. - Первобытная археология. Поиски и находки. - Киев, 1980. - С. 212 - 225.

Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих культур Юга СССР. - Л. 1987

Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. - М. 1991.

Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. - К. 1977

Круц В. О. 1986 Поселення-гіганти. - Пам'ятники України, 1986. - N 1. - С. 19 - 21.

Круг В. А. 1989 К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. — Первобытная археология. Материалы и исследования. - Киев, 1989. — С. 117 - 132

Круц В. А. 1990 Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. - РПГТ. - Киев, 1990. - С. 43 - 47.

Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури. - Археологія, 1993. - N 3. - С. 30 - 36.

Круц В. О. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури. - Подільська старовина. - Вінниця, 1993. - С. 35 - 44.

Круц В. А. Рыжов С. Н. Тальянки - поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье. - Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. - Москва. - С. 26 - 29.

Линниченко И. И. Хвойко В. В. Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры. - Записки Одесского Общества истории и древностей. - Т. XXIII. - Одесса, 1901, с. 199 - 202.

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинев, 1981

Маркевич В. И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутень. - В кн. : Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. - Кишинев, 1989. - С. 26 - 36.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л. 1976.

Массон В. М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок. - Первобытная археология. Поиски и находки. - Киев, 1980.

Массон В. М. Раннеземледельческие общества и формирование поселений городского типа. - Ранние земледельцы. - Ленинград, 1980. - С. 178 - 185.

Массон В. М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики. (Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1 полевого семинара ИА АН УССР. Тальянки - Веселый Кут - Майданецкое, август 1990 г. Киев. -

Мовша Т. Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец. - КСИА АН СССР, 1970, в. 123. - С. 84 - 93

Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. - СА, 1971, № 3, с. 228 - 334

Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутень з синхронними культурами Центральної Європи. - Археологія, 1985. - Вип. 51. - С. 22 - 31.

Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности. - В кн. : Духовная культура древних обществ на территории Украины. - К. 1991. - С. 34 - 47.

Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту-ранньобронзового віку. - Археологія, 1993. - N 3. - С. 36 - 51.

Нариси стародавньої історії Української РСР. - К. 1957

Пассек Т.С. Трипільська культура. - Київ, 1940.- 79 с.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. - МИА, 1949. - N 10.

Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.- МИА №84.-1961.- 203 с.

Патоква Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. - Киев, 1979. 187с.

Патоква Э. Ф. Петренко В. Г. Бурдо Н. Б. Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. - К. 1989

Пашкевич Г. А. Палеозотботанические находки на территории Украины. (Неолит - бронза) - Каталог. - К. 1991. - 48 с.

Пелещин М.А. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу і Дністра. - Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Львів 1998. - Том ССXXXV: 174 - 192.

Петреску-Дымбовица М. Кукутень: сто лет археологических исследований. - Румынская литература, 1984. - N 9. - С. 11 - 16.

Петров В. Походження українського народу. - Київ, 1992.

Петрунь В. Ф. К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами юго-запада СССР. - КСИА, 1971. - Вып. 111.

Рижов С.М. Бурдо Н.Б. Відейко М.Ю. Магомедов Б.В. Давня кераміка України.- Київ, 2001.

Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. - СА, № 1. - С0. 24 - 47; № 2. - С. 45 - 47.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. - Москва, 1980: Глава 4.

Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. - М. 1971

- Рындина Н. В. Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов. - СА, 1982. - N 2. - С. 30 - 42.
- Сайко Э. В. Стадиальная дифференциация разных типов расселения: поселение и город-деревня. - Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Киев 1990. - С. 17 - 21.
- Семенов С. А. Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. - Л. 1983.
- Словник-довідник з археології. - Київ, 1996.
- Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев, 1991.
- Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. - Київ. 1973. : 171 с.
- Телегін Д. Я. Радіокарбонне та археомагнітне датування Трипільської культури. - Археологія, 1985. - Вип. 52.
- Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V - першій половині III тис. до н. е. Археологія, 1992. - N 4. - С. 3 - 11; N 1. - С. 15 - 23.
- Ткачук Т. М. 1990 - Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое. - Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Киев 1990. - С. 152 - 154.
- Ткачук Т. М. Личины в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени. - В кн.: Духовная культура древних обществ на территории Украины. - К. 1991. - С. 47 - 59.
- Ткачук Т. М. Знакова система Трипільської культури. - Археологія, 1993. - N 3. - С. 91 - 100.
- Ткачук Т. Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько - кукутенських знакових систем (мальований посуд).- Івано - Франківськ, 2000.- 237 с.-
- Тодорова Г. Энеолит Болгарии. - София, 1979.
- Трипільський Світ. - Каталог художньо - археологічної виставки. - К. 1993.
- Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. - МИА, 1970. - N 161.
- Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья. - Труды XI Археологического съезда.- Москва, 1901.- Т.1.- С. 736-812.
- Цвек Е. В. - Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. - Первобытная археология. Поиски и находки. - Киев, 1980. - С. 163 - 185.
- Цвек О. В. Особливості формування східного регіону Трипільсько-Кукутенської спільності. - Археологія, 1985. - Вип. 51. - С. 31 - 45.
- Черняков І. Т. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи. - Археологія, 1993. - N 3.
- Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. - МИА, 1986. - N 132. - 142с. - Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. - СА, 1978. - N 4. - С. 53 - 82.
- Черниш К.К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. Київ, 1959.
- Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. - Энеолит СССР. - М. 1982. - С. 171 - 175, табл. 8 - 10.
- Чмихов М. В. Черняков І. Т. Хронологія пам'яток епохи міді-бронзи на території України. - К. 1988.
- Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. - Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев, 1987. - С. 3 - 16.
- Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях. // Археологія, 1973. - Вип. 10. - С. 32 - 38.
- Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. // Археологія, 1985. - Вип. 52. - С. 72 - 77.
- Шібьор Й. Культури пізнього трипілья та ліщастого посуду на Волині//Археологія, 1994, №4: 30 - 48.
- Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. // Первобытная археология. Поиски и находки. - К. 1980. - С. 198 - 203
- Шмаглий М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. - Київ, 2001.
- Шмаглий М. М. Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині. // Археологія, 1987. - Вип. 60. - С. 58 - 71.
- Шмаглий Н. М. Відейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанізації. - РПГТ. - К. 1990. - С. 12 - 16.
- Шмаглий М. М. Відейко М. Трипільські протоміста // Археологія, 1993. — N 3. - С. 52 - 63.
- Шмаглий М. М. Дудкін В. П. Зіньковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень. - Археологія, 1973. - Вип. 10. - С. 23 - 31.
- Штерн Э.Р. Догреческая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. - М. 1906. - Том I.
- Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим данным. - Кишинев, 1976.
- Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. - Кишинев, 1986. - 91 с.
- Янушевич З.В., Кременецкий К.В., Пашкевич Г.О. Палеоботаничні дослідження Трипільської культури. -Археологія, 1993.- №3.- С.143 – 152
- Balcer B. Wytworczosc narzedzi krzemienych w neolicie ziem Polski. Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk -Lodz, 1983
- Comsa E. Bibliografia Neoliticului de pe teritoriul Romaniei. - Bucuresti, 1977. - 151 p.
- Gimbutas M. The language of Goddess. - San-Francisco, 1991.
- Gimbutas M. Civilisation of Goddess. - San-Francisco, 1991
- Jastrzebski S. The settlement of the Funnel Beaker Culture at Grodek Nadbuzny the Zamosc district. Site 1C- brief characteristics //Die Trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen.- Poznan.- 1991.- Band II. - P.189-196.
- Kadrow S., Kosko A., Videiko M. Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification. - BPS, 1995. - V. 3. - P. 200 - 213.
- Kosko A. Videiko M. The origin of Sofievka - type cremations - Baltic-Pontic Studies N 3, 1995, p. 105 - 117.

Majewski K. *Stydia nad kultura trypilska.* - Arheologia, 1947. - I
 Marinescu-Bilcu S. *Cultura Precucuteni pe teritoriul Romaniei.* - Bucuresti. - 1974.
 Marinescu-Bilcu S. - Tirpești - from Prehistory to History in Eastern Romania//BAR International Series. - 1981. - N 107. - Oxford.
 Nitu A. *Formarea și clasificarea grupelor de stil ab și ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie.* - Iasi, 1984.
 Prahistoria Ziemi Polskiej. - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk 1979. - T. II. - Neolit.
 Parzinger H. *Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer - und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus.* - Mainz am Rhein, 1993. - RGF. - B. 52. - T. 1 - 2.
 Passek T. *La ceramique Tripolienn.* - Leningrad, 1935.
 Schmidt H. *Cucuteni in der Oberen Moldau.* - Berlin - Leipzig, 1932.
 Smaglij N. M. *Grosse Tripolie Siedlungen zwischen Dnepr und Sudlichem Bug//Das Altertum,* 1982. - Band 28. - H. 2. - P. 118 - 125.

Tkachuk T. *The Koshylivtsy group and the synthesis of the Tripolye and the Polgar traditions.*- Baltic-Pontic Studies N 9, 2000.- P. 69- 85.
 Tsvek O.V. *The Eastern Tripolye culture and its contacts with the eneolithic tribes in Europe.*- Baltic-Pontic Studies N 9, 2000.- P.111 - 132.
 Wechler K. - P. *Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni - Kultur aufgrung von ¹⁴C - Datierungen//ZfA Z. Archaol.* - 1994. - Band 28 . - S. 7 - 21.
 Videyko M. Yu. *Tripolye - "pastoral" contacts. Facts and character of interactions.* - Baltic-Pontic Studies, 1994, V. 2. - P. 5 - 28
 Videiko M. Yu. - *The cemeteries of Sofievka - type.* - Baltic-Pontic Studies N 3, 1995, p. 15 - 68
 Videiko M. *Die Grosse Tripoll'e Culture Siedlungen auf Ukraine.* - Eurasia Antiqua, 1996, N 1.
 Videiko M.Yu. *Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and character of interactions: 4200 - 2750 BC.* - Baltic-Pontic Studies N 9, 2000.- P.13 - 68.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	Археологічні пам'ятки України, Київ
АЛЮР	Археологические летописи Южной России
ВДИ	Вестник древней истории
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НЗ ІСН	Наукові записки Інституту суспільних наук, Львів
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
СЭ	Советская этнография
AR	Archeologické Rozhledy
AS	Anatolian Studies
BAR	British Arheological Reports
EA	Eurasia Antiqua
BPS	Baltic-Pontic Studies
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
SZ	Studijne Zvesti
SA	Slovenska Arheologia

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

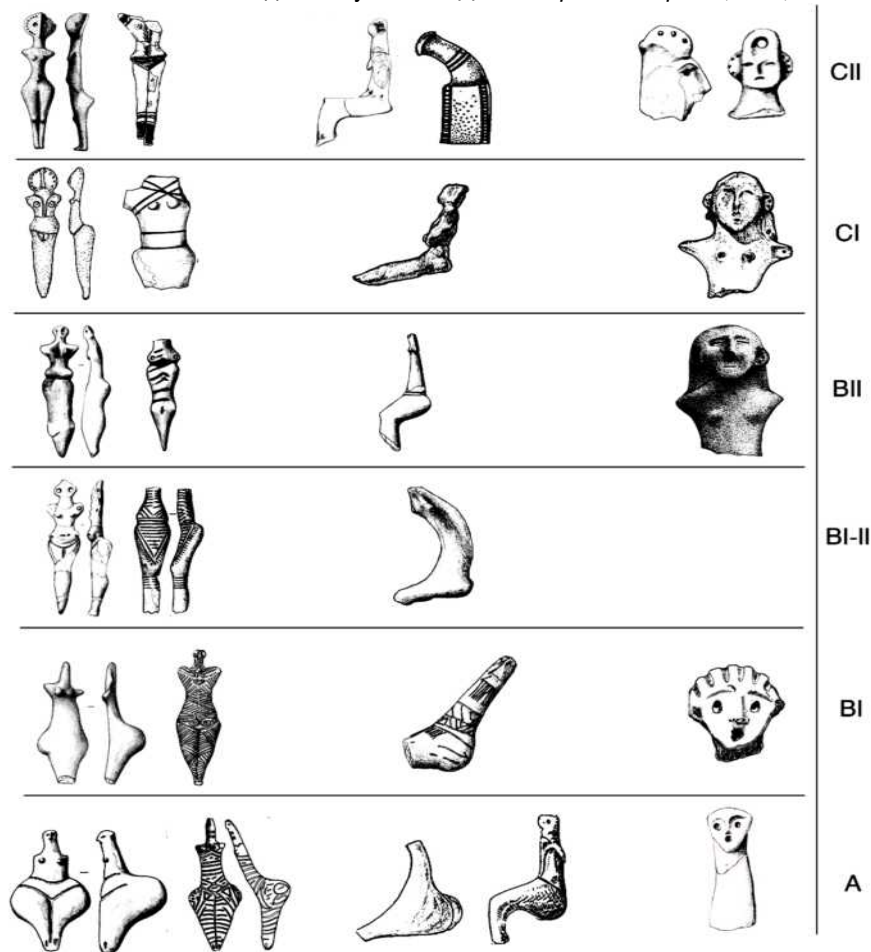
До цього короткого археологічного словника включено короткі пояснення основних понять та опис археологічних реалій і культур часів існування трипільської цивілізації (VI - III тис. до н.е).

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА трипільської культури сформувалася в середовищі землеробських племен, при певному впливі на ранньому етапі культур Боян, Гумельниця, Хаманджія, Вінча. Пластика передає різноманітні сакральні образи – жіночий (97, 5% статуеток) і чоловічий (2, 5%). Більшість з них сидить чи стоїть, розміри коливаються від 2 до 30 см у висоту. Статуетки звичайно виконані з глиняної маси, подібної до керамічної відповідного комплексу. Стилїстика зображень змінювалася від етапу

до етапу та відповідно до локальних варіантів трипільської культури. Технологія виготовлення, декорація, обставини знахідок статуеток вказують на існування певних магічних ритуалів, пов'язаних з їх виготовленням та використанням. Відомі статуетки з реалістичними рисами, що, вірогідно, зображують конкретних людей.

Література:

А. Погожева. *Антропоморфная пластика Триполья*. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
Бурдо Н.Б. *Теракота трипільської культури.- Давня кераміка України, Київ, 2001.*

Антропоморфна пластика трипільської культури від раннього (А) до пізнього етапів (С-II). Типи і стилі (За Н.Бурдо).

АРІУШД – 1. поселення культури мідного віку етапу Кукутені А – В на р. Олт (Румунія)
2. тип пам'яток культури Кукутені – Трипілля виділений румунськими археологами.
3. – одна з назв культури Аріушд – Кукутені – Трипілля.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА - одне з основних понять в археології, введено ще в XIX столітті. Означає сукупність археологічних знахідок і комплексів на певній території і в певний час. Є одним з інструментів для наукового аналізу досліджуваних старожитностей. Деякі дослідники

вважають, що археологічна культура відповідає етнічній або етнічній спільності. Реально етнос може відповідати кільком археологічним культурам і навпаки. В цілому існує понад 30 визначень цього поняття.

Література:

Захарук Ю.М. *Проблеми археологічної культури.* - Археологія, 1964.- Т.17.- С.3-9; Генінг В.Ф. *Концепція "культури" в археологічному пізнанні.* - Археологія, 1992.- №1.- С.4 - 16.

БОЯН – неолітична культура (розвинений неоліт) поширена на території Румунії, у Подунав'ї. Епонімна пам'ятка досліджувалася на о. Боян. Сформувалася на базі раньонелітичної культури Дудешті з участю культур Хаманджія та КЛСК на території центральної та південної Мунтенії, пізніше поширилася на захід до р. Олт, на півночі – за Карпати, Трансильванію, Молдову. Датується VI тис. до н. е. Виділено 4 фази: Болінтиняну, Джулешті, Відра та перехідна. Поселення розташовані у заплавах річок, невеликі. Житла глинобитні, каркасно – стовпової конструкції ('площадки'). Поховання відомі як на території поселень, так і окремі могильники, найбільший з яких – Черніка під Бухарестом

Посудина з візним орнаментом культури Боян. (За В.Думітреску).

– налічує 340 поховань. Поховальний обряд: трупопокладення у окремих ямах, скорчені на лівому боці (ранні), випростані на спині (пізні). Інвентар: посуд, знаряддя, прикраси. Господарство землеробсько – скотарське, з переважанням у стаді великої рогатої худоби. Основні знаряддя з каменю, кременю, кістки, відомі мідні вироби і прикраси. Посуд – кухонний, тарний та столовий. Характерним є заглиблений та рельєфний орнамент, застосування білої та червоної фарби – пасти. Сусідні культури: Хаманджія, Мариця, Хот-

ниця, Вінча, Вадастра, Петрешті. Культура Боян стала основою для формування культур Гумельниця та Прекукутені – Трипілля А у V тис. до н. е.

Література:

Comsa E. *Istoria comunitatilor culturii Boian.* – Bucuresti, 1974, 270 p.

Біноклеподібна посудина з розкопок В.Хвойки в околицях Трипілля..

БІНОКЛЕПОДІБНІ ПОСУДИНИ (біноклі) – культова кераміка трипільської культури у вигляді двох циліндрів з чашами та наскрізними отворами, чи без них. Чаші з'єднані перемичкою. З'являються наприкінці Трипілля А, існують до початку Трипілля СІ. Перемички часто мають антропоморфний вигляд. Зустрічаються як біноклі з мальованим орнаментом, так і з заглибленим. Культове призначення Б. П. не викликає сумніву.

БОЛГРАД – багатoshарове поселення із шаром мідного віку біля м. Болград Одеської обл. Відкрите І. Черняковим у 1960 році, розкопувалося Т. Пасек і К. Черниш (1961 – 63 рр.) та Л. Суботиним (1970р.) . Епонімна пам'ятка Болградського варіанту культури Гу – мельниця (Пам'ятки типу Болград – Алдені) . Поселення розташоване на мису другої тераси східного берега озера Ялпук, при впадінні в нього р. Ялпук, площа біля 2 га. Простежено два горизонти гумельницького часу, досліджено залишки шести заглиблених у зем – лю і двох наземних глинобитних жител ('площадок'), господарчі комплекси. Заглиблені житла (нижній горизонт) розмірами 10х7, 6х7 м, глибина котловану 1, 8 – 1, 4 м від сучасної поверхні, мали відкриті вогнища, обмазані глиною. Наземні глинобитні житла (верхній горизонт) каркасно – стовпової конструкції, обмазані глиною з домішкою соломи, розмірами 8х6 м. Основа господарства складала тваринництво (велика рогата худоба переважала) та землеробство.

Література:

Субботин Л. В. *Памятники культуры Гумельниця Юго – Запада Украины.* – Киев, 1983, 149 с.

БОЛГРАДСЬКИЙ ВАРІАНТ (культура, тип **БОЛГРАД – АЛДЕНІ**) – локальний варіант енеолітичної культури Гумельниця. Епонімна пам'ятка – поселення Болград Одеської обл.

Досліджувався Л. Суботіним, Т. Пасек, К. Черниш, Н. Скакун, В. Бейлекчі. Пам'ятки (відомо 27) локалізуються на лівобережжі низов'їв Дунаю в Молдові і Україні. Датується V тис. до н. е. Пам'ятки Б. В. генетично пов'язані з культурним типом Алдень II культури Гумельниця на правобережжі Дунаю. На території України відомо 19 поселень. Поселення розташовані на високих берегах придунайських озер або схилах річок, що в них впадають, на мисах. Площа поселень – від 0,5 до 2 га, є площею 10 га (Рені). Потужність культурного шару в межах будівельних решток до 1,5 м. Житла – заглиблені та наземні глинобитні, в тому числі двоповерхові, розташовані рядами. Поховальний обряд: відомо 3 поховання – трупокладення скорчені, аналогічні гумельницькому обряду. Знаряддя праці з кременю: скребачки, різці, вістря, свердла, виготовлені з дністровського та добруджського кременя. Кам'яні: сокири – клини, бойові сокири, мотики, відбійники, зернотерки, долота, тесла, лощила. З рогу та кістки виготовлялися мотики та землекопалки, проколки, долота, лощила, орнаментири, остроги та гарпуни, руків'я.

Посудина культури Болград - Алдень.

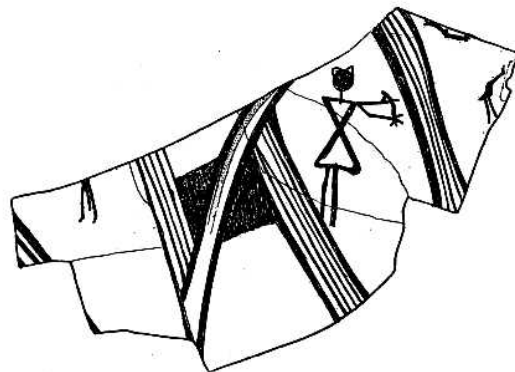
Посуд кухонний та столовий. Кухонні посудини товстостінні, з домішкою шамоту, полови та піску в глині, основні форми – котли, глечики, горщики, покритишки, сковороди, цідилки. Оздоблення: храпувата поверхня з розводами від пальців, наліпи, пальцові защипи. Столовий посуд виготовлявся з відмуленої глини із домішкою шамоту та піску, тонкостінний, має лощіння. Основні форми: глечики, горшки, кубки, миски, чашки, ложки. Орнаментация: канелюри, прокреслені лінії, відбитки штампу, розпис білою та червоною фарбами у сполученні чи окремо. Відома антропоморфна пластика, глиняні культові столики – вітарі, амулети, орнаментовані заглибленим візерунком. Господарство скотарсько – землеробське, в стаді переважала велика рогата худоба (понад 90%), є кінь; вирощувалися півчасті пшениці, ячмінь півчастий та голозірний, овес, просо.

Література:

Субботин Л. В. *Памятники культуры Гумельниця Юго – Запада Украины.* – Киев, 1983, 139 с. Бейликчи В. С. *Ранний энеолит*

лит низовьев Прута и Дуная. – Кишинев, 1978.

БРИНЗЕНСЬКИЙ ТИП ПАМ'ЯТОК трипільської культури мідного віку (етапу С- II). Епонімна пам'ятка – поселення Бринзень – Циганка (Молдова), досліджувалося В. Маркевичем. Відомо 25 пам'яток, що займають територію у Середньому Попрутті та Подністров'ї в Україні та Молдові. Датується серединою – другою половиною IV тис. до н. е. Найбільш досліджені пам'ятки – поселення Бринзень – Циганка (розкопано повністю). Костешти IV, Жванець ур. Щовб (досліджено гончарний центр).

Фрагмент посудини із зображенням лучниці. Бринзенський тип, поселення Жванець. Розкопки Т.Мовші.

Поселення займають високі тераси, миси береги річок, скелясті товтри висотою 25 – 30 м, мають укріплення у вигляді ровів та валів, невеликі за розмірами – до 1 га. Деякі склалися з укріпленої та відкритої частини.

Мальовуана посудина із зображенням людини. Бринзенський тип, поселення Жванець. Розкопки Т.Мовші.

Житла глинобитні наземні (площадки) або заглиблені. Поховальні Пам'ятки невідомі. Знаряддя праці виготовлені в основному з кременю – місцевого та волинського, рогу та кістки. Привертають увагу кістяні kindжали, характерні для даного типу пам'яток. Поширені рогові клівці, сокири, молоти (є і кам'яні)

Металеві вироби нечисленні – шила, проколки, клиновидна сокири, кинджал усатівського типу з Більча – Золотога (Вертеба). Характерні прясла з глини з орнаментом або без нього. Керамічний комплекс представлений кухонним та розписним посудом. Кухонний – горщики з домішкою в глину товчених черепашок або шамоту. Столовий – з відмуленої глини, розписний. Своєрідність бринзенської столової кераміки в її розпису, де переважає вертикальна побудова орнаменту, поширені елементи у вигляді трикутників та 'вовчого зубу'. Культова пластика представлена антропоморфними, переважно жіночими статуетками, серед яких є реалістичні. Господарство – землеробсько – скотарське. На окремих пам'ятках (Жванець – Щовб) серед кісток переважає дика фауна (70%), на інших (Бринзень – Циганка) – домашня (80%). Бринзенські пам'ятки синхронні пам'яткам вихватинського та усатівського типів. Змінюються пам'ятками гординештського типу трипільської культури.

Література:

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980.

БОРИСІВСЬКИЙ ТИП пам'яток трипільської культури мідного віку (середній етап – VI). Епонімна пам'ятка – поселення білі с. Бо – рисівка Вінницької обл., досліджувалося М. Біляшевським у 1925 р. Борисівський тип виділено К. Черниш у 1975 р.

Статуетки з поселення Борисівського типу біля с.Плисків - Чернявка (За Т.Радієвсько.).

Пам'ятки тягнуться вузькою полосою від лівобережжя середньої течії Дністра до басейну Південного Бугу. Відомі ряд поселень: Печора, Озаринці, Красноставка, та ін. Характерні форми посуду – грушовидні, біноклеподібні посудини, чаші на піддонах, широкогорлі горщики, шоломоподібні покривки, прикрашені заглибленим орнаментом, широкими канелюрами у сполученні з відбитками штампу, окремі зони пофарбовано червоною вохрою. Розписний поліхромний посуд зустрічається дуже рідко. Борисівський тип пам'яток виник на основі Трипілья А в резуль-

таті розселення трипільських племен на північний схід, де сформувався східний варіант трипільської культури (Східнотрипільська культура за О. Цвек). Пам'ятки борисівського типу стали основою цього варіанту (культури).

Література:

М. Біляшевський. Досліди на городищі біля с. Борисівки. Коротке звітання ВУАК за 1925 рік. – Київ, 1926; Черныш Е. К. Место поселения борисовского типа в периодизации трипольской культуры. – КСИА АН СССР. – 1975. – вып. 142. – с. 3 – 10.

Золоті вироби культури Варна з розкопок Варненського некрополя (Північна Болгарія). V тис. до н.е. (За Г.Тодоровою).

ВАРНА – археологічна культура мідного віку (Болгарія). Виділена Х. Тодоровою. Поширена на узбережжі Чорного моря від м. Бургас до низов'їв Дунаю.

Мідна зброя з Варненського некрополя. (За Г.Тодоровою)

Датується другою половиною V тис. до н. е., виділено 3 фази. Сформувалася на базі культур Сава та Хаманджія.

Посуд культури Варна. V тис. до н.е.
(За Г.Тодоровою).

Поселення довгочасні, невеликі, налічують 8 – 12 будівель, укріплені ровами та глинобитними стінами. Житла каркасно – стовпвої конструкції, обмазані глиною. Повністю розкопане поселення Голямо – Делчево. Могильники ґрунтові, з трупопокладеннями, чоловіки у випростаному, жінки у скорченному на боці положенні. Серед інвентаря золоті та мідні прикраси, знаряддя, зброя, посуд. Кераміка кухонна і столова. Кухонна виготовлена з домішкою шамоту, столова тонкостінна (можливо виготовлена на гончарному колі), з полірованою поверхнею, прикрашена розписом, канелюрами, заглибленим орнаментом, інкрустованим білою пастою. Знаряддя праці типові для енеолітичних культур, виготовлені з каменю, кременю, кістки та рогу, велика кількість металевих знарядь та зброї – сокири, клевці. Господарство – землеробсько – скотарське. Велике значення мала торгівля металевими виробами. Сусідні культури: Гумельниця, Трипілля етапів А та ВІ. Зникає в кінці V тис. до нашої ери. Деякі дослідники відносять пам'ятки культури Варна до варіанту культури Гумельниця.

Література:

Тодорова Х. *Энеолит Болгарии.* – София, 1979.

ВОЛОДИМИРІВСЬКИЙ ТИП пам'яток трипільської культури етапу ВІІ. Епонімна пам'ятка – поселення біля с. Володимирівка Новоархангельського району Кіровоградської обл., досліджувалася М. Безвенглинським, В.Козловською, Т. Пассек, О. Якубенко. Пам'ятки володимирівського типу виділені Т.Пассек (1949р.), поширені в басейні р. Си-

нюха, приток Південного Бугу, відомо 8 пам'яток .

Вид на місце розташування поселення Володимирівка.

Сформувався при участі східнотрипільської культури та ранньопетренських з розписним посудом. Типовими є поселення площею 80 – 130 га, відомі і невеликі – 3 – 10 га, з забудовою по колу двоповерховими глинобитними будинками.

Посудина із розкопок у Володимирівці, прикрашена ритм орнаментом та малюванням.
Кінець V тис. до н.е.

Для пам'яток володимирівського типу характерний керамічний комплекс, що включає розписний посуд, кераміку декоровану заглибленим орнаментом і пофарбуванням, незначну кількість кухонного посуду. Сусіди: середньостогівська культурноісторична область, трипільські пам'ятки інших типів. Змінюються Небелівським типом пам'яток трипільської культури.

Література:

Круц В. А. Рижов С. М. *Фази розвитку пам'яток Томашівсько – Сушківської групи.* – Археологія, 1985, вип. 51, с. 45 – 56; Пассек Т. С. *Периодизация трипольских поселений* – МИА 10, 1949.

ВИХВАТИНСЬКИЙ ТИП пам'яток трипільської культури (етап С П) . Епонімна пам'ятка – Вихватинський могильник, відкрито наприкінці 40 – х років, тип виділено Т. Мовшею (1971) . Відомо біля 30 пам'яток , розташованих на обох берегах Дністра (Україна та Молдо-

ва). Датується серединою IV тис. до н. е, існував біля 150 років, виділено 2 фази. Сформувався на базі пам'яток типу Варварівки XV (басейн р. Реут) .

Поховання Вихватинського могильника. Розкопки Т.Пассек.

Розкопувалися поселення (Солончени II) та ґрунтові могильники (Вихватинський та у с. Голеркани) . Вихватинський могильник складався з двох ділянок – загальної та сімейної.

Статуетка з поховання у Вихватинському могильнику (За Т.Пассек).

Поховання – трупокладення, скорчені на лівому або правому боці, на спині, руки – перед лицем, на животі або витягнуті вздовж тулуба, орієнтація північна, північно – східна. Інвентар – від 1 до 11 посудин, антропоморфні статуетки, знаряддя: крем'яні серпи, роги і кістяні мотики, лощила, вістря; зброя (в чоловічих похованнях), прясла та прикраси (в жіночих) . Ями перекривалися деревом, позначалися кам'яними заклада – ми, кромлехами. Кераміка розписна (50 – 70 %) , кухонна (50 – 30%) . Столовий посуд характеризується виключно горизонтальною по-

будовою композицій виконаних чорною, рідше червоною з чорною, фар – бами.

Мальована посудина з Вихватинського могильника (За Т.Пассек).

Поширений метопний орнамент, композиції "совиний лик". Культова пластика – жіночі фігурки вихватинського типу, знайдені статуетки з кубовидним постаментом – усатівського типу, які вважаються імпорт.

Трипільці, поховані у Вихватинцях. Реконструкції антрополога М.Герасимова (За Т.Пассек).

Ранні пам'ятки вихватинського типу синхронні пам'яткам бринзенського, лукашівського типів Трипілля, пізні – софіївського, горди-нестського, усатівського типів Трипілля. Змінюються ямною культурою.

Література:

Мовша Т. Г. Памятники Выхватинского типа. – МАСП. вып. 7, 1971, с. 21 – 32; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980, с. 98 – 103.

ГРУШОПОДІБНІ ПОСУДИНИ – тип керамічних виробів трипільської культури мідного віку. Посудини нагадують за формою грушу, перевернуту до гори низом, схожі на український чувунець. Виготовлялися різних розмірів – від мініатюрних посудин до величезних висотою до 1 м. Використовувалися для зберігання припасів, тощо. Прикрашалися складним орнаментом, що мав магічне значення. Для грушоподібних посудин виготовлялися покритишки, в тому числі – шоломовидні, орнамент яких пов'язаний з композицією на посудині.

Частина грушоподібних посудин з покритишками мала антропоморфний вигляд.

Грушеподібна посудина з ритим орнаментом із розкопок В.Хвойки біля Трипілля.

Грушеподібна посудина з мальованим орнаментом з поселення Конієвка. Розкопки М.Шмаглія та С.Рижова.

Література:

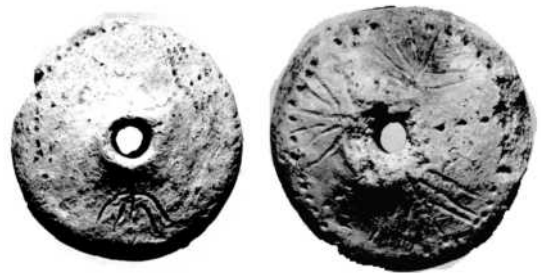
Маркевич В. И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье – Кукутень. Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989, с. 26 – 36.

ГОРДИНЕСТЬСЬКИЙ ТИП пам'яток трипільської культури мідного віку (північна група за Т. Г. Мовшею або касперівська за Ю. Захаруком) виділен В. Дергачовим. Епонімна пам'ятка – поселення біля с. Гординешти (Молдова), досліджувалося В. Дергачовим. Відомо біля 40 пам'яток, що займають Середнє і Верхнє Попруття, Подністров'я та Верхнє Побужжя. Виділено 2 етапи. Датується пізнім етапом трипільської культури – СII – другою половиною IV - початком III тис. до н. е. Походження пов'язане з більш ранніми пам'ятками бронзенського типу трипільської культури. Найбільш досліджені Пам'ятки в Україні – Цвіклівці, Жванець (Лиса гора), Поліванів Яр. Поселення займають недоступні місця, деякі мають штучні укріплення (рови, вали)

Житла наземні глинобитні та заглиблені. Своєрідність кераміки гординештських пам'яток складають розпис у вигляді геометричних фігур з трьох – чотирьох (до 16) вузьких смуг, наявність мисок з профільованими вінцями, рельєфні наліпи, насічки. Переважає кухонний (70%) посуд з домішкою в масі черепашок або шамоту. Гординештський тип пам'яток синхронний пізньовихватинському та пізньоусатівському типам трипільської культури, культурам лійчастого посуду та кулястих амфор. Змінюється пам'ятками ранньобронзового віку.

Література:

Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980. – 119 – 123.

Прясельця з поселень Городського типу.

ГОРОДСЬКИЙ ТИП пам'яток (городсько – касперовській) – тип пам'яток трипільської культури етапу С П. Епонімна пам'ятка – поселення біля с. Городськ на Житомирщині. Відомо 10 пам'яток Городськ, Лози, Листвин та ін.) у верхів'ях річок Тетерева, Случі, Стирі на Волині. Слідують за пам'ятками троянівського типу. Датується другою половиною IV тис. до н. е. Поселення розташовані на укріплених мисах, останцях (рови, вали), або у поймах рік. Житла – наземні (площадки) та заглиблені. Знаряддя представлені крем'яними виробами (серпи, вістря, скребачки, сокири), кам'яні (сокири, молотки, долота, зернотерки), металеві (шила). Керамічний комплекс складається переважно з нерозписного (90%) і розписного посуду. Для орнаменталізації типовим є відбитки шнура, наліпи. Пластика – антропоморфні статуєтки вихватинського типу, зооморфні фігурки. Синхронний трипільським пам'яткам усатівського, софіївського, гординештського та вихватинського типів, пам'яткам культур лійчастого посуду, Баден та кулястих амфор. Змінюється культурою шнурової кераміки.

Література:

Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья. – Киши – нев, 1980, с. 127 – 133; Археология Украинской ССР, т. 1. – Киев, 1985, с. 237 – 240.

ГРЕБЕНІ – поселення етапу В- II трипільської культури. Розташоване біля околиці с. Гребені Кагарлицького району Київської області, в ур. Василюшин Яр. Досліджувалося експедицією ІА АН України в 1961 – 64 р. під керівництвом С. Бібікова за участю М. Шмаглія, В. Збеневича, О. Цвек, В. Гла – диліна та ін.

Посудина із зображенням "танку урожаю" та антропоморфне зображення з неї. Гребені.

Розкопано понад 20 наземних глинобитних жител, господарчих ям. Отримано велику кількість археологічних знахідок, серед яких переважає столовий посуд з ритим орнаментом та без нього, є знаряддя праці, пластика.

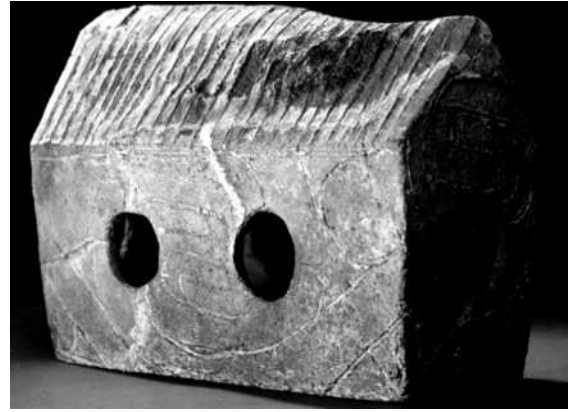
Під час розкопок було знайдено велику посудину - зерновик з антропоморфними зображеннями. О.Цвек на підставі цих зображень реконструювала трипільський обряд, пов'язаний з святом врожаю.

Синтез даних з розкопок у Гребенях та інших дослідів на трипільських пам'ятках у Подніпров'ї дозволив С. Бібікову розробити питання палеодемографічного та палеоекономічного моделювання.

Література:

Бібіков С. М. , Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Гребені. Археологія, т. XVI, К. 1964, с. 31 – 36.

ГУМЕЛЬНИЦЯ (КОДЖАДЕРМЕН – КАРАНО-ВЕ VI – ГУМЕЛЬНИЦЯ) – археологічна культура мідного віку. Епонімна пам'ятка – тель біля с. Гумельниця на лівому березі р. Дунай (Румунія) відкрита у 1924 році.

Глиняна модель житла культури Гумельниця (За Г.Тодоровою).

Поширена в Північній Болгарії, Мунтенії, Добруджі у південно – східній Молдові, Бессарабії (болградський тип) . Датується V тис. до н. е. Сформувалася на основі культур Боян, Марица, Поляниця. Різні дослідники виділяють 3 – 4 фази розвитку. Культура належить до великої етнокультурної області фракійського енеоліту. У Подунав'ї поширені багатоярусні поселення – тель, тель Тангир-ру має шар культури Гумельниці товщиною 2 м, в Причорномор'ї поселення одноярусні.

Кістяні антропоморфні статуєтки культури Гумельниця (За Г.Тодоровою).

Придунайські поселення мали укріплення у вигляді ровів та валів. Житла глинобитні, каркасно-стовпкової конструкції, або заглиблені в землю.

На поселеннях налічується від 15 і більше будівель. Поховання відомі на території поселень і в окремих ґрунтових могильниках. Трупокладення скорчені, на лівому боці, серед інвентаря посуд, прикраси, знаряддя праці, зброя (могильники: Гредішта, Улмилор, Кубрат, Голямо – Дялчево та ін.).

Антропоморфна посудина культури Гумельниця (За Г.Тодоровою).

Кераміка виготовлена з глини із домішкою шамоту. Відомий посуд з білим та чорним розписом, графітування.

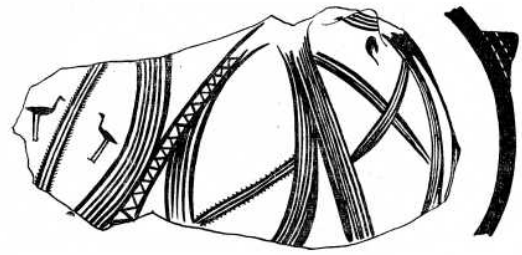
Знаряддя виготовлені з каменю, кременю, кістки, рогу. Відомі золоті прикраси. Розвинута металургія міді, з якої виготовлялися прикраси, знаряддя, зброя, які, вірогідно, експортувалися в ареали поширення трипільської культури та середньостогівської області.

Господарство комплексне, розвинене тваринництво (бик, вівця) та землеробство (з застосуванням рогових рал, вирощували плівчасті пшениці). Серед культових предметів характерні антропоморфні статуєтки кам'яні, з кістки та теракоти, глиняні амулети та столики – вівтарі. Сусідні культури: Кукутені – Трипілля А – ВІ, Вінча С, D, Петрешті А – В, Селкуца. Змінюється культурою Чернавода І.

Література:

Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. – М. 1978; Тодорова Х. Энеолит Болгарии. София, 1979.

ЖВАНЕЦЬ (ур. Щовб) – поселення бринзенського (жванецького) типу трипільської культури біля с. Жванець Хмельницької області (Подністров'я). Досліджувалося Т. Г. Мовшею. Відоме знайденими тут залишками виробничого гончарного комплексу, що скла – дався з неменш ніж восьми двоярусних горнів, розміщених поруч з валом і ровом трипільського поселення. Є найбільшим з відомих гончарних центрів Трипілля. Т.Мовша виділяє жванецьку культуру. Поселення датується етапом СІІ Трипілля.

Фрагмент посудини із зображеннями птахів. Поселення Жванець. Розкопки Т.Мовші.

Література:

Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. – СА, 1971, п3, с. 228 – 334.

ЗООМОРФНА ПЛАСТИКА – зображення тварин, характерні для енеоліту Південно – Східної Європи.

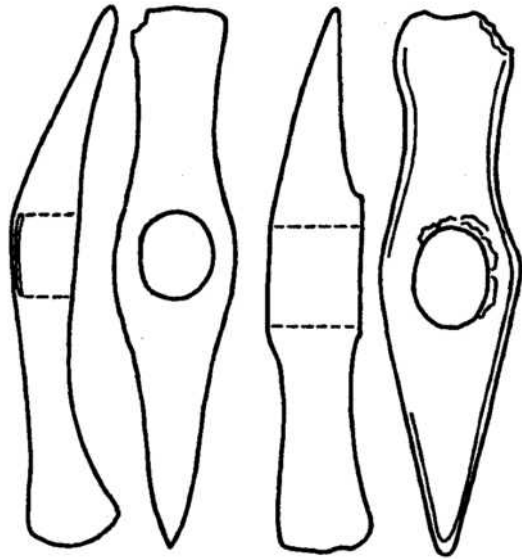
Зооморфна статуєтка трипільської культури - зображення ведмедя. Поселення Майданецьке (За М.Шмаглієм).

Поширена у комплексах Кукутені – Трипілля. За класифікацією В. Балабіної включає глиняні зображення звірів (бик, коза, олень, свиня, ведмідь, вівця, фантастичні тварини), плахів, риб, земноводних. В трипільській культурі З. П. має регіональні особливості. Є реалістичні та схематичні зображення, фішки, зооморфні наліпи. Частіше знаходять у ямах, іноді великими серіями. Частина зооморфних статуєток входить до знакових систем, які включають орнаментацию посуду, антропоморфні зображення.

Література:

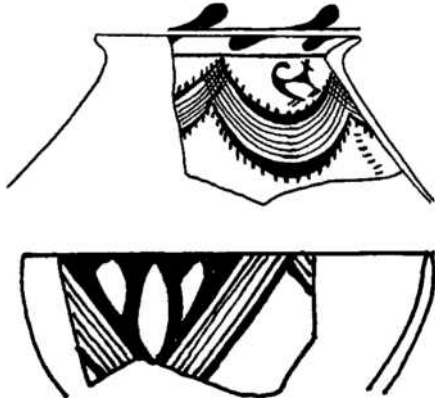
Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени - Триполья.- Москва, 1998.

КЛЕВЕЦЬ – бойова сокира з загостреним кінцем, призначена для пробивання захисних обладунків. Перші К. з'являються в мідному віці, виготовлені з каменю, рогу, міді. Пізніше клівці робили з бронзи, потім – заліза.

Мідні клівці, друга половина I тис. до н.е (За Н.Рундіною).

КАНІВСЬКА ГРУПА (тип) пам'яток трипільської культури етапів VII та CІ. Виділена Т. Пассек, досліджували В. Хвойко, М. Відейко.

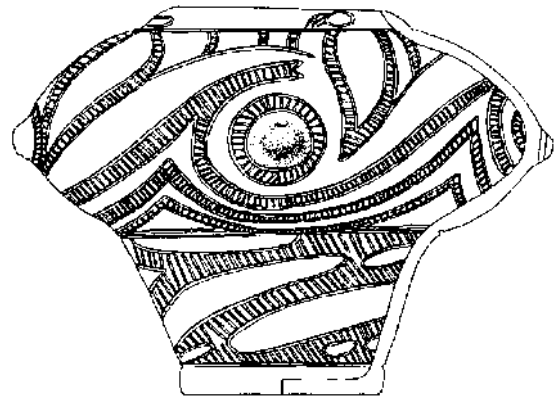
Фрагменти посуду канівської групи. (За С.Рижовим).

Поширена у Середньому Подніпров'ї на Канівщині, у Пороссі. Датується кінцем V – першою половиною IV тис. до н. е. Утворилася внаслідок розселення в Подніпров'ї трипільських племен небелівської групи (типу). Відомо до 20 поселень: Пекарі (I – II), Хатище (с. Григорівка), Новоселиця, Переможенці та ін. Поселення площею від 2 до 40 га забудовані глинобитними наземними та заглибленими житлами. Особливістю керамічного комплексу є переважання розписного посуду (темнокоричневою фарбою по жовто – гарячому ангобу), виготовленого з відмудленої глини з специфічними сюжетами розпису (біжуча спіраль, зооморфні мотиви), близькими до орнамен – тації посуду кукутенської лінії розвитку культури Кукутені – Трипілля.

Фрагмент статуетки канівського типу. Ржище. (За В.Хвойкою).

Співіснували з трипільськими пам'ятками томашівського та коломиїщинського типів, дніпро – донецькою ене – олітичною культурою та молюховобугоською групою середньостогівської області у Подніпров'ї. Можливо частина населення К. Г. прийняла участь у формуванні трипільських пам'яток лущавіського типу на Київщині.

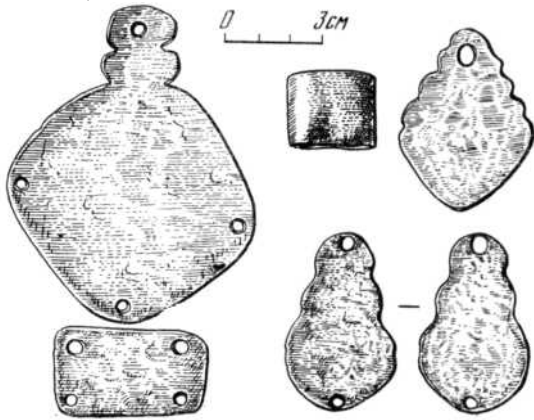

Посудина, в якій було знайдено карбунський скарб (За К.Черниш).

КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ прикрас та знарядь праці раннього етапу трипільської культури. Датується першою половиною V тис. до н. е. Знайдено в грушовидній посудині у ямі серед жител на поселенні біля с. Карбуна у Молдові в 1962 р. П.Сергєєвим. До складу скарбу входило 852 речі, з них 444 мідних: спіральні браслети, циліндричні намистини, пронізи, пластинчаті антропоморфні амулети, сокира – клин, провужна сокира, також вироби з каменю, прикраси з черепашок. Мідні предмети виготовлені з металу Балкано – Кар – патської металургійної провінції у місцевих майстернях.

Література:

Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна. – СА, 1963, №1; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – Москва, 1971. Дергачев В.А. Кэрбунский клад.- Кишинев, 1998.- 119 с.-

Мідні вироби із Карбунського скарбу. Перша половина V тис. до н.е (За К.Черниш).

КЛИЩІВ – поселення мідного віку (трипільської культури) . Розташоване на р. Південний Буг (Вінницька обл.) . Відкрите І. Хавлюком, досліджувалося І. Зайцем (1969 – 1980) . Налічувало до 48 жител, розкопано 16 – 14 ‘площадок’ та дві напівземлянки. Глинобитні житла одноповерхові, з дерев’яним перекриттям, обмазаним глиною, печі – купольні, з глини; налічували від 1 до 4 приміщень.

Біноклеподібна мальована посудина з поселення Кліщів. Друга половина V тис. до н.е. Розкопки І.Зайця.

Колекція кераміки – 18 тис. фрагментів та 300 реконструйованих посудин; характерною є поєднання в одному комп – лексі посуду з росписом та глибинним орнаментом, що визначалося впливом та проникненням сюди із Заходу трипільських (кукутенських) племен Подністров’я. Основу господарства склада-

ли землеробство (плівчасті пшениці, ячмінь) та тваринництво (бик (21, 5%) , свиня (70%) , вівця (8, 2%)) .

Відноситься до періоду VI – VII/2 (Кукутені АВ2) трипілля.

Література:

Заец И. И. Рыжов С. Н. Поселение трипольской куль – туры Клищев на Южном Буге. – Киев, 1992. – 178с.

КОЛОМИЙЩИНА I – поселення мідного віку (трипільська культура етап С1) . Знаходиться біля с. Халеп’я Київської обл. в ур. Коло – мийщина.

Розкопки на Коломиїщині - I. Фото 1935 року.

Досліджувалося В. В. Хвойко та Трипільською експедицією (1934 – 1939р.) . Одне з перших поселень трипільської культури, розкопане повністю. Розкопано 36 жител з сорока, розташованих у два кола. Житла каркасно – стовпової конструкції, обмазані глиною – ‘площадки’ (“точки”) , досліджено також купи з ступок черепашок та іншого кухонного сміття (між житлами) . Датується першою половиною IV тис. до н. е.

Література:

Пассек Т. С. Розкопки на поселенні Коломиїщина Трипільська культура. К. 1940 – с. 9 – 37.

КОЛОМИЙЩИНСЬКИЙ ТИП ПАМ’ЯТОК

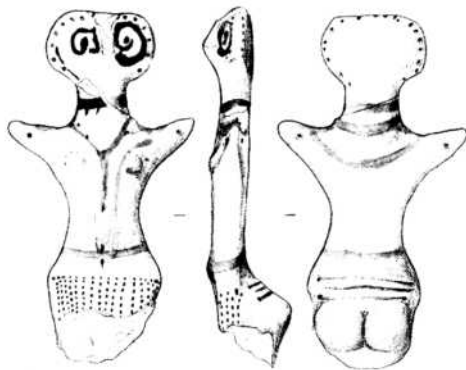
трипільської культури мідного віку (етап С1) . Епонімна пам’ятка – біля с. Халеп’я Київської обл. в ур. Коломиїщина – I. Поширений у Середньому Подніпров’ї від Києва до Канева, на правому березі. Датується першою половиною IV тис. до н. е. Склався на базі більш ранніх пам’яток (етап VII) в цьому районі (Гребені, Коломиїщина – II) . Відомо близько 15 поселень, налічували по 20 – 40 глинобитних жител (‘площадок’) . Характерною є знахідка куп черепашок на поселеннях. Особливістю керамічного комплексу визначається наявністю столового посуду із заглибленим орнаментом, розписний посуд – імпортований з пам’яток Канівської групи. Господарство – комплексне, землеробсько – скотарське. Сусіди – канівська група трипільських пам’яток, дніпро – донецька неолітична культура. Коломиїщинський тип пам’яток – основа для формування пам’яток Лукашівського типу (фінал етапу С1), які відомі вже на лівобережжі Дніпра.

Література:

Археология Украинской ССР, К. 1985, т. I. – С. 242 – 245.

КОШИЛОВЕЦЬКИЙ ТИП ПАМ'ЯТОК

трипільської культури мідного віку (етап С1) . Епонімна пам'ятка – поселення в ур. Обоз біля с. Кошилівці Тернопільської обл. (досліджували К. Гадачек, Л. Козловський та Г. Чайлд) . Поширені на невеликій території у Верхньому Подністров'ї (р. Джурія та Серет) .

Фрагмент антропоморфної статуетки з Кошилівців (За А.Погожевою).

Датуються біля середини IV тис. до н. е. Поселення – біля с. Семенів – Зеленче, Кунисівці, Бугач. Житла глинобитні, на дерев'яному каркасі. У Кошилівцях досліджено гончарні печі. Поховання: у Кошилівцях та Кунисівцях знайдено поховання під підлогою жител. Особливістю пам'яток кошиловецького типу є кераміка з розписом чорною, білою та червоною фарбами, в орнаменталіції посуду пере – важають геометричні мотиви, стрічки, напівовали, сітка. Багато антропоморфної пластики, на якій фарбами зображено деталі одягу, взуття. Змінюються пам'ятками бринзеного типу (етап СII) .

Література:

Археология Украинской ССР, К. 1985, т. I. – с. 226 – 228.

КРАСНОХУТОРСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

мідного віку (софіївський тип трипільської культури) , знайдений на лів. бер. р. Дніпра, біля Києва у 1950р. В. Даниленком, досліджувався у 1951р. ним та М. Л. Макаревичем. Займав центральну частину пісчаної дюни у заплаві Дніпра. Виявлено 168 комплексів, – безурнові та урнові тілопальні поховання (спалення та сторони) . Інвентар: прикраси: буси, про- низі, браслети (мідь, скло, бурштин) , зброя – сокири – молоти (камінь), кинджали (мідь, кремій), вістря стріл (кремій), знаряддя – серпи, сокири, ніж (кремій) , прясельце (глина), посуд. Датуються початком III тис. до н. е. , етап СII трипільської культури.

Література:

Даниленко В. М. Макаревич М. Л. Червонохуторський могильник мідного віку з трупопаленням. АП, т. VI, 1956. – с. 92 – 98.

Антропоморфна статуетка культури Кукутені, фаза А. Друга половина IV тис. до н.е. (За К.Манту).

КУКУТЕНІ – 1. археологічна культура мідного віку (V – IV тис. до н. е.) – див. Трипільська культура. 2. західна частина ареалу трипільської культури. 3. епонімне поселення культури Кукутені – Трипілля в долині Прута, біля м. Ясси (Румунія) , відкрите у 1884р. Досліджувалося Г. Буцуряну (1889) та Г. Шмідтом (1909 – 1910) .

Мальована кераміка фази Кукутені А. (За В.Думітреску).

Двошарове поселення (Кукутені А і В) , укріплене ровами, мало глинобитні житла. Класифікація кераміки Кукутені, розроблена Г. Шмідтом лягла в основу періодизації культури Кукутені. Датуються другою половиною V тис. до н. е.

КУЛЯСТИХ АМФОР КУЛЬТУРА

– археологічна культура мідного віку. Названа по типовій посудині округлої форми з циліндричною або конічною шийкою. Поширена у Середній Європі: на заході до Ельги – Заале – Хафеля, на півночі до Балтійського моря (між Ют – ландією та басейном Неману) , на півдні до Румунії, на сході – до Волині та

Поділілі. Датується серединою – другою половиною IV тис. до н. е. Виділено 3 фази розвитку. Поселення займає високі місця, іноді укріплювалися; житла каркасно – стовпові, обмазані глиною, невеликі, опалювалися відкритими вогнищами, обкладеними каменями. Поховання під курганами або в групових могильниках (по 5 могил), у кам'яних гробницях або ямах, більшість покійників скорчена на боку або на спині. Інвентар – кераміка, прикраси, знаряддя, кістки тварин. Є колективні (до 10 осіб в могилі) поховання.

Трапляються ритуальні поховання тварин (корів, коней, собак). Виділено три групи пам'яток – західна, силезька, східна до якої відносяться пам'ятки, відкриті в Україні. Специфіка східної групи у формах та орнаменті посуду (двовухі амфори, кубки, миски, шнуровий орнамент, мотив риб'ячої луски).

Для ККА характерні ажурні кістяні пряжки, клиновидні поліровані крем'яні сокири, черешкові вістря стріл, янтарні прикраси. Господарство – комплексне, скотарсько – землеробське. Походження ККА дискусійне: пов'язують з південними східноєвропейськими, або місцевими середньоевропейськими культурами мідного віку.

Співіснувала з культурами лійчастого посуду, пізнім етапом трипілля. Змінюється культурами шнурової кераміки.

Література:

Свешников И. К. *Культура шаровидных амфор. САИ. – Москва, 1983. А. Л. Монгайт Археология Западной Европы. – Москва, 1973, Т.1 - С. 278 – 279.*

ЛУКАШІВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток трипільської культури мідного віку. Епонімне поселення знаходиться на р. Трубіж на лівобережжі Дніпра, відкрите В. Хвойкою. Досліджувалися Т. Пассек, Ю. Захаруком, В. Круцом та ін. Поширений у Середньому Придніпров'ї. Кінець етапу СІ Трипілля; біля середини IV тис. до н. е. Сформувався на основі коломийчинського типу пам'яток, Пам'ятки: поселення Євминка, Лукаші, Підгірці II та ін. Поселення займали природні укріплені місця, площа до 2 га, 8 – 13 жител (площадки або напівземлянки).

Типовим є керамічний комплекс з столовим неорнаментованим або з врізним орнаментом; кухонні горщики з домішкою в глині піску або товчених черепашок, органіки. Є імпортований розписний посуд з Канівщини та Подністров'я. Господарство – комплексне, землеробсько – скотарське. Синхронні пам'яткам типу Троянова, бринзенським Трипілля, дніпро – донецькій неолітичній культурі. Змінюються пам'ятками софіївського типу.

Література:

Круц В. А. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К. 1977. – с.78 – 108.*

ЛЕНДЕЛЬСЬКА (ленгільська) культура – археологічна культура мідного віку. Епонімна пам'ятка поселення біля м.Печ (Південна Угорщина). Поширена у Середній Європі (Словаччина, Чехія, Австрія, Польща, схід ФРН),

є у західних областях України. Датується V – першою половиною IV тис. до н. е.

Посуд культури Лендель, V тис. до н.е.

Виділяють 4 (5) періодів. Походження пов'язують з культурою Вінча. Посуд з глини із домішкою шамоту, піску; форми – амфори, чаші, кубки, миски, амфорки; прикрашали розписом (біла, червона фарба), врізним орнаментом, штампом. Є антропоморфна пластика, глиняні моделі жител. Господарство – комплексне, землеробсько – скотарське. Синхронна трипільській культурі (етапи А, VI – VI-II), лійчастого посуду, бодрокерестурській. В Україні змінюється пам'ятками КЛП.

ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ КУЛЬТУРА (КЛП)

– культура мідного віку. Названа за типовою формою посуду – кубка з лійчастої форми шийкою. Поширена на території від південної Швеції до західних областей України. Датується другою половиною V – першою половиною IV тис до н. е. Сформувалася на основі неолітичних пам'яток Дунайського котла. Виділяють 4 великих групи пам'яток КЛП: 1 – Північна (Данія, Півд. Швеція), 2 – західна (Нідерланди, Пн – Зах. ФРН), 3 – східна (Схід ФРН, Польща, Захід України); 4 – південна (Пд – Сх ФРН, Чехія, Захід України та до 10 локальних варіантів). В Україні пам'ятки КЛП відкриті у 20 – 30-і рр. XIX ст. (А. Цинкаловським), досліджувалися Ю. М. Захаруком, М. А. Пелешишеним та ін. Відомо біля 50 поселень – Лежниця, Зим – но, Малі Грибовичи, Вінники, Тростянець та ін. Вони розташовані на високих місцях або схилах і берегах річок.

Житла заглиблені, стіни обмазувалися глиною, глинобитні печі на дерев'яному кар – касі, є господарчі ями. Поховання випростані на спині, інвентар – кераміка, знаряддя. В Європі відомі поховання кам'яними конструкціями – мегалітами, кургани, трупоспа – лення.

У Польщі досліджено численні розробки кременю, пов'язані з КЛП: у Кшемьонках відкрито шахти глибиною до 11м. Знаряддя праці переважно з кременю (сокири, серпи, ножі та ін.), каменю (сокири – молоти). Типовим є посуд з лійчастими вінцями, поверхня підлощена, орнамент – стрічки з штампу, відбитки шнура, наліпи у вигляді літер 'Л' та 'М', черпаки з зооморфною ручкою, фляжки з

валиком під вінцями. Імпортувався розписний трипільський посуд з пам'яток бронзенського типу.

Господарство – комплексне, землеробсько – скотарське. Землеробство орне, вирощувалися півчасті пшениці, ячмінь. Сусідні культури на Сході – трипільська (бронзенський, лукашівський типи), південні – бодроккерестурська, інші варіанти КЛП, певний час співіснує з культурою кулястих амфор. Змінюється пам'ятками культури промислової кераміки, кулястих амфор, різних енеолітичних груп.

Література:

Археологія Української ССР, к. 1985, т. 1 – с. 273 – 278.

ЛЮБЕЛЬСЬКО – ВОЛИНЬСЬКА КУЛЬТУРА

культура мідного віку, була поширена на сході Польщі та в західних областях України. На Україні пам'ятки Л. В. К. відкриті в кінці XIX ст., досліджувалися І. К. Свешніковим, Ю. М. Захаруком, М. А. Пелешиним. Пам'ятки – пос. біля с. Зимне, могильники Амбукове, Звенигород. Поселення - на високих мисах, житла – напівземлянки, з глиняними печами, госп. ями; є крем'яні майстерні. Поховання біригуальні – скорчені трупопокладення або трупоспалення (ранній етап), інвентар: кераміка, кремень, знаряддя, прикраси.

Література:

Археологія Української ССР, Е. к, 1985, т. 1. – с. 268 – 273, Конопля В. М. Лендельська культура. Археологія Прикарпаття. – Киев, 1990. – с. 4 – 17.

*Глиняна модель саней .
Біля 3600 - 3500 pp. до н.е. Майданецьке.*

МАЙДАНЕЦЬКЕ – поселення – протомісто мідного віку (трипільська культура, перша пол. IV тис. до н. е.), біля с. Майданецького на Черкащині. Досліджувалося В. Безвенгінським (1927), експедицією ІА НАНУ під керівництвом М. Шмаглія (1972 – 1991). Площа – близько 250га, згідно геомагнітного плану (за В. Дудкіним) – 1575 глинобитних будівель, від 6000 до 10000 жителів. Розкопано залишки двоповерхових жител, громадських споруд, укріплень у вигляді 'жилих стін', культові та господарчі ями, отримано значну колекцію посуду (розписний,

кухонний), пластики (в тому числі і релігійної), знарядь праці.

*Мальований кубок із зображенням рослини.
Майданецьке.*

Мешканці займалися землеробством, тваринництвом, мали громадські ремесла (гончарство, ткацтво). Входить до томашівсько – сушківської групи (3 фаза етап CI). Одне з найбільших поселень мідного віку в Європі.

Література:

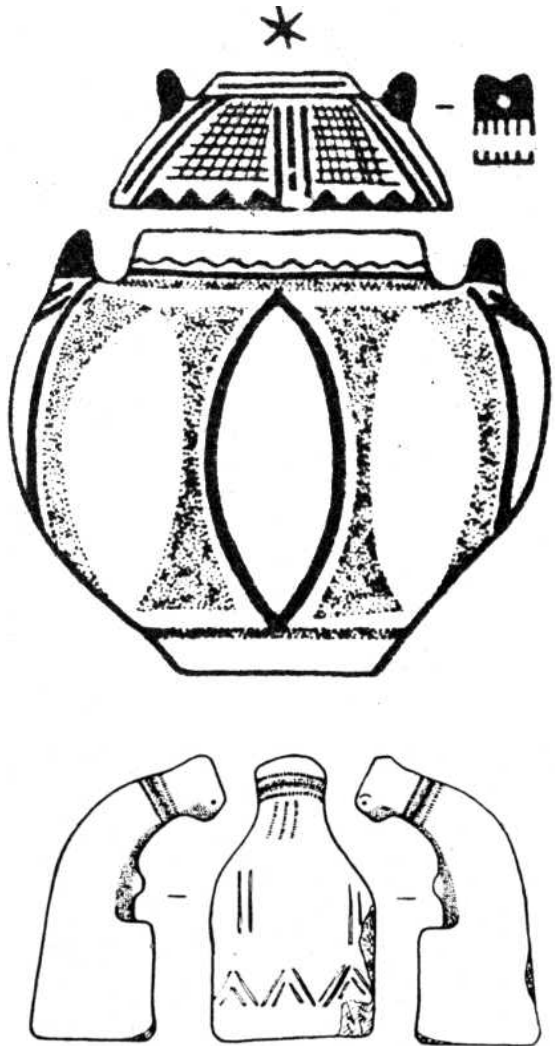
Шмаглій М.М. Відейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення біля с. Майданецьке на Черкащині. Археологія, вип. 60, 1987. – с. 71 – 87.

Поховання в могильнику Маяки (за В.Петренко та Е.Патоковою).

МАЯКИ – комплекс пам'яток мідного віку (усатівська культура, варіант ТК), включає поселення і курганні могильники біля с. Ма – яки Одеської обл. Досліджувався В. Г. Збенювичем, Е. Ф. Патоковою, В. Г. Петренком. Розкопана частина поселення (рови), 45 могил з 55 похованнями. Поселення, можливо, було забудоване глинобитними житлами. Поховання у прямокутних ямах, небіжчики скорчені на лівому боці або на спині. Інвентар –

посуд, прикраси, зброя, знаряддя, статуетки.

Посудина та статуетки з могильника Маяки.
(За Е.Патоковою та В.Петренко).

Датується останньою чвертю IV тис. до н.е.

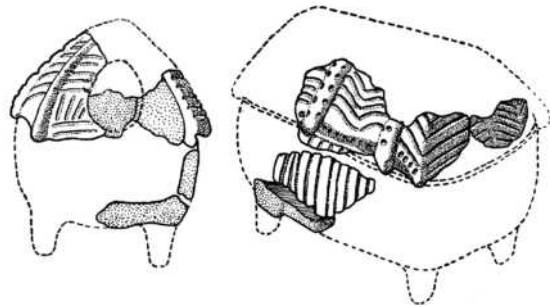
Література:

Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К. 1974; Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л.Ю.Полищук: Памятники Трипольской культуры в Северо – Западном Причерноморье. – К. 1989 – с. 50 – 81.

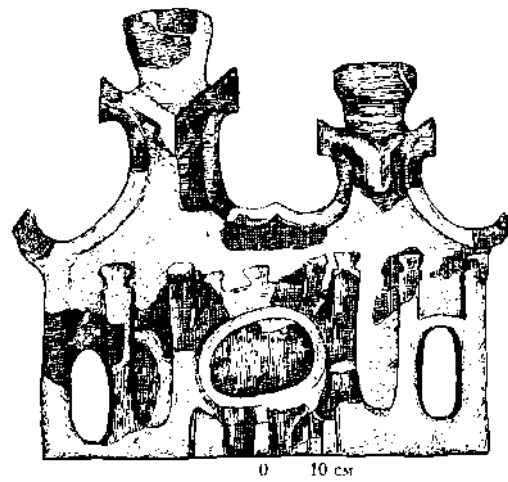
МЕТОПИ – 1) прямокутні кам'яні плити, вкриті рельєфними зображеннями, які прикрашали фризи для облицювання монументів та будівель; 2) частини, на які поділявся орнамент посуду.

МОДЕЛІ ЖИТЕЛ – глиняні вироби, типові для раньоземлеробських культур V – IV тис. до н. е. – Трипільської, Гумельниці, Лендель, поширені у Середземномор'ї та Близькому сході. Зображують житла різноманітних типів, їх інтер'єр, конструкції, оздоблення; частина моделей відтворює храми, фасади будівель. Найвідоміші трипільські моделі з Попудні, Сушківки, Коломийщини I, Розсохуватки (ос-

тання зображає двоповерхове житло), Ворошилівки.

Модель житла, знайдена під час розкопок поселення Коломийщина - II. Фрагменти та реконструкція. Перша половина IV тис. до н.е. (За Т.Пассек).

Модель фасаду будівлі культури Трипілья - Кукутени. Поселення Трушешті в Румунії. Друга половина V тис. до н. е. (за К. Черниш).

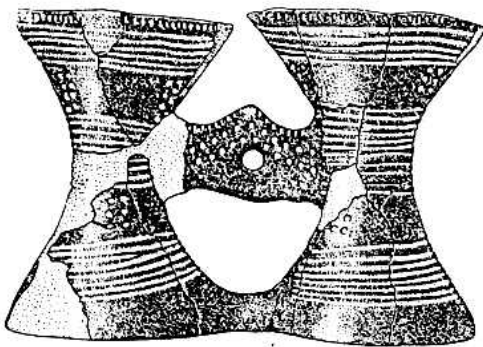
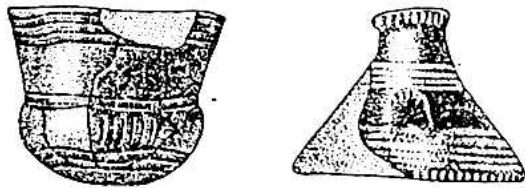
Археологічні розкопки вказують на те, що моделі зображують реальні споруди та їх конструкції. Вважається, що М. Ж. використовувалися в магічних ритуалах.

МІДНИЙ ВІК (енеоліт) – перехідний період між неолітом (ново – кам'яним віком) та епохою бронзи (бронзовим віком), для якого характерною рисою є співіснування мідних виробів (знарядь, прикрас, зброї) поруч з кам'яною та кременною індустрією. Для України датується 5000 – 3500 до н. е. Поняття М. В. (енеоліт) виникло в системі археологічної класифікації у другій половині XIX ст. Нині формується (на підставі нових археологічних відкриттів) концепція мідного віку, як періоду прогресу в гірничорудній справі металургії та металообробці (міді, золота), зрушень в економічному та суспільному розвитку населення Південно– Східної Європи та сусідніх регіонів. З енеолітом пов'язаний перехід від мотичного до орного землеробства, виникнення ремесел (гончарного, металургії), поява перших міст і держав. Є концепція техніко – технологічного критерію енеоліту (Є. Черних) яка характеризує М. В. як час виробництва чистої міді без штучних домішок, та появи 'важких'

(Н. Риндіна) знярядь – сокир. Початок М. В. в Україні пов'язують з появою на початку V тис. до н. е. Трипільської культури, завдяки якій з міддю ознайомилися інші поселення (середньостогівська, дніпродонецька культури, тощо). За технологічним критерієм до М. В. належать етапи Трипілля А – Трипілля СІ, тобто М. В. на Україні тривав приблизно до середини IV тис. до н. е. Етап СІІ Трипілля (від 3500 - 3400 р. до н. е. до 2900 - 2750 рр. до н. е.), коли з'являються мідні вироби з домішками (тобто бронза) запропоновано віднести до раннього періоду бронзового віку (Черних, Риндіна), або перехідного до нього часу (В. Збеневич).

Література:

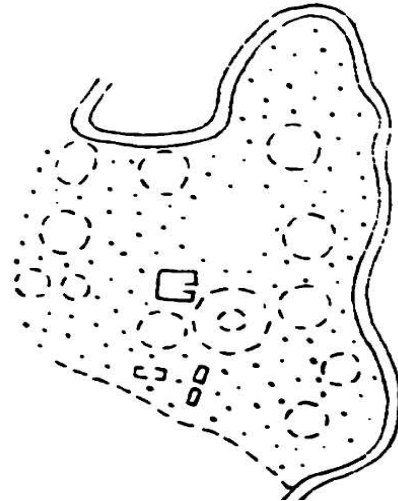
Збеневич В. Г. К проблеме становления энеолита //Археология, вип. 51, 1985. – С. 1 – 11; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1972. – 387с. Мерперт Н. Я. К вопросу о термине 'энеолит' и его критериях. - Эпоха бронзы Уральской лесостепи. – Воронеж, 1981. – С. 4 – 21; Рындин Н. В. К проблеме классификационного членения культур медно – бронзовой эпохи. – Вестник МГУ, сер. История, 1978, №6. – с. 74 – 86.

Кераміка Східнотрипільської культури. Поселення Шкарівка. (За О.Цвек).

СХІДНОТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА – група пам'яток трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Виділена О. Цвек. Відноситься до середнього Трипілля – етапів VI, VI-BII, VII, СІ. Виділено 6 груп пам'яток, які склали східнотрипільську культуру. Хронологічно послідовні пам'ятки: Зарубинці – Красноставка – Шкарівка – Веселий Кут – Миропілля – Гарбузин. У Подніпров'ї – Верем'я – Коломийщина II – Коломийщина I. Відомі поселення великих розмірів: Онопріївка (VI) – 60 га, Веселий Кут (VI-BII) – 150 га, Миропілля (VII) – 200 га. Особливістю керамічного комплексу

східнотрипільської культури є переважання типів посуду з заглибленим орнаментом, а також неорнаментованого посуду, вкритого ангобом з заглаженою поверхнею. Розписний посуд зустрічається зрідка. Своєрідність східнотрипільської культури визначили впливи культур Тисаполгар, Малиця, Любельсько-Волинської, збереження ранньотрипільської традиції посуду з заглибленим орнаментом.

Найбільше поселення Східнотрипільської культури - Веселий Кут, площа - біля 150 га. Друга половина V тис. до н. е.. План за даними аерофотозйомки (за К.Шижкіним).

На етапі Трипілля В-II населення східнотрипільської культури було асимільоване або витіснене у Середнє Подніпров'я носіями володимирівської та небелівської груп трипільської культури.

Література:

Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільської культурної спільності. – Археологія, – 1985. – вип. 51. – с. 31 – 45.

ТРОЯНІВСЬКИЙ ТИП пам'яток трипільської культури мідного віку, поширений у верхів'ях річок, що належать до басейну Дніпра – Роставиці, Тетерева, Случі та Горині на Волині. Відомо близько 25 пам'яток. Епонімна пам'ятка – Троянів, досліджувалася Т. Белановською та М. Шмаглієм. Датується етапом С П, другою половиною IV тис. до н. е. Представлен поселеннями, які розташовані на височинах: недоступних мисах над річковими заплавами, в Ягнятині, Білilівці та ін. простежені сліди ровів, валів. Налічували до 35 наземних каркасно – стовпових жител (Троянів), збудованих по колу. Розкопано і заглиблені житла, господарчі ями. Крем'яні знаряддя – ножі, вістря стріл, скребачки, серпи виготовлялися з місцевого високоякісного кременю, зустрічаються вироби з імпортованого кременю (з території культури лійчастого посуду). Інші знаряддя – з рогу, кістки, каменю. Типовими є глиняні прясла конічної форми, більшість з яких прикрашена орнаментом – прокресленим, наколами, в тому числі є зображення рослин, тварин, знаки. В керамічному комплексі мало розписного (8 – 10%) посуду, більшість виготовлена

з глини із домішкою піску, слюди, піриту, вкрита червоним ангобом (90%), типовимі є миски з ручками, відкриті чаші, кулясті посудинки з ручками (амфорки), посуд баночних форм.

"Троянівська Венера" - антропоморфна статуетка з поселення Троянів. Друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М.Шмаглія.

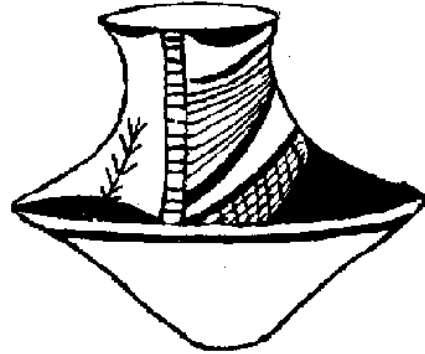
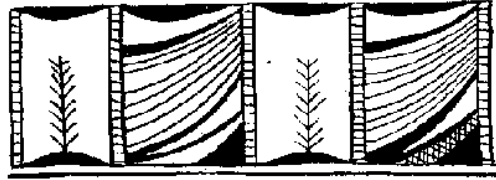
Посудини прикрашені різним орнаментом, відбитками шнура, насічками, наколами – орнамент переважно біля шийки або на вінцях посудини. Є антропоморфна та зооморфна схематична пластика. Одночасні пам'яткам Бринзенського типу, змінюються пам'ятками Городського типу. Помітні зв'язки та впливи з баденською та культурою лійчастого посуду.

Література:

Археологія Української РСР. – Київ, 1971, – с. 205 – 209; Дергачев В. А. Пам'ятники позднього Триполья. – Кишинев, 1980, – с. 124 – 127.

ТОМАШІВСЬКА ГРУПА (ТИП) пам'яток трипільської культури, розташовані у межах річки Південного Бугу та Дніпра (в літературі зустрічається назва томашівсько-сушківська група). Відносяться до етапу СІ, датуються

першою половиною IV тис. до н. е. Відомо біля 60 поселень. Серед них виділяються протоміста – поселення площею 100 – 450 га, з плануванням по колу чи овалу, що налічують тисячі жител. Характерною рисою є розписний посуд, орнаменти нанесені чорною фарбою по оранжевому фону.

Кубок із зображеннями рослин. Біля середини IV тис. до н.е. Томашівка. Розкопки П.Курінного (За Т.Пассек).

Амфорка з "лицьовим" орнаментом. Біля середини IV тис. до н.е. Томашівка. Розкопки П.Курінного (За Т.Пассек).

Переважають гостророберні, біконічні форми. На підставі аналізу посуду виділено чотири фази розвитку пам'яток томашівської групи. Походження томашівської групи пов'язане з пам'ятками небелівської групи кінця етапу VII. Співіснували з пам'ятками Коломийщинської, Лукашівської групи в Подніпров'ї, Чечельницької – у Побужжі, з племенами середньостогівської культурно – історичної області. Змінюються пам'ятками косенівського типу пам'яток трипільської культури.

Література:

Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток то мавієвської групи. — *Археологія*. — 1985. — вип. 52. — с. 45 — 56.

УСАТІВСЬКИЙ ТИП ПAM'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ мідного віку, був поширений у Північно — Західному Причорномор'ї, в степовій частині межиріччя Прута, Дністра та Південного Бугу. Епонімна пам'ятка **УСАТОВЕ** — комплекс з поселення, курганних та ґрунтових могильників, що знаходиться під Одесою.

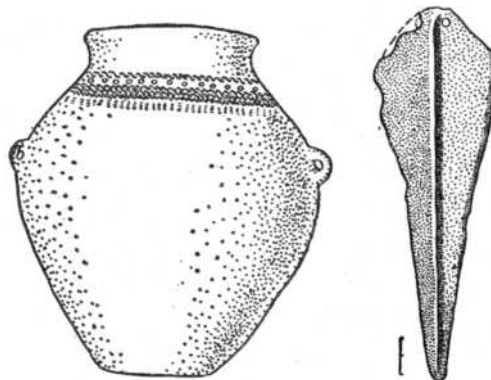

Усатове. Поховання під курганом. Кінець IV тис. до н.е (за Е.Патоковою).

Відноситься до етапу С— II Трипілья, датується другою половиною IV тис. до н. е. Відомо біля 50-и пам'яток — поселень та могильників. Найбільш досліджені поселення — **МАЯКИ** та **УСАТОВЕ**, локалізуються у приморських районах Могильники — ґрунтові (**МАЯКИ**, Данку) та курганні, або окремі насипи де усатівські поховання є основними.

Підкурганні поховання супроводжуються кам'яними конструкціями — кромлехами, закладами. Трупоположення, скорчені на боці, в ямах, рідко — з підбоями, головою орієнтовані переважно на північний схід. До 95% поховань з інвентарем — посуд, в тому числі розписний, зняряддя, зброя, прикраси, антропоморф — на пластика. Знайдено багато металевих виробів, в тому числі з миш'яковистих бронз, — кинджали, пласкі сокири, долота, шила, виготовлених у місцевому осередку металообробки. Посуд кухонний (з домішкою товченої черепашки) та столовий — розписний та з заполірованою поверхнею і штамповим орнаментом, інкрустованим білою пастою. Культова пластика представлена схематичними ант — ропоморфними статуетками на кубічних постаментах, які є характерними для усатівського типу та звичайною пізньотрипільською схематичною пластикою. Походження усатівських пам'яток

пов'язане з пам'ятками **ВИХВАТИНСЬКОГО ТИПУ**, та культури Чернавода I, з якими пізніше вони співіснували. Після пам'яток усатівського типу в Причорномор'ї поширюються пам'ятки місцевого варіанту ямної культури.

Посудина та клинок мідного кинджала з усатівських курганів. (За Е.Патоковою).

Література:

Дергачев В. А. Памятники позднего триполья. — Кишинев, 1980. — С. 103 — 111. ; Патокова Э. Ф. Петренко В. Г. Бурдо Н. Б. Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо — Западном Причерноморье. — Киев, 1989. — С. 50 — 125.

Культова яма з усатівського кургану. В ямі — посудини та зроблена з каменю схематична голова бика (за Е.Патоковою).

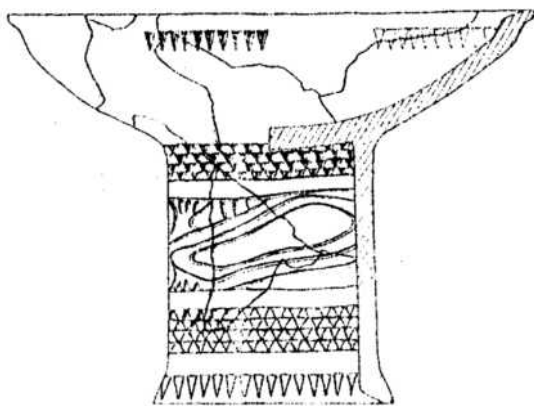
УСАТОВЕ — комплекс археологічних пам'яток мідного віку. Включає поселення, два курганних та два ґрунтових могильники, які відносяться до трипільської культури. Знаходиться на краю степового плато, у 8км на півнізахід від Одеси, між с. Усатове та Великий Куяльник. Відкритий у 1917р., перші розкопки — М. Ф. Болтенко (1921р.) , досліджувався О. Лагодовською, Е. Патоковою, В. Збеновичем.

На поселенні розкопано залишки кам'яних конструкцій, "кам'яні коридори", які вважають культовими об'єктами. Знайдено велику кількість зняряддь праці з кременю, кераміки, пластики. В курганних могильниках досліджено поховання, перекриті кам'яними плитами, серед яких є стела з гравірованими зображеннями. Деякі поховання оточені вкопаними по колу кам'яними плитами — кромлехами.

Поховання в таких курганах супроводжувалися багатим посудом, металевими речами (пласкі сокири, шила, кинджали), прикрасами, статуетками. В ґрунтових могильниках поховання перекривалися кам'яними плитами, закладками з каменю. Серед інвентаря – велика кількість посуду, пластики. Крім поховань знайдено культові ями – без кістяків, перекриті камінням, всередині – посуд, статуетки з слідами вогню. Відноситься до етапу С – II трипільської культури. Датується другою половиною IV тис. до н. е. У верхніх шарах Усатівського поселення зустрінуто матеріали доби ранньої та пізньої бронзи, раннього заліза.

Література:

Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. – Киев, 1979. 187с.

Фруктовниця. Ранній етап трипільської культури, друга половина VI тис. до н.е. Поселення Рогожани, Молдова (За В.Маркевичем).

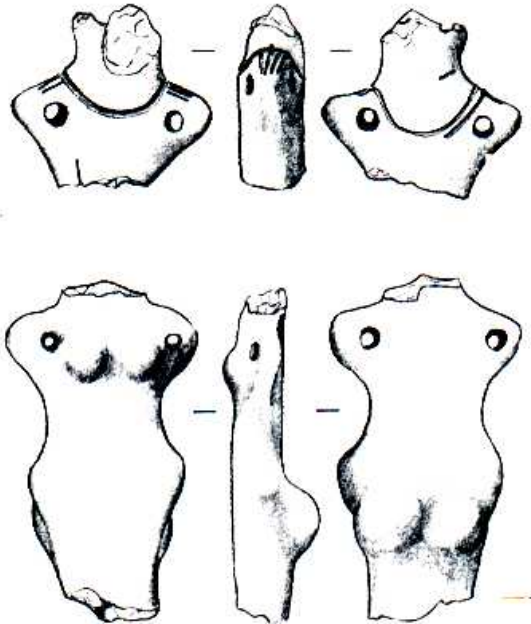
ФРУКТОВНИЦЯ – тип посуду, поширений на ранньому етапі трипільської культури мідного віку. Являє собою тарілку на порожньому циліндричному піддоні. Прикрашалися різним орнаментом, інкрустованим білою або червоною фарбою.

Література:

Збенович В. Г. Ранній етап культури на території України. – Киев, 1989. – С. 79, рис. 47 – 34, 35/с. 88, – рис. 56, – I. /

ЧАПАЄВСЬКИЙ ТИП пам'яток мідного віку трипільської культури. Епонімна пам'ятка – поселення Чапаївка біля м.Києва, досліджував В. Круц. Відноситься до етапу VII, датується початком IV тис. до н.е. (раніше – кінець етапу CI). Поширений у Середньому Придніпров'ї, відомо 5 пам'яток: Чапаївка, Казаровичі, Нові Безрадічі, Корчувате, Копирів кінець (Київ). Поселення невеликі, займають високі миси над заплавою Дніпра. На поселенні Чапаївка

досліджено 11 заглиблених жител, господарчі ями та відкриті вогнища. У Чапаївці досліджено також ґрунтовий могильник – 31 випростане на спині труполокладення, орієнтація західна, іноді є підсіпка з вохри. Інвентар – посуд, крем'яні вироби. Посуд кухонний (горщики з глини із домішкою товчених черепашок, піску) та столовий – розписний (вірогідно імпорти з пам'яток Канівської групи), неорнаментований вкритий ангобом, та посуд з заглибленим орнаментом.

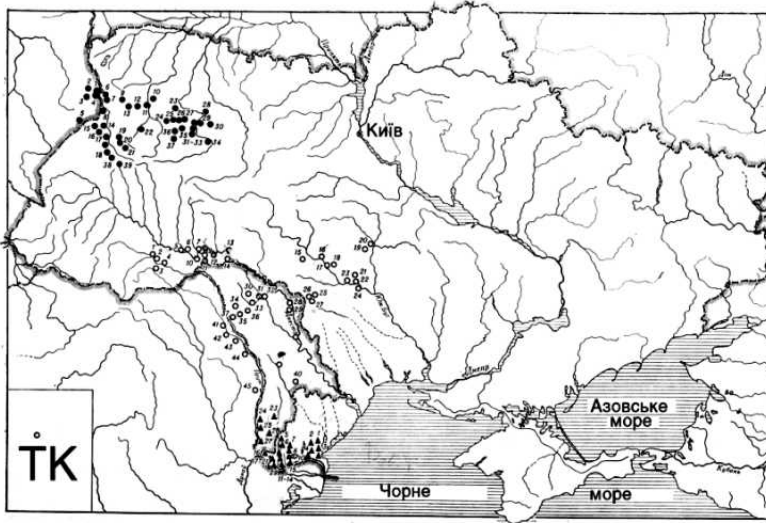
Фрагменти статуеток з поселення Чапаївка. Розкопки В.Круца (За А.Погожевою).

Характер поселень свідчить про їх тимчасовий характер, і вони виникли в процесі освоєння нових земель. В. Круц вважає, що ці пам'ятки генетично пов'язані з пам'ятками Коломиїщинського типу і пізніші за Коломиїщину I. Останнім часом встановлено їх синхронність (на підставі розписного посуду) пам'яткам етапу VII у Побужжі (Небелівська група), що дозволяє розглядати їх, як синхронні раннім пам'яткам Коломиїщинської групи. В матеріалах Ч.типу помітні впливи культури Любелівсько - Волинської мальованої кераміки. Змінюються пам'ятками Лукашівського типу.

Література:

В. А. Круц Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – Киев, 1977, – С. 12 – 77.

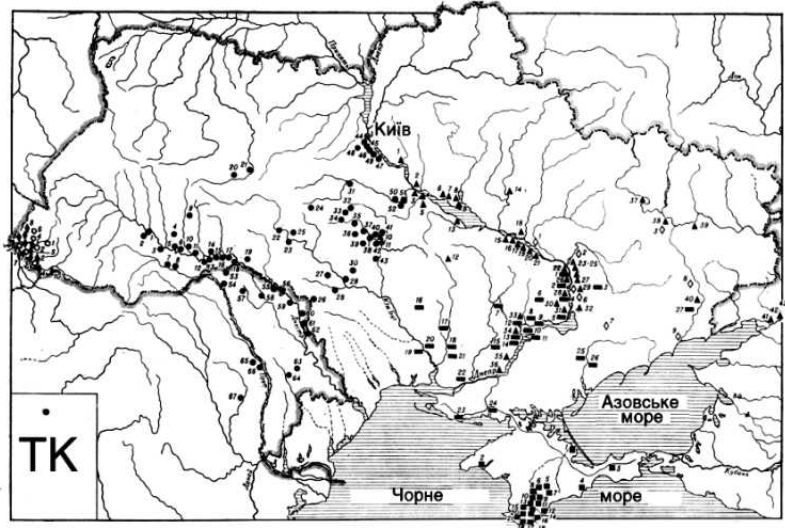

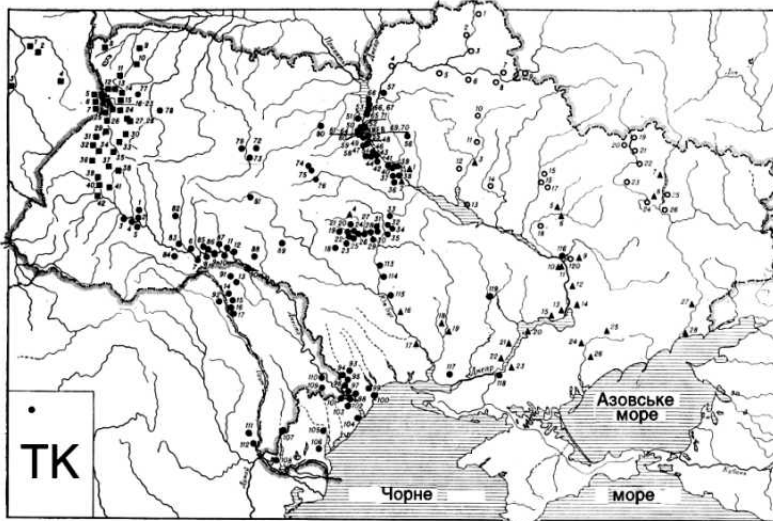
5400 - 4600 р.до н.е.

1

4600 - 3800 р.до н.е.

2

3800 - 2900 р.до н.е.

3

Трипільська культура. Територія поширення в різний час
(за виданням: Археологія Української ССР, том 1. - Київ. 1985).

Писанки з тріпільськими мотивами. Марія Відейко, 2001 - 2002 рр.

Писанки мотивами орнаментів кераміки трипільської культури.

Прадавні мотиви на українських писанках. Марія Відейко, 2001 - 2002 рр.

Науково - популярне видання

Відейко Михайло Юрійович

ТРИПЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Комп'ютерна верстка та дизайн В і д е й к о М. Ю.

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
серії ДК №544 від 27.07.01 01004

Підписано до друку 8.04..2002. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум.друк.арк.16.5 Обл.вид.арк.22,78. Наклад 400. Зам. 694

Видавничий дім "Академперіодика" НАН України
01104, Київ - 4, вул.Терещенківська, 4.

Друкарня Видавничого дому "Академперіодика" НАН України.

01004, Київ-4, вул.Терещенківська, 4